

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta[®]
Peer-Reviewed International Journal

May 2020
Special Issue-34-01 | 01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

May 2020
Issue-34, Vol-01

Phondaghat Education Society's
Arts And Commerce College Phondaghat
Dist Sindhudurg, Maharashtra, India,
organized
online International Interdisciplinary Conference
on
**The role of Economy and Ecology in
Sustainable Development.**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Babu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

79	प्रा. देविदास वि. डॉ. हरमिले	पर्यावरणीय निरंतरतेची भूमिका	381
80	सतीश आणिनाथ गोंडे	भारतातील आवा उपादान आणि निर्यात स्थितीची आणि :	384
81	प्रा. संजय एम. तडवी	झांबल आणि एकविकसित अर्थसम	389
82	केरवा नामदेव कांबळे	लातूर जिल्ह्यातील यागा केंद्राची केंद्रियता: एक भौगोलिक	391
83	प्रा. राजाराम मास्की कांबळे	लोकसंख्या वाढीचा पाचवणी नगरपालिकेच्या नागरी	396
84	डॉ. संजय तायडे	देवगड तालुक्यातील स्थलांतरित कुटुंबांच्या सामाजिक व	403
85	प्रा. हेमंत सुधाकर सामंत	शेनबंद यांना आकर्षित करणाऱ्या विचारधारा आणि शाश्वत	407
86	डॉ. सतीश कामत	२१ व्या शतकातील आव्हानेकरी श्रेणीची कविता	413
87	प्रदेविदास गोकुळ गवळी .	शाश्वतविकासातील अडथळे आणिपर्यावरणीय अर्थशास्त्र	420
88	प्रा. शरदकुमार उ. शेटे	भारताच्या वाहतूक व्यवस्थेचा विकास	424
89	प्राकाशगुप्ते. ए. ए. डॉ.	मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय लोकसंख्या वाढीचा	428
90	प्रा. वामन अं. गावडे	चिंतन विकासामध्ये परस्थितीची शाखाची भूमिका	431
91	डॉ. संतोष. रघुनाथराव रायबोले	जी विमर्श एवं संजीव का 'धार' उपन्यास	434

२१ व्या शतकातील आंबेडकरी प्रेरणेची कविता

डॉ. सतीश कामत

कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय फोंडाघाट

1

आंबेडकरी साहित्यातील पहिला आविष्कार म्हणून कवितेकडे पाहता येते तीव्र भावना आणि उत्कट जाणिवांचा जन्म सर्वप्रथम काव्यातूनच होतो. तद्वत आंबेडकरी कविता आकाराला आली आणि आशय विषयाच्या दृष्टीने एकूण मराठी साहित्य प्रांतात प्रभावी ठरली. प्रारंभीची आंबेडकरी कविता ही व्यथा वेदनांचे, दुःखः अनुभवांचे चित्रण करणारी होती. अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवून न्यायाची मागणी करणारी होती. त्यात प्रामुख्याने अण्णाभाऊ साठे, वामन कर्डक, नारायण सुर्वे, केशव मेश्राम, वामन निंबाळकर, दया पवार, नामदेव ढसाळ, फ.मु. शिंदे, राजा ढाले, प्रल्हाद चेंदवणकर, अर्जुन डांगळे, ज. वि. पवार, अरुण कांबळे, भीमसेन देठे, नीलकांत चव्हाण आदी नामवंत कवींच्या उल्लेख करता येईल. उपरोक्त कवींनी परिवर्तनाच्या क्रांतीमूल्यांचा स्वीकार केला. शोषित पीडितांच्या भावजीवनांचे, आशाआकांक्षांचे चित्रण केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी उभारलेले मानवमुक्तीच्या आंदोलन हे या लेखनाच्या केंद्रस्थानी होते. मानवतेची घोरविटंबना करणाऱ्या रूढी परंपरांना या कवितेने नकार दिलेला आहे. उपेक्षित - वंचितांचा जगण्या भोगण्याची चित्रण प्रामुख्याने १९६० नंतरच्या आंबेडकरी कवितेत आलेले आहे. अभावग्रस्त आणि अपमानास्पद जगणे वाट्याला आलेल्यांनी अस्पृश्यता, अन्याय, विषमता, हिंदूधर्म, सनातनसंस्कृती याविरुद्ध विद्रोह पुकारला. आपले जगणे भोगणे शब्दबद्ध केले. ठसठसणारी वेदना मांडताना प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध चीड व्यक्त होणे स्वाभाविक होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने शिकलेल्या पहिल्यापिढीतील संवेदनशील तरुणांनी ही वेदना, चीड अधोरेखित केली आहे. अस्पृश्यतेचे चटके, भोगलेले दुःख, अठराविश्व दारिद्र्य, वाट्याला आलेले अनुभव, प्रस्थापितांनी केलेले शोषण, रूढी परंपरा, अज्ञान - अंधश्रद्धा, लाचारी असे अनेकविध पेच अभिव्यक्त करण्याच्या गरजेतून आंबेडकरी प्रेरणेची कविता निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

१९९० नंतर म्हणजेच विसाव्या शतकाच्या अखेरीस आंबेडकरी कवितेने नव्या नव्या प्रश्नांना भिडण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. काळानुरूप आंबेडकरी कवितेने हे नवे वळण घेतल्याचे निदर्शनास येते. अर्थात असे असले तरी एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी हा बदल ठळकपणे जाणवू लागल्याचे स्पष्ट दिसते. म्हणूनच डॉ. अशोक कांबळे यांना या काळातील आंबेडकरी कविता ही आंबेडकरी साहित्याची मुख्यधारा वाटते. १ अलीकडच्या काळातील जातीव्यवस्थेचे बदललेले स्वरूप, खाउजा संस्कृती, यंत्रयुगीन समस्या, वाढता धार्मिक उन्माद, सांस्कृतिक दहशतवाद, सामाजिक व आर्थिक विषमता असे नवे प्रश्न घेऊन आंबेडकरी कविता

यासाठी कसदार जमीन
 गुंडा विचार आहे
 वाढवायचं मला

" न सडलेलं बीज बाजला काढून

आहे. २००६ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या 'गुंडे वोट धरून चाललो' आहे मी मध्ये याची स्पष्ट जाणीव होते.
 असेल तर बाबासाहेबांच्या कसदार विचारांची आवश्यकता असल्याचं मला मानवंत ठसाल यांनी व्यक्त केली
 खाज्या संस्कृतीने माणसांना एकमेकांपासून जोडल्याचं शक्य कवीने येथे मांडले आहे. हे सर्व रोखायचं

आपले उद्देश्यहीकरण वाढत आहे"

जागतिकीकरण बाजारीकरण काहीही हो

"बंधी, ! खाजगीकरण उदारीकरण काहीही हो

आहे. ते म्हणतात,

आणि दुःखाचे ओझे तर त्याहून जड झाले आहे. हीच सल यशवंत मनोहर यांनी 'जीवनायन'मध्ये व्यक्त केली
 साठ वर्ष उलटली तरी माणसाकडे माणूस म्हणून पाहिले जात नाही. शोषण अव्याहतेपणे सुरू आहे. अंधश्रद्धा
 यशवंत मनोहर यांचा २००१ मध्ये प्रसिद्ध झालेला 'जीवनायन' हा वैशिष्ट्यपूर्ण काव्यसंग्रह ठरतो. स्वातंत्र्याला
 एकदिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी काही नामवंत आंबेडकरी कवींनी काव्यलेखन केल्याचं दिसून येते. कवी

२.

एकदिसाव्या शतकातील आंबेडकरी कविता नवकांतीच्या दिशेने धाडसाने वाटचाल करत आहे असे म्हणता येते.
 उल्हास यासाठी धडपडते आहे."२ त्यादृष्टीने मूळगामी सामाजिक परिवर्तन घडवू पाहणाऱ्या ही
 वैश्विक पातळीवर चर्चा, अभ्यासाचा व चिंतनाचा विषय ठरली आहे. ही कविता समग्र मानवी जीवनाचा
 आणि दुःखमुक्त माणूस हे या कवीवैमल्य लक्ष आहे. "जात, धर्म, पंथ आणिभावची बंधने झगळून ही कविता
 गायकवाड, प्रशा पवार, ज्योती लोखंडार या कवींआणि कवीयुक्तीचा समावेश करता येईल. जातीविहीन समाज
 मनोहर यांच्या बरोबरीने लोकनाथ यशवंत, भुजंग भुजंग, अरुण काळे, कतन पिंपळपुरे, महेंद्र भवरे, आनंद
 एकदिसाव्या शतकातही अतिशय जाणीवपूर्वक लेखन करणाऱ्या कवींमध्ये नामवंत ठसाल, यशवंत
 लागली आहे.

झालेली सामाजिक संस्कृतिक विषमता मांडण्याचा प्रयत्न एकदिसाव्या शतकातील आंबेडकरी कविता करू
 यांच्यातील भावार्थ संघर्ष नाते या कवितेद्वारे उमटताना दिसत आहे. जागतिकीकरणाच्या रेंड्यांमळे निर्माण
 वाटचाल करत आहे. अधिक संशक्तपणे आणि ताकदीने मानवी जीवनाचा शोध घेत आहे. व्यक्ती आणि समूह

दुरावस्था कवीने मांडली असून भविष्यातील शोषितांच्या लढ्याला बळ देण्याचा प्रयत्न केला आहे. याशिवाय ना. तु.पोधे (जीव इथंरमत नाही), परशुराम गीमेकर (कस्तुरी), सुनील अवचार (केंद्र हरवत चाललेल्या वर्तुळाचा परिघ), योगानंद टेभुर्णे (उजेडवाटा), विश्वास वसेकर (तरी आम्ही मतदार राजे), भिमराव शृंगारे (गौरव जयभीमचा), संजय लांडगे (बाबासाहेब तुमच्यासाठी), रवींद्र साळवे (उजाडलं तरीपण), रविचंद्र हडसनकर (काळीज कुपी), महादेव कांबळे (पिंपळपार), संजय गोडघाटे (अस्वस्थ काळ आणि माणूस), डी. बी. जगत्पुरिया (दरबार), नंदू वानखेडे (हे तर सारे नव्यान्नव बाद), सुरेश वर्दे(आता माणसांचा शोध सुरू आहे), प्रल्हाद बोरकर (मला उत्तर हवय), दिगंबर झाडे (अनालिसिस), डी. एस. घोडेस्वार (कविता माणसांच्या), उद्धव सोनकांबळे (सूर्यपंख), सुरेश पाटील (आंदोलन), हेमचंद्र खोब्रागडे (अभिवादन), संजय घाडगे (निळ्या आभाळाचे गाणे, अंधाराला डोळे फुटतात), प्रशांत मोरे (ही वस्ती सस्ती हाय पोरा), सुरेश खोब्रागडे (दीक्षाभूमी : एक चिंतनकाव्य), नंदू वानखेडे (तळहातावर सूर्य घेऊन), प्रभाकर शेळके (जातिअंताचा हुंकार), क्रांती गायकवाड (क्रांती सूर्याचे देणे), जयराज खुणे (मी माझ्या भूमिकेच्या शोधात), प्रशांतकुमार डोंगरदिवे (क्रांतीची मुळाक्षरे), आत्माराम गोडबोले (सूर्यस्तूप), रसपाल शेंद्रे (निर्णायक युद्ध), विजय भालेराव (गाणे निळ्या नभाचे), अनिल मनोहर (सूर्योदय निळा होत आहे, किरणांचा सत्याग्रह, शब्दांचा लॉगमार्च) ज. वि. पवार (रक्ताळलेले टिंब), सुहास निर्मळे (निळे पाणी), भगवान धांडे (नवी माणसं), प्रसेनजीत गायकवाड (शून्य काळातील कविता), जया गायकवाड (नारीजातक), दास गजघाटे (सूर्यफूल), प्रभू राजगडकर (येथून पुढे), अनंत राऊत (अनंताची अभंगवाणी, चला ठेचून नांगी नांगी), लहू कानडे (तळ ढवळताना), कैलास पगारे (मल्टीनॅशनल वार), पितांबर कोंडापे (उरस्कल), अभिनया रमेश (असंस्कृती), इ. मो. नारनवरे (गाथा भिमाची), सोपान हळमकर (आक्रोशनंतरची कविता), नीलेश देशमुख (चिरंतनाची सनातन मुद्रा), मच्छिंद्र चोरमारे (कवितेची अक्षरलेणी) इत्यादी कवी एकविसाव्या शतकात आंबेडकरी जाणिवांची आत्मप्रत्ययी कविता लिहीत आहेत. समाज परिवर्तन घडविणाऱ्या महापुरुषांच्या विचाराचा वारसा पुढे नेत आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नावाच्या तेजस्वी सूर्याच्या दिव्य प्रकाशाने हे कवी आतून-बाहेरून उजळून निघाले आहेत. हे सर्वच कवी ब्राह्मणी व्यवस्थेला उलथवून टाकण्याची, शोषण व्यवस्था संपवण्याची भाषा करतात. शोषणाचा एकही बिंदू शिल्लक असू नये यासाठी त्यांची शब्दपेरणी आहे. यामध्ये आंबेडकरी कवयित्री मागे नाहीत. प्रज्ञा लोखंडे यांच्या 'उत्कट जीवघेण्या धर्गीवर'(२००२) आणि 'मी भिडवू पाहतेय समग्राशी डोळा'(२००७) या संग्रहातील कविता ग्लोबल वर्तमानाच्या वास्तवाशी भिडताना दिसते. त्याच वाटेवर पाऊल टाकून व्यथा-वेदना मुखर करण्याचे काम उषा हिंगोणेकर (मुद्रालेख), अभिनयदीप्ती नाझरेकर (बौद्धांवर जागे व्हा), सुरेखा भगत (साक्ष),

१. कावळे अशोक, नवदोनरी आंबेडकरी कविता, अस्मितादर्श, ऑनोडि, २००८, पृ. १३
२. तईव, पृ. १३
३. इंगळे अशोक, नवदोनरी आंबेडकरी कविता, अस्मितादर्श, श्रीरामपूर, २०१८, पृ. ५१
४. पुटवाड माधव, अशोक संपादक, 'बोकन मन' मधील कविता, अस्मितादर्श, पुणे, २००७, पृ. ३
५. विपळपूर केतन, सूर्यककाण, १९९५, मनोमार्ग
६. इंगळे अशोक, नवदोनरी आंबेडकरी कविता, अस्मितादर्श, पुणे, २०१८
७. तईव, पृ. ६०

संदर्भ :

ही सामाजिक बांधिलकी जोपासते आहे. मानव मुक्तीसाठी धडपडते आहे. दृष्टीने विक्रमा करते. सारांशरूपाने असे म्हणता येते की, एकविभाव्या शतकातील आंबेडकरी प्रणेची कविता साठमारी, सत्संध्या, बाजारीकरण अशा कितीतरी गोष्टी ही कविता अशरिखित करते. अखिल मानवतेच्या जागृतीची आमूलग्र बदलती आहे. मानवी मूल्यांची होणारी हेळसांड, जागतिकीकरणाने आरिष्ट, राजकीय म्हणून सांगता येईल. थोडक्यात एकविभाव्या शतकातील आंबेडकरी प्रणेची कविता कांतिकारी जीवन संस्कृतीच्या प्रभावाने जन्माला आलेल्या प्रतिभा, प्रतीक, आणि शब्द या कवितेचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य लक्षात येते. सामाजिक वास्तव बदलणारे मांडणारे ही कविता तटस्थपणे आत्मपरीक्षणही करते. छात्रावृत्तिसोती. आशय, विषय, अभिव्यक्ती, भाषा, रचना याबाबतील आंबेडकरी कवितेने अनेक नवे प्रयोग केल्याचे कालखंडातील कविता सक्षम वाटते. वैश्विक स्तरावर घडून येणाऱ्या घडामोडींचा परिणाम या कवितेवर त्यामळे समाजवास्तव क्षपाड्याने बदलत आहे. मूल्यात्मकदृष्ट्या झालेला हा बदल कवेत घेण्याइतक्या यात अधिक जोरकसपणा आणि निडरपणा आलेला आहे. या शतकात अनेक उलथापालथी घडू लागल्या आहेत. एकविभाव्या शतकातील आंबेडकरी प्रणेची कवितासुद्धा आंबेडकरी तत्त्वज्ञानच मांडते आहे. मात्र

४.

वैचारिक प्रेरणा बळगून आली आहे असे म्हणता येते.

उमा रावई (पाचवी भिंत), धम्मज्योती कावळे (बंद जेव्हा सूर्य होतो) या कवयित्रींसह ही ताकत आंबेडकरांच्या

Department of Geography

&

AQAC ARTS & COMMERCE COLLEGE, PHONDAGHAT

Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg

&

KONKAN GEOGRAPHERS' ASSOCIATION OF INDIA

Jointly Organised

One Day National Level Workshop
on
Practical Approach to Climate Change
on 15th Jan. 2020

On the occasion of this workshop we have received research papers. KGAI has given us an opportunity and co-operate to publish these papers in their Journal 'The Konkani Geographer' (with ISSN No. 2277-4858 & Peer reviewed

Dr. Satish Kamat
IC Principal

With Best Compliments from

Shri. Sameer Mangale
Treasurer

Shri. Manish Gandhi
Secretary

Shri. Shrikant Apte
Chairman

Phondaghat Education Society, Phondaghat

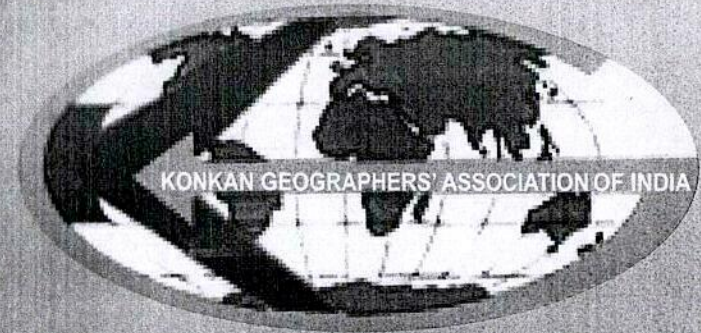
Interdisciplinary Journal
Registration No. 1341/2010

Vol. No. 24 January, 2020
ISSN 2277-4858

THE KONKAN GEOGRAPHER

*Interdisciplinary Peer Reviewed
National Level Research Journal*

Half-Yearly

Chief Editor
Dr. R. B. Patil

KONKAN GEOGRAPHERS ASSOCIATION OF INDIA
SINDHUDURG - MAHARASHTRA - 416602

Editorial Note

Academic development of any subject is related to the involvement of students, teachers & research scholars in active research. Development of science and technology has drastically changed human life & modified environment. Lot of secondary data is available in various fields, which can be utilized for fruitful research.

Konkan Geographers' Association is happy to bring out our 13th volume of research journal, which include research papers related to Population Geography, Agricultural Geography, Environment, and Use of GIS. We have taken extreme care to avoid mistakes but it may have inadvertently crept in. Hence it is suggested that the reader should cross check the data, facts, information given in the research papers with the authentic sources of data.

Earth can fulfill the need of everyone but not the greed of any one.

Neither the Konkan Geographers' Association nor the authors are responsible for any damage, or loss of any kind, in any manner there from.

We are thankful to Dr. Debjani Mitra (Darjeeling), Dr. Minutha (Mysore), Dr. U. Y. Samant (Malvan), Prof. Manjunath (Belgavi).

We also thank all the research scholars for their contribution in this volume. "Success comes to those who dare and act."

Dr. R. B. Patil
Chief Editor

Peer Review Committee

Dr. Rajaram Patil Head Dept. of Geography A & C College Phondaghat, Dist Sindhudurg (MS) 09421148078	
Dr. Shivram Thakur Head Dept. of Geography S.P.K.Mahavidyalaya Sawantwadi Dist Sindhudurg (MS)-09423301931	Dr. Niladri Dash Dept. of Geography M.S.University, Baroda, Gujarat 09427837149
Dr. Hemant Pednekar Principal & Head Dept. of Geography Principal A & C College Vikramgad Dist: Palghar 08329773956	Dr. Nandkumar Sawant Principal & Head Dept. of Geography Chogule College, Madgaon, Goa 09850456575
Dr. Moushumi Datta Dept. of Geography N. K. College, Malad (W) Dist: Thane (MS) 09833060056	Dr. Debjani Roy Dept. of Geography Nirmala College, Ranchi, Jharkhand 09973726140
Dr. Arjun Nanaware Head Dept. of Geography Cha. Shivaji College, Barshi Dist: Solapur (MS)	Dr. Abhay Patil Dept. of Geography, R.P. D. College, Belgaur (KK) 08217258471

**Impact Factor under process

Journal Volume 24, January 2020

ISSN 2277 - 4858

THE KONKAN GEOGRAPHER

Interdisciplinary National Level Research Journal of the
KONKAN GEOGRAPHERS ASSOCIATION OF INDIA

INDEX

S.N.	Name of the Research Paper	Author	Page No.
1	Human Life and Co-relation of Environment and Agriculture	Dr. H. M. Pednekar	1-2
2	A Geographical Analysis of Rainfall distribution in Karnataka State	Dr. C. Mallanna Prof. D. A. Kolhapure	3-8
3	Food Crops versus Cash Crops: Policy Interventions : A Case Study of Kerala	Arunima Bhattacharya	9-14
4	Migration of Workers	Dr. S. A. Thakur Pradnya Nikam	15-18
5	Floods in India with special reference to Duars in W. Bengal	Dr. Moushumi Datta	19-22
6	Use of Agro Meteorological Instruments in Agriculture	Dr. S. B. Jadhav Mr. Rajesh S. Kamble	23-27
7	Flood : Climate Change the only Reason for Flooding in the Western Ghats - A Geographical Analysis	Dr. Prakash B. Holer	28-33
8	Geographical Analysis of Tehsil-Wise General Landuse Pattern in Ratnagiri district of Maharashtra	Gurav S. T. Dr. D. C. Kamble	34-38
9	The Impact of Modern Agriculture on Public Health in Belgaum District: Organic Farming A Solution	Dr. S. I. Biradar Prof. D. A. Kolhapure Shri. B. N. Yaligar	39-44
10	Arvind Adiga's The White Tiger: Study of Social Issues	Prof. Santosh Akhade	45-46
11	Literacy - A qualitative aspect of Human Resource - A Geographical study in the district of Purulia.	Bhakta Ranjan Mahato Dr. Bhupal K. Mahto	47-52
12	Floods in Kerala and its Impact on Human Life	Dr. Achole P. B.	53-55
13	Geomorphological Regions of the Baghmundi-Ajodhya upland of the Purulia district West Bengal.	Dr. Arijit Kumar Ghosh	56-64
14	Climate change and its Impact on Indian Agriculture	Mrs. Anupama Kamble	65-67
15	Agriculture Labour in India : Problems	Prof. Kamlesh Kamble	68-70
16	Analysis of Management in Small Businesses	Prof. Madhura Sawant	71-72
17	Changing Agricultural Landuse Pattern in Raigad Dist. of MS	Deepak S. Narkhede	73-75
18	Study of Bagasse Based Co-generation Power Project Affiliated to Sugar Factory in Kolhapur Dist Benefited to Sugar Factories	Dr. Dafale B. Y.	76-78
19	To Study of Impact of Rainfall in Agri. Reduce Production in MS	Prof. Sarika S. Rane	79-80
20	A Study Role of MicroLevel Planning for Rural Development	Mr. Suryakant P. Mane	81-84
21	रत्नागिरी जिल्हातील दळणवळणातील मुलभूत सुविधांचा आणि साधनाचा विकास जिद्दावर झालेला परिणाम : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. आर. बी. पाटील प्रा. आर. डी. कांबळे	85-89
22	मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा. डॉ. सतीश कापत	90-92
23	भारतातील शाश्वत शेतीचा अभ्यास	प्रा. रूपाली माने	93-95
24	पश्चिम घाटातील महाजैवविविधता आणि जैवविविधतेचा -हास : भौगोलिक अभ्यास	डॉ. आर. बी. पाटील प्रा. डी. ए. केंगार प्रा. आर. डी. कांबळे	96-100

मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांतील दुष्काळाचे चित्रण

प्रा. डॉ. सतीश कामत

प. पाचार्य/मराठी विभागप्रमुख, आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग.

Research Paper Accepted on 18-12-2019, Edited on 05-01-2020

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. शेती हेच भारतीयांच्या उपजीविकेचे महत्त्वाचे साधन आहे. परंतु भारतात पडणारा पाऊस लहरी स्वरूपाचा म्हणून ओळखला जातो. हा वेभरवशाचा पाऊस कधी कमी, कधी जास्त तर कधी अजिवातच पडत नाही. त्यामुळे कुठे पाणीटंचाई, कुठे अवर्षण तर कुठे ओला दुष्काळ या नैसर्गिक संकटांचा सामना करावा लागतो. १३९६ ते १४०८ असा सलग वारा वर्षे महाराष्ट्रात पडलेला दुष्काळ सर्वश्रुत आहे. या दुष्काळाने गांजलेल्या लोकांनी त्या काळात मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर केले. मनुष्यप्राण्यांसह सर्व सजीवांचे जनजीवन मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित झाले. दुष्काळामुळे लोकांचे जगणे अशक्यप्राय होते. पाणीटंचाई, चाराटंचाई, वेरोजगारी, रोगराई, उपासमार, कुपोषण, कर्जवाजारीपणा, आत्महत्या असे अनेक सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात. दुष्काळाचे भीषण आणि गौदरूप रेखाटताना दत्ता देसाई म्हणतात, "दुष्काळाचे परिणाम एवढे भीषण असत की, अन्नधान्य आणि पाण्याच्या अभावी गावेच्या गावे ओस पडत आणि हजारोलाखो लोक मृत्युमुखी पडत. अन्न आणि पाण्याच्या शोधात लाखो लोकांना स्थलांतर करावे लागे. या आपत्तीमुळे अक्षरशः सगळे समाजजीवन उद्ध्वस्त होऊन जाई. राजे, सरंजामदार, मोठे व्यापारी, गावकार, जमीनदार इत्यादी मूठभर लोक वगळता सगळी जनता दुष्काळात होरपळून निघे." १ दुष्काळाचे असे भयंकर परिणाम लोकांच्या जीवनावर होत होते.

हवामान बदलाचे आणि दुष्काळाची चित्रण करणाऱ्या मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांचा शोध प्रस्तुत निबंधात घ्यावयाचा आहे. १९०३ साली प्रकाशित झालेल्या 'पिराजी पाटील' या कादंबरीपासून हा विचार करता येईल. सुका आणि ओला दुष्काळ हे विषय घेऊन निर्माण झालेल्या कादंबऱ्यांतून दुष्काळ आणि त्यामुळे निर्माण झालेल्या विदारक परिस्थितीचे चित्रण केले गेले आहे. १९०३ ते १९४८ या काळात ब्रिटिश राजवटीत एकूण अकरा मोठे दुष्काळ पडले. २ या काळात हवामान बदलाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्याही मोठ्या प्रमाणात लिहिल्या गेल्या आहेत. ग. ल. टोकळ, र. वा. दिवे, म. भा. भोसले, उद्धव शेळके, अण्णाभाऊ साठे, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, रणजित देसाई या कादंबरीकारांनी दुष्काळ हा विषय कादंबऱ्यांतून मांडला. धनुर्धारी यांनी 'पिराजी पाटील' या कादंबरीत पाणीटंचाईचे प्रभावी चित्रण केले आहे. सर्व नक्षत्रे कोरडी गेल्याने दुष्काळाची परिस्थिती उदभवते. पिण्यासाठीही पाणी मिळत नाही. शेती तर अक्षरशः करपून जाते. कादंबरीचा नायक म्हणतो, "मळयातल्या विहिरी अगदी कोरड्या ठण्ठणीत झाल्या. पाण्याचा टिपूस नाही!" ३ इंग्रजी राजवटीतील दुष्काळाचे विदारक रूप येथे पाहावयास मिळते. स्वातंत्र्योत्तर काळात लिहिलेली वनगरवाडी १९५५ ही कादंबरीही त्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. दुष्काळामुळे एका खेडे गावाची होणारी वाताहत व्यंकटेश माडगूळकर यांनी मांडली आहे. मास्तर म्हणून नोकरीला आलेल्या राजाराम सौदनकरला कारभारी म्हणतो, "पाण्याची वरड हाय गा वाडीला. उन्हाळ्यात पार वाळवण हुत" ४ सगळी वनगरवाडी पाण्याअभावी ओस पडायला लागते. भेंदपाळ भेदयांसह परमुलखात जातात. विहिरी आटल्याने प्रसंगी दिखल मिश्रित पाणी प्यावे लागते. दुष्काळाने गांजलेल्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करण्यात लेखक कमालीचा यशस्वी झालेला आहे.

'चारापाणी' या रा. रं. वोरडे यांच्या कादंबरीत पाणी आणि चाऱ्याच्या संकटामुळे सजीवांचे कसे हाल होतात याचे चित्रण आलेले आहे. नायक गावी आल्यावर त्याला या दुष्काळाची प्रचिती येते. वाजेवर बसून अंधोळ करावी

लागणे, अंगावरून ओघळणारे पाणी धुनी भांड्यासाठी वापरणे, पाण्याअभावी नवजात अर्मकाचा मृत्यू होणे, तळ गाटलेले पाणी उपसतांना तोंड जाऊन जीव जाणे अशा घटना उपरोक्त कादंबरीमध्ये येतात.

'तहान' या कादंबरीत पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न हाताळला आहे. सदानंद देशमुख यांनी दुष्काळामुळे विदर्भातील जनजीवन कसे विस्कळीत झाले याचे चित्रण केले आहे. वन शेवाळे या दुष्काळाचा फायदा घेऊन पैसे कमावण्याचा प्रयत्न करतो. बैलगाडीतून पाणी आणून गावकऱ्यांना विकतो. सारंगपूरमध्ये घरी आले आलेल्या पाहुण्याला तांब्याभर पाणी मिळू शकत नाही. या कादंबरीतील लक्ष्मण नंदूला म्हणतो, ". . . वाटलं तर जेवून जा आमच्या घरून. पण पाणी नका मागू गिलासभरवी. . . पाणीच नाई घरात. . . आमीच त तहान लागली की एका एका घोटात नव्हा अन् ओट वल्ले करून आल्यावानी करतो. . . " ५ दुष्काळामुळे अशी दयनीय अवस्था झालेली आहे नदी, विहिरी, हापसे सगळेच कोरडे पडल्यामुळे लोकांनाही नाइलाजाने पाणी विकत घ्यावे लागते. दुष्काळाचा गैरफायदा घेऊन ववनसारखा माणूस पाणी विकून पैसा कमवतो. दुष्काळाने गांजलेल्या जीवनाची एक वेगळी धाजू लेखकाने येथे मांडली आहे. सदानंद देशमुख यांची 'वारोमास' ही आणखी एक महत्त्वपूर्ण कादंबरी आहे. पावसाची सर्वच नक्षत्रे कोरडी गेल्याने दुष्काळाचा कराल पंजा विदर्भाभोवती आवळला जातो. पाण्याअभावी अंकुरलेली पिके करपून जातात. विपारी क्रीटकनाशके लावलेले दाणे खाल्ल्यामुळे सर्वत्र पक्षी मरून पडतात. सांजोळ आणि परिसरातील शेती, शेतकरी, निसर्ग या सगळ्यांची दुष्काळाने झालेली दैना रेखाटण्यात देशमुख यशस्वी ठरले आहेत.

'पांगिरा' ही कादंबरी विश्वास पाटील यांनी दुष्काळग्रस्त 'पांगिरा' गावाला केंद्रस्थानी ठेवून लिहिली आहे. पाण्याचा अमर्याद वापरामुळे पाणीटंचाईचा कसा सामना करावा लागतो याचे सूचक चित्रण येथे लेखकांनी केले आहे. अधिक पैसे कमावण्याच्या लोभापायी लोक नैसर्गिक साधनसंपत्ती ओरवाडू लागले आहेत. नगदी पिके घेऊन पाण्याचा अमर्याद वापर करत आहे. त्यामुळे उन्हाळ्यात पाणी पातळी खालावते आणि पाणीटंचाईचा सामना करावा लागतो. पाणी प्रश्नाची झळ गावकऱ्यांना वसतेच, परंतु नदीतील मासे, खेकडेही तडफडून मरतात. याचे प्रत्यक्ष चित्रण विश्वास पाटील यांनी केले आहे. त्या काळात गितावाईसारखी सुहृदय स्त्री आपल्या भाजीपाल्याचे पाणी बंद करून गावकऱ्यांना पिण्यासाठी पाणी उपलब्ध करून देते. म्हणजे अडचणीच्या काळातही माणुसकी जपणार्या व्यक्तींचे चित्रण करून लेखकाने समाज्यातील चांगुलपणाचा परिचय करून दिला आहे.

मराठवाड्याला तर दुष्काळाचा नेहमी फटका वसतो. रेखा वैजल यांनी 'जलपर्व' या कादंबरीतून केळी आणि मोसवीचे पीक घेणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या व्यथा मांडलेल्या आहेत. पाण्याअभावी मराठवाड्याचा विकास कसा खुंटला आहे ते लेखिकेने सांगितले आहे. पाण्याअभावी मराठवाड्यात उद्योग सुरू करायला कोणी उत्सुक नाही. परिणामी येथील जनता दारिद्र्याने गांजलेली आहे. शेतकऱ्यांना शासन मदत करते. परंतु ही मदत तुटपुंजी असते. त्यातून मूळ प्रश्न सुटत नाही. म्हणून शाश्वत विकास करायचा असेल तर कायमस्वरूपी पाण्याची व्यवस्था व्हायला हवी, असे या कादंबरीतून सुचवले गेले आहे.

अंधार तिथला संपत नाही (भालचंद्र देशपांडे), पांढर (रवींद्र शोभणे) मध्ये मराठवाडा आणि विदर्भातील दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर कथानकाची मांडणी केली आहे. तर वळ (सतीश जाधव) मध्ये पश्चिम महाराष्ट्रातील पाणीटंचाईचा प्रश्न मांडला आहे. 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' मध्ये आनंद विंगकर यांनी अवेळी कोसळणाऱ्या पावसामुळे शेतकऱ्यांचे हातातोंडाशी आलेले पीक कसे उद्ध्वस्त होते व शेतकरी आत्महत्येसाठी कसा प्रवृत्त होतो याचे प्रत्यक्ष चित्रण केलेले आहे. शेतातील पीक शेतकऱ्याला तारणारे असते, पोताला अन्न देणारे असते. कर्जाचा विळखा सैल करणारे असते. परंतु अवेळी पाऊस येतो आणि सगळ्या स्वप्नांची राखरांगोळी होते. यशानाना आणि लक्ष्मी हे दांपत्य आत्महत्या करते त्या शेतकरी कुटुंबाची कर्ण कथाणी प्रस्तुत कादंबरीत मांडली गेली आहे.

एकूणच हवामान बदलामुळे दुष्काळासारखे भयंकर संकट आ वासून उभे राहते. पाणीटंचाई, चाराटंचाईचा सर्वाधिक त्रास माणसांना आणि मूक जनावरांना सोसावा लागतो. इतकेच नव्हे तर उपासमार आणि मृत्युलाही सामोरे जावे लागते. रोगराई आणि महागाई तर दुष्काळात अधिकच फोपावते. स्वार्थी, संधीसाधू लोकांकरता दुष्काळ इष्टापत्ती ठरतो. गावातले सावकार सर्वसामान्यांची, शेतकऱ्यांची पिळवणूक करतात. कर्जाचा डोंगर फुगत जातो. परिणामी

जमीनही सावकार गिळंकृत करतो. आजही देशात शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या आत्महत्यांना दुष्काळ आणि कर्जवाजारीपणा कारणीभूत असल्याचे स्पष्टपणे दिसते. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही उज्वल भारतीय परंपरेची झपाट्याने होणाऱ्या ऋणाची खूण प म्हणावी लागेल. दुष्काळाने गावेच्या गावे उस पडतात. दुष्काळाचे चित्रण करणाऱ्या पिराजी पाटील, वनगरवाडी, शापित या कादंबरीतून स्थलांतराचे अनेक संदर्भ आले आहेत. दुष्काळात सर्वात जास्त हाल हे मुक्या जनावरांचे होताना. खरे तर शेतकऱ्यांच्या मंगाला हातभार लावणारे हे पशुधन शेतकऱ्याला नाईलाजाने खाटकाच्या दावणीला बांधावे लागते. गाईगुरांची विक्री करावी लागते. दुष्काळाचे असे आर्थिक दुष्परिणामही अनेक कादंबऱ्यातून मांडलेले दिसून येतात. त्यांचेही चित्रण मराठी कादंबऱ्यांमध्ये आलेले आहे. वेरोजगारी, चोऱ्या, दरोडे, पाणीचोरी यामुळे सामाजिक स्वास्थ्य विघडून जाते.

थोडक्यात हवामान बदलामुळे, तापमानात वाढ झाल्याने या दुष्काळाचे आरिष्ट कोसळते. त्याचे सूक्ष्म चित्रण मराठीतील अनेक कादंबऱ्यांमधून आले आहे. दुष्काळामुळे प्रचंड स्वरूपात जीवित आणि वित्तहानी होते. स्थलांतराचा परिणाम मुलांच्या शिक्षणावर होतो. शाळा सोडून द्यावे लागते. तहान, पांढर, शापित अशा कादंबरीतून हे परिणाम ठळकपणे मांडले गेले आहेत. एकूण मराठी कादंबरीच्या माध्यमातून दुष्काळाचा, हवामान बदलाचा समाजावर कसा दुष्परिणाम होतो याचे वास्तव चित्रण उपरोक्त कादंबरीकारांनी केले आहे, असे म्हणता येते.

संदर्भ :

१. दत्ता देसाई, महाराष्ट्रातील दुष्काळ, मागोवा प्रकाशन, पुणे, १९८७, पृ. १०
२. तंत्रैव, पृ. १७
३. माडगूळकर व्यंकटेश, वनगरवाडी, मौज प्रकाशन, मुंबई, २००९, पृ. ७
४. धनुर्धारी, पिराजी पाटील, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, २०००, पृ. ८४
५. देशमुख सदानंद, तहान, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, मुंबई, १९९८, पृ. १५
६. गंधारे द. के., शेतकऱ्यांची हाक, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ. १०

भारतातील शाश्वत शेतीचा अभ्यास

प्रा. रूपाली माने

वाणिज्य विभाग, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, फांडाघाट

Research Paper Accepted on 29-12-2019, Edited on 05-01-2020

प्रस्तावना :

आर्थिक विकासाच्या संदर्भात शाश्वतता ही गतीमान संकल्पना म्हणून विचारात घेतली जाते. वर्तमान पिढीची अन्नधान्याची गरज व इतर गरजा पूर्ण करताना त्यातील आधारभूत अशा जमिनीच्या व पर्यावरणाच्या गुणवत्तेचा हास न होऊ देणे, तसेच जमिनीशी निगडित जीवनचक्र अबाधित ठेवून हे नैसर्गिक साधन भावी पिढ्यांसाठी जतन करणे याची जाणीव ठेवणारी शेतीची पद्धती म्हणजे शाश्वत शेती होय.

हा एक शेतीचा असा प्रकार आहे की ज्यामध्ये शेतीतील उत्पादनाची वाढती मागणी पुरवताना आर्थिक पर्यावरणविषयक आणि सामाजिक खर्चाचा विचार केला जातो. शाश्वत कृषीअंतर्गत पिक उत्पादनाची योजना दूरदर्शीपणाने आखली जाते. या योजनेमुळे पर्यावरणाचे संतुलन कायम राखले जाते व यासाठी जमिनीचा वापर करीत असताना तिची प्रत विघडू नये या दृष्टीकोनातून पिकांची योजना आखली जाते.

उद्दिष्टे :

- १) भारतीय शेतीचा अभ्यास करणे
- २) भारतातील शाश्वत शेतीचा अभ्यास करणे
- ३) भारतातील शाश्वत शेतीचे महत्त्व अभ्यासणे
- ४) भारतातील शाश्वत शेतीतील धोके अभ्यासणे
- ५) शाश्वत शेतीच्या विकासासाठी उपाय सुचविणे

संशोधन पद्धती :

सदरचे संशोधन करीत असताना संशोधकाने द्वितीय माहितीचा आधार घेतला आहे. यासाठी संशोधकाने पुस्तके, जर्नल्स, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट यांचा अभ्यास केला आहे.

विषय विवेचन :

भारतातील शेती -

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. शेती क्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. शेती हा भारतातील ग्रामीण लोकांच्या जीवन निर्वाहाचा प्रमुख व्यवसाय आहे. शेती क्षेत्राचे राष्ट्रीय उत्पादक महत्त्वाचे योगदान आहे. तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापारात शेती महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. त्याचप्रमाणे सेवा क्षेत्राचा विकास, रोजगाराचे साधन, भांडवल उभारणी व इतर क्षेत्राचा विकास होण्यासाठी भारतीय शेतीची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते.

गेल्या अनेक वर्षांपासून वळकट व वेगवान आर्थिक वाढीसाठी अन्नधान्याच्या उत्पादनामध्ये भारताने मोठ्या प्रमाणात उंची गाठली आहे. भारतीय अर्थशास्त्र, राजकारण आणि समाजात कृषी क्षेत्र खरोखरच महत्त्वाची भूमिका बजावते.

APH PUBLISHING CORPORATION

1/15, ANSARI ROAD, DARYAGANJ, NEW DELHI-110 002

Tel: 011-23274050/011-23285807

Mobile: 9810121903/9810136903/9818581487

E-Mail: aphbooks@gmail.com

 Education Today ISSN:2229-5755 January-December 2019 Rs 1600/-	 EDUCATION PLUS AN INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION & HUMANITIES APH PUBLISHING CORPORATION	 JOURNAL OF EDUCATIONAL TECHNOLOGY AND RESEARCH A Peer Reviewed Journal ISSN:2277-2405 January-December 2019 Rs 1600/-	 EDUCATION AND SOCIETY A Peer Reviewed Journal ISSN 2319 5282 January-December 2019 Rs 1600/-
 INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATIONAL ADMINISTRATION AND MANAGEMENT A PEER REVIEWED JOURNAL OF EDUCATION & HUMANITIES ISSN:2321-0885 January-December 2019 Rs 1600/-	 EDUCATION AT THE CROSSROADS A PEER REVIEWED JOURNAL ISSN:2348-9332 January-December 2019 Rs 1600/-	 EDUCATION FOR ALL A PEER REVIEWED JOURNAL ISSN 2320 8316 January-December 2019 Rs 1600/-	 EDUCATION TODAY ALL A PEER REVIEWED JOURNAL ISSN 2319 7417 January-December 2019 Rs 1600/-
 Edu Care Dr. S.K.S. Saranya Editor S.S. Bhatia APH PUBLISHING CORPORATION ISSN:2319-5282 January-December 2019 Rs 1600/-	 EDU WORLD A Peer Reviewed Journal Dr. K.V.S. Saranya Editor S.S. Bhatia APH PUBLISHING CORPORATION ISSN:2319-7129 January-December 2019 Rs 1600/-	 EDUCATION TIMES A Peer Reviewed Journal of Education & Humanities APH PUBLISHING CORPORATION ISSN:2319-8285 January-December 2019 Rs 1600/-	 EDUCATION AND WELL-BEING A PEER REVIEWED JOURNAL ISSN 2320 1767 January-December 2019 Rs 1600/-
 EDUCATION AND DEVELOPMENT A PEER REVIEWED JOURNAL AN INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION & HUMANITIES APH PUBLISHING CORPORATION ISSN:2320-3684 January-December 2019 Rs 1600/-	 THOUGHTS ON EDUCATION A PEER REVIEWED JOURNAL ISSN:2320-4710 January-December 2019 Rs 1600/-	 EXCELLENCE IN EDUCATION A PEER REVIEWED JOURNAL AN INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION & HUMANITIES APH PUBLISHING CORPORATION ISSN:2320-7019 January-December 2019 Rs 1600/-	 JOURNAL OF EDUCATION IN EMERGING INDIAN SOCIETY ISSN:2324-434X January-December 2019 Rs 1600/-
 RESEARCH JOURNAL OF HUMAN DEVELOPMENT A PEER REVIEWED JOURNAL OF EDUCATION & HUMANITIES ISSN:2348-5183 January-December 2019 Rs 4000/-	 VBU JOURNAL OF LAW AND GOVERNANCE ISSN 2349 8188 Rs 1000/-		

Ordering Policy:-

- 1.Orders can be given to us at Telephone Nos.011-23274050/09810121903/09810136903/09818581487
- You can E-Mail us your orders at our e-mail address:aphbooks@gmail.com
- 2.Delivery will be done by Govt.Post at our expense(Delivery charges will be free for Institution)
- 3.It will take 5-6 days time for the Journals to be delivered to your Institution
- 4.Payment option-Cheque/Demand Draft is to be made in favour of "APH PUBLISHING CORPORATION"
- 5.You can also instruct us to deliver the Journals to you on Cash on Delivery Basis

Edu Care A Multidisciplinary International Peer Reviewed/Refereed Journal

Vol. IX
Number-11

ISSN 2319-5282
Jan.-Dec. 2020

Edu Care

A Multidisciplinary International
Peer Reviewed/Refereed Journal

APH PUBLISHING CORPORATION

EDU CARE

A Multidisciplinary International Peer Reviewed/Refereed Journal

SUBSCRIPTION FEE

	1 year	2 years
India	Rs. 1600/-	Rs. 3000/-
Foreign	US \$ 75.00	US \$ 150.00

Subscription(s) may be sent in form of Cheque/Demand Draft in favour of
APH PUBLISHING CORPORATION payable at New Delhi to the following address:

Authors are solely responsible for the contents of the papers compiled in this volume. Editor or Publisher does not take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editor or publisher to avoid discrepancies in future.

APH Publishing Corporation

4435-36/7, Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi-110002 (INDIA)
Phones: 011-23274050 FAX: 011-23274050

E-mail: aphbooks@gmail.com

The subscriber will receive a hard copy of every issue of Journal for the subscribed period.

Printed at

Balaji Offset

Navin Shahdara, Delhi-32

CONTENTS

Comparison of Academic Achievement and Anxiety of the Studing in Senior Secondary Schools with Respect to Gender and Locality <i>Vikas Sharma</i>	1
Library: Impact on Primary School Students Learning <i>Dr. Anita Beniwal</i>	10
Mindfulness as a Supplementary Stabilization Technique in Mental Health Care <i>Dr. Neelu Verma</i>	19
GST in India - Present Scenario, Prospects & Problems <i>Prof. Hemkant Nivrutti Gawade</i>	24
Benefits, Issues & Problems with GST in India <i>Prof. Hemkant Nivrutti Gawade</i>	31
Women, Work and Well-Being: Work/Life Stresses among Women Managers in Information Technology Corporations in India <i>Shalini Suryanarayan</i>	36
Covid-19 and Change in Values: The Role of Social Media and Emotional Contagion <i>Ms. Neha Aggarwal</i>	46
Prison Reforms in India an Overview of the Prevailing System of Tihar Jail in Delhi <i>Dhananjay Kumar Mishra</i>	52
Custodial Violence: Gradual Demise of Rule of Law <i>Simmi Pal</i>	56
Marital Quality in India: A Bird Eye View <i>Dr. Heeru Rathod</i>	62
Applications of Fuzzy Logics in Daily Life <i>Smt. Sarwar Sultana</i>	69
Role of Teachers in Academic Settings: A Bird Eye View <i>Dr. Manjunath G. Deshpande</i>	74
A Study of Value Pattern Among Scheduled Caste and Non-Scheduled Caste College Students in Bihar <i>Dr. Kamlesh Kumar Singh</i>	82
MSME (सूक्ष्म, लघु एवं मध्यम उद्यम) की उत्तरजीविता तथा इससे आदिवासी जीवन पर पड़ने वाले प्रभावों का समाजशास्त्रीय अध्ययन <i>डॉ. लवली पुरी और पवन कुमार</i>	88

The Role of Arab League in Resolving the Israel-Palestine Conflict <i>Dr. Islam Ali</i>	95
The Problems Faced by Women Shikshan Sahayaks of Secondary and Higher Secondary Schools <i>Kirit Samaya</i>	102
राजर्षी शाहू महाराज यांचे 'प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत' धोरण <i>डॉ. आय. पी. कोकणे</i>	107
प्रबन्धकाव्य की भेदसहित विवेचना <i>डॉ. प्रवीन भारद्वाज</i>	113
माहितीपत्रक <i>डॉ. सतीश कामत</i>	118
नयी कहानी: राजनीतिक परिप्रेक्ष्य का यथार्थ <i>डॉ. सिन्धु जी नायर</i>	122
समकालीन उपन्यास में नारी की अस्मिता <i>डॉ. सिन्धु जी नायर</i>	132
नई कहानीरू न्याय व्यवस्था का सच <i>डॉ. सिन्धु जी नायर</i>	140
आशिर दशके दूई नाट्य समालोचक : रवीन्द्रनाथ बन्दोपाध्याय ও সত্যেন্দ্রনাথ ঘোষাল <i>Dr. Anirban Sahu</i>	145
दलित कविताओं में प्रतिरोध <i>Dr. Mini E.</i>	151
Ideological Challenges and the Decline of the Congress Party <i>Som Nath Trivedi</i>	155
Girls' Primary Education in Tea Garden Areas : A Study <i>Dr. Rajiv Gogoi</i>	159
Graduating Students Satisfaction with Online Learning during the COVID-19 Pandemic <i>Dr. Kishor P. Kadam</i>	164
Guidelines for Contributors	173

CONTRIBUTORS

Anirban Sahu, [MA (Gold Medalist), UGC- NET (JRF), WBCSC- SET, JPSC - JET qualified, PhD (UGC- New Regulations, 2009), Former Course Coordinator : UGC-HRDC, Ranchi University] Assistant Professor, Head of the Department of Bengali Language, Literature at Dr. Shyama Prasad Mukherjee University, Ranchi, Jharkhand, India. E-mail: a2zanirban@gmail.com

Anita Beniwal, Assistant Professor, Aditi Mahavidyalya, University of Delhi.

आय. पी. कोकणे, जे.एस.एम. कॉलेज, अलिबाग।

Dhananjay Kumar Mishra, Assistant Professor, St. Thomas' College of Law and Research Scholar of G.D. Goenka University, Haryana. He Pursued LL.B. from Banaras Hindu University and LL.M. from National Law University Assam.

Heeru Rathod, Assistant Professor of Sociology, Government First Grade College for Women, Yadgir, Karnataka, India.

Hemkant Nivrutti Gawade, M.Com, NET, GDC&A, CSM's Arts & Commerce College, Chakan.

Islam Ali, Assistant Professor, Department of Political Science, Zakir Husain Delhi College (Evening), University of Delhi.

Kamlesh Kumar Singh, Assistant Professor, Department of Psychology, Sachchidanand Sinha College, Aurangabad, (Bihar).

Kirit Samaya, E-mail: kiritsamaya@gmail.com

Kishor P. Kadam, Assistant professor and Head, Department of Economics, SNTD College of Arts and SCB College of Commerce and Science for Women, Churchgate, Mumbai-20, E-mail: pkk0179@gmail.com

लवली पुरी, वरिष्ठ प्रवक्ता, डाइट प्रशिक्षित स्नातक शिक्षक-हिंदी।

Manjunath G. Deshpande, Assistant Professor of Sociology, Government First Grade College Chincholi, Karnataka, India.

Mini E., HOD & Associate Professor of Hindi, PG & Research, Dept. of Hindi Govt. Arts & Science College, Calicut- 673 018

Neelu Verma, Assistant Professor, Bombay Teachers' Training College, Mumbai, India. E-mail: 20vermaneelu@gmail.com

Neha Aggarwal, Assistant Professor, Satyam College of Education, Noida.

प्रवीन भारद्वाज, शिवाजी कॉलेज, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली।

पवन कुमार, राज्य शैक्षिक अनुसन्धान एवं प्रशिक्षण परिषद्, दिल्ली शिक्षा निदेशालय, राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्र दिल्ली।

माहितीपत्रक

डॉ. सतीश कामत*

आजच्या युगात माहितीचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. संगणकक्रांती झाली आणि माहितीचा प्रचंड विस्फोट झाला. माहिती देण्याची अनेक साधने निर्माण झाली. परंतु माहितीच्या देवाणघेवाणीचे एक महत्त्वाचे व कमी खर्चाचे साधन म्हणजे माहितीपत्रक होय. माहिती पत्रकाद्वारे थोडक्यात पण महत्त्वपूर्ण माहिती पोहोचविण्याचे कार्य केले जाते. दैनंदिन जीवन खूप धावपळीचे झाले आहे. रोज नव्या संस्था, उत्पादने आकाराला येत आहेत. काळाच्या ओघात औद्योगिकरण, तांत्रिक व भौतिक बदल होत आहेत. वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, पोस्टर्स, पत्रके, फोल्डर्स, डिजिटल बोर्ड, टीव्ही, आकाशवाणी, इंटरनेट वगैरे माध्यमातून माहिती प्रसृत केली जात आहे. उत्पादित वस्तू घेवाकार्याची माहिती जनतेपर्यंत पोहोचविण्याचे काम माहितीपत्रक करते. स्पर्धात्मक जगात विविध प्रकारच्या माहितीपत्रकांना अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

उत्पादक, व्यावसायिक, उद्योजक, सामाजिक – सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक संस्था, आदींना आपले उत्पादन वा कार्य जनतेपर्यंत पोहोचविण्यासाठी माहितीपत्रकाचा माध्यम म्हणून वापर करावा लागतो. एकंदर देणारा व घेणारा यांना जोडण्याचे काम माहितीपत्रक करते. म्हणून आकर्षक, मनोवेधक, परिणामकारक माहितीपत्रक तयार करावे लागते. कारण माहितीपत्रक पाहून ग्राहक अनुकूल वा प्रतिकूल मत बनवत असतो. त्यामुळे बुद्धी आणि कल्पकता याचा वापर करून माहितीपत्रकाचे लेखक करावे लागते. माहितीपत्रक लेखन ही कला अवगत असणे आजच्या स्पर्धात्मक जगात अत्यंत गरजेचे आहे.

माहितीपत्रक व्याख्या

माहितीपत्रकाला इंग्रजीमध्ये 'Prospectus' म्हणतात. त्याचा अर्थ 'निर्देशपुस्तिका' असा होतो. Students New Modern Dictionary मध्ये 'उद्देशपत्रिका' असेही म्हटले आहे. उत्पादित वस्तूकडे वा सेवाकार्याकडे ग्राहकाचे मन वळविण्याचे कार्य माहितीपत्रक करत असते. माहितीपत्रिकाच्या स्थूलमानाने काही व्याख्या करता येतात.

1. उत्पादित वस्तूची वा सेवेची माहिती ग्राहकाला करून देण्यासाठी प्रसिद्ध केलेला ठळक मजकूर म्हणजे माहितीपत्रक.
2. उत्पादित वस्तू वा सेवा आणि ग्राहक यांना जोडणारे माध्यम म्हणजे माहितीपत्रक.
3. नव्या नव्या योजनांची अथवा उत्पादनाची माहिती जनतेपर्यंत पोहोचविण्यासाठी काढलेले पत्रक.

माहितीपत्रकाची उद्दिष्टे

माहितीपत्रकाचे काही प्रमुख उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. उत्पादन, सेवाकार्याविषयी जनतेला माहिती देणे.

2. उत्पादित वस्तूचे, सेवेचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये, फायदे, याची माहिती देणे.
3. ग्राहकाच्या मनात कंपनीद्वारे उत्पादित केल्या जाणाऱ्या वस्तू, संस्थेकडून पुरविल्या जाणाऱ्या सेवा याबद्दल आकर्षण, कुतूहल निर्माण करणे.
4. जनतेचे प्रबोधन, लोकशिक्षण, व्यापक जनहित साधणे.
5. प्रवेश,ध्येयधोरणे, कल्याणकारी योजना, सार्वजनिक हित याविषयी जागृती करणे. यासह इतरही अनेक उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून माहितीपत्रके तयार केली जातात.

माहितीपत्रकाचे माध्यम व आकार

माध्यमानुसार माहितीपत्रकाचे स्वरूप बदलते. अलीकडच्या काळात व्हॉट्सप, फेसबुक यासारख्या समाज माध्यमांचा आधार घेऊन माहितीपत्रके प्रसिद्ध केली जातात. माध्यम निवडताना प्रमुख्याने ग्राहक, त्याचा स्तर, परिसर, वस्तू अथवा सेवेचे स्वरूप, खर्च, माध्यमाची ताकद, माध्यम वापरणारा वर्ग, वितरण याचा विचार केला जातो. माहितीपत्रके प्रामुख्याने मुद्रित स्वरूपात वितरित केली जातात.

माहितीपत्रकाचा आकार हा माहितीपत्रकाच्या स्वरूपावर अवलंबून असतो. ग्राहकापर्यंत पोचविले जाणारे मुद्दे जितके जास्त तितका माहितीपत्रकाचा आकार मोठा असतो. असे असले तरी सामान्यपणे कमीत कमी शब्दात अधिकाधिक माहिती देण्याचे कार्य माहितीपत्रकात केले जाते. त्याकरिता लघुत्तम भाषेत माहितीपत्रक सादर करण्याकडे अधिक कल असतो. कमीत कमी शब्द संख्येच्या मर्यादित आपल्या विषयाचा मजकूर ग्राहकापर्यंत पोहोचविण्याचे अवघड व कौशल्ययुक्त काम माहितीपत्रकाचा मसुदा तयार करणाऱ्याला करावे लागते.

माहितीपत्रकाचे प्रकार

उत्पादित वस्तू सेवेच्या स्वरूपानुसार माहितीपत्रकाचे स्वरूपही बदलते. स्थूलमानाने माहितीपत्रकाचे पुढील प्रकार सांगता येतील.

1. छोटी पुस्तिका (Pamphlet)
2. लहानसे चोपडे (Brocher)
3. घडी पाडलेला कागद (Foldor)
4. माहितीपत्रक (Prospectu)

माहितीपत्रकाचा मसुदा

माहितीपत्रकातील लिखित मजकूर म्हणजे माहितीपत्रकाचा मसुदा होय. माहितीपत्रकात अनेक वेळा मजकुराबरोबरच चित्रांचाही वापर केला जातो. चित्र आणि शब्दातून डोळ्यासमोर प्रतिमा उभी राहण्यास मदत होते. त्यासाठी माहितीपत्रक तयार करणाऱ्याकडे काही विशेष गुण असावे लागतात. ग्राहकाचा स्तर, त्याच्या सवयी आणि त्याचे मानसशास्त्र याविषयीचे ज्ञान माहितीपत्रक तयार करणाऱ्याला असावे लागते. शिवाय मसुदा लेखकाकडे कल्पकताही असायला हवी. ग्राहकाला आपल्या उत्पादित वस्तू, सेवेकडे आकर्षक करून घेण्यासाठी नावीन्यपूर्ण कल्पनांचा वापर मसुदा लेखकांनी माहितीपत्रकात केला पाहिजे. उत्पादित वस्तू / सेवा याबाबतची

*फोंडायट ।

चांगली व आकर्षक माहिती समोर येणे अपेक्षित असते. त्यामुळे माहितीपत्रकाचे लेखन करताना प्रसंगी काव्यात्म, अलंकारिक भाषेचा वापर केला जातो. बाजारपेटीय घडामोडी बाबत सजग असणारा, भोवतालच्या घटनांचे सुक्ष्म निरीक्षण करणारा मसुदालेखक उत्तम माहितीपत्रक जन्माला घालतो. म्हणून उत्पादित वस्तूचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये इत्यादीचा सर्वांगीण अभ्यास करून केलेले माहितीपत्रक परिणामकारक ठरू शकते.

माहितीपत्रकाचे स्वरूप

सामाजिक – सांस्कृतिक – शैक्षणिक संस्था, बँका – पतसंस्था किंवा सेवा देणाऱ्या सोसायट्या, विविध प्रकारच्या वस्तूंचे उत्पादन करणारे उद्योगधंदे, सवलती – योजना जाहीर करणारे सरकार इ. आपल्या कार्याची माहिती जनतेपर्यंत पोहोचवण्याचा नेहमी प्रयत्न करत असतात. त्यासाठी माहितीपत्रकाचा उपयोग होतो. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा, सैनिकी शाळा तसेच कला, वाणिज्य, विज्ञान, कृषी, वैद्यक, तंत्रज्ञान इत्यादी विद्याशाखांचे शिक्षण देणारी महाविद्यालये आपल्या संस्थेची, अभ्यासक्रमाची नियमांची, सोयी-सुविधांची, सवलतीची माहिती प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना माहितीपत्रकाद्वारे देतात. बँका, पतसंस्था, सोसायट्या बचतीच्या, गुंतवणुकीच्या, कर्जाच्या योजनांचा परिचय करून देण्यासाठी माहितीपत्रकाचा आधार घेतात. अलीकडच्या काळात माणसाच्या गरजा वाढल्या परिणामी रोज नवनव्या वस्तू बाजारपेठेत दाखल होऊ लागल्या. मिक्सर, फ्रीज, घड्याळे, मोबाईल, टीव्ही, रेडिओ, संगणक, शिलाई मशीन, मोटर सायकल, कार, ट्रॅक्टर, पंपसेट, साबण, तेल, शामू, कपडे, औषधे, बी-बियाणे, खंते, पुस्तके, फर्निचर, बंगले अशा अनेक लहान-मोठ्या वस्तूंची माहिती करून देण्यासाठी माहितीपत्रके प्रसिद्ध केली जातात. आजचा ग्राहकही सजग झाला असून प्रत्यक्ष वस्तू अथवा सेवा घेण्यापूर्वी तो माहितीपत्रकाची मागणी करू लागला आहे. त्यामुळे उत्पादित वस्तू ६ सेवा यांचा प्रचार – प्रसार करण्यासाठी उत्पादक कंपन्यांना माहितीपत्रकाची नितांत गरज वाटू लागली आहे.

माहितीपत्रकाची रचना

माहितीपत्रकात प्रारंभी उत्पादित वस्तू / सेवा पुरवणाऱ्या कंपनी / संस्थेचे नाव दिले जाते. हे नाव शक्यतो जाड ठशात छापलेले असते. त्यामुळे पटकन ते नजरेत भरते. ठळक स्वरूपात छापलेल्या नावानंतर कंपनी / संस्थेविषयी प्रास्ताविक केलेले असते. या प्रास्ताविकेत कंपनी / संस्थेचा थोडक्यात परिचय वा इतिहास दिलेला असतो. प्रास्ताविकेतील मजकुरामुळे संबंधित कंपनी / संस्थेची प्राथमिक ओळख होण्यास मदत होते. माहितीपत्रकात पुढे कंपनी ? संस्थेची ठळक वैशिष्ट्ये नमूद केलेली असतात. उत्पादित वस्तू/सेवा याविषयी उल्लेखनीय बाबी त्यात नमूद केलेल्या असतात. माहितीपत्रकाद्वारे वैशिष्ट्य मांडून ग्राहकावर छाप पाडण्याचा प्रयत्न केला जातो. सोयी-सवलती, योजनांचा माफक तपशील, अभ्यासक्रमाची माहिती, वस्तूची किंमत इत्यादी आवश्यक तपशील माहितीपत्रकात पुरवलेला असतो. शेवटी जबाबदार व्यक्तीचे / प्रमुखाचे नाव, हुदा, कंपनी / संस्थेच्या कार्यालयाचा संपूर्ण पत्ता, दूरध्वनी क्रमांक, ईमेल, वेबसाईट इत्यादी आवश्यक गोष्टी माहितीपत्रकात दिलेल्या असतात. उत्पादित वस्तू / सेवेच्या विषयानुसार वरील मुद्द्यांमध्ये बदल होऊ शकतो. शैक्षणिक संस्था, बँका, पोस्ट खाते, विमा कंपन्या, उद्योग आधी वैशिष्ट्यपूर्ण क्षेत्रांचा विचार करता माहिती पत्रकाचे स्वरूप वेगळे असू शकते.

माहितीपत्रकाचे लेखन शैली

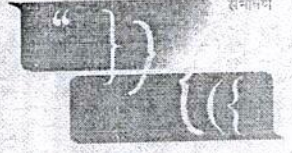
उत्पादित वस्तू ६ सेवा याविषयीची नेमकी आणि संक्षिप्त माहिती माहितीपत्रकात लिहावी लागते. आकर्षक आणि लक्ष वेधून घेणाऱ्या लेखनशैलीला माहितीपत्रकात महत्त्वाचे स्थान असते. माहितीपत्रक हातात पडल्यावर लगेच त्याची छाप संबंधित ग्राहकावर पडणे आवश्यक असल्याने माहिती पत्रकाची मांडणीही आकर्षक असावी लागते. जिथे आवश्यक आहे तिथे उत्पादित वस्तूची – कंपनीची – संस्थेची छायाचित्रे, उपक्रमाचे फोटो, आवश्यकता असल्यास आकृत्या आदी गोष्टींमुळे माहितीपत्रकाला उठाव प्राप्त होतो. माहितीपत्रकाची लेखनशैली जशी महत्त्वपूर्ण आहे तसेच माहितीपत्रकाचा कागद, छपाई, वॉर्निशिंग, लॅमिनेशन यामुळे माहितीपत्रक आकर्षक होते. आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असणाऱ्या कंपनी / संस्था वरील घटकाचा गांभीर्याने विचार करतात. अमाप पैसे खर्च करून उत्कृष्ट माहितीपत्रक ग्राहकापर्यंत पोचवतात आणि त्याद्वारे आपली प्रतिष्ठा व दर्जाही जपण्याचा प्रयत्न करतात.

आधारभूत ग्रंथ

१. भाषिक सर्जन आणि उपयोग, राजन गवस, अरुण शिंदे, गोमटेश्वर पाटील, दर्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०१२
२. व्यावहारिक मराठी, ल. रा. नसिराबादकर

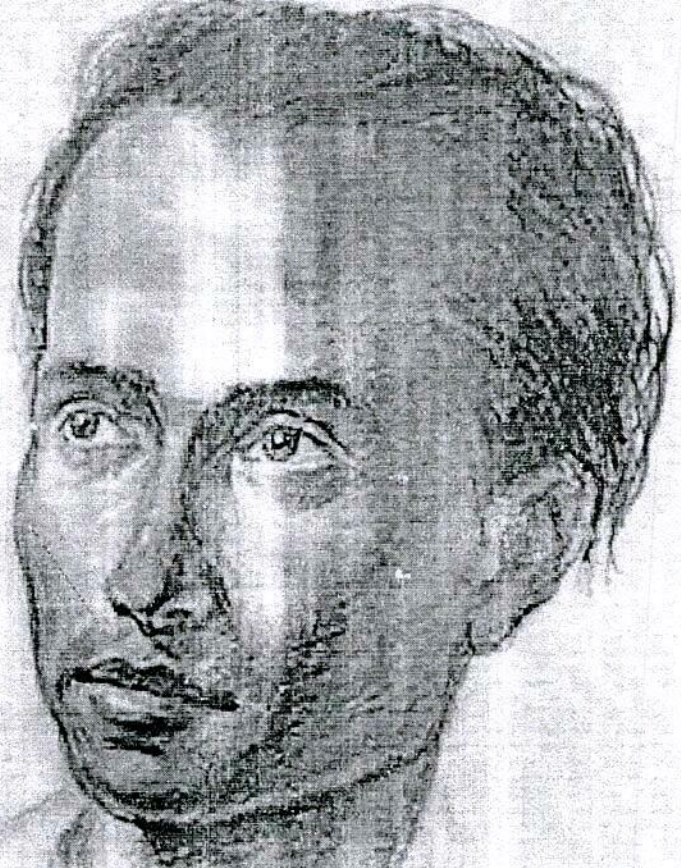

University of Mumbai

Sambhāṣaṇ

A Free Open Access Peer-Reviewed Bilingual
Interdisciplinary Journal of the
University of Mumbai

संभाषण

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे

जन्मशताब्दी विशेषांक

(१ ऑगस्ट १९२० - १ ऑगस्ट २०२०)

संभाषण

संभाषण : मुंबई विद्यापीठाचे महाजालावरील पहिले नियतकालिक.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२९व्या जयंतीचे (१४ एप्रिल २०२०) औचित्य साधून अधिष्ठाता, मानव्यविद्याशाखा, मुंबई विद्यापीठ यांच्या कल्पनेतून 'संभाषण' हे सर्वांना महाजालावर मुक्तपणे उपलब्ध होऊ शकणारे नियतकालिक प्रकाशित होत आहे.

या आंतरविद्याशाखीय द्विभाषिक (इंग्रजी आणि मराठी) नियतकालिकाच्या माध्यमातून विभिन्न विद्याशाखांमध्ये समकालीन प्रश्नांबाबत टीकात्मक चर्चा सुरु व्हावी व सखोल विचारमंथनाद्वारे संवाद प्रस्थापित व्हावा, असा हेतू आहे.

प्राचीन काळापासून भारतात आणि पाश्चिमात्य विचारविश्वात वैचारिक आदानप्रदानासाठी 'संभाषण किंवा संवाद' ही महत्त्वाची पद्धती म्हणून उपयोजिली गेली आहे. 'Dialogos' या ग्रीक भाषेतील शब्दांचा अर्थही 'शब्दाद्वारे' (through words) असा होतो. शब्दांच्या माध्यमातील संभाषणाला येथे 'डायलॉग' म्हटले आहे. अनेक महनीय व्यक्तींनी उदाहरणार्थ, मोहनदास करमचंद गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, सरोजिनी नायडू, डेव्हिड बोहम, Hans-Georg Gadamar, अँथनी अपिहा, मार्था नुस्सबॉम आदींनी व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील नातेसंबंध समजून घेण्यासाठी सामायिक संभाषण आणि संवादाच्या पद्धतीचा वापर केलेला आहे. जोतीराव फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंडिता रमाबाई, Jürgen Habermas, Paul Ricoeur, Patricia Hill Collins and Judith Butler अशा अनेक विचारवंतांनीही आपल्या वैचारिक मांडणीद्वारे संभाषणाची नवी स्फुरणे जन्माला घातली.

संभाषणाच्या माध्यमातून एखादी व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीसोबत विचारांची देवाणघेवाण करते. तसेच ऐकण्याची आणि बोलण्याची प्रक्रिया सुरु करण्यासाठी संवादाचे नाते निर्माण करत असते. शैक्षणिक क्षेत्रातील संवादाची अपरिहार्यताही त्याच्या मानवी विकासातील केंद्रवर्ती स्थानामुळे निर्माण झाली आहे. कोणतीही संभाषणे ही केवळ विशिष्ट भूप्रदेशाशी मर्यादित किंवा संबंधित नसतात. तर ती एकाच वेळी स्थानिक व जागतिक स्वभावरचनांनी घडलेली असतात. अशा विभिन्न संस्कृतीतील संवादाच्या आधारे जग समजून घेणे, शैक्षणिक क्षेत्रातील सर्जनशीलतेला जपणे याच भूमिकेतून 'संभाषण' या द्विभाषिक आंतरविद्याशाखीय 'ऑनलाईन' नियतकालिकाचा प्रवास सुरु झाला आहे.

अधिष्ठाता, मानव्यविद्याशाखा यांचे कार्यालय, मुंबई विद्यापीठ, आंबेडकर भवन, कलिना कॅम्पस, विद्यानगरी, मुंबई - ४०००९८.

हे नियतकालिक समाजविज्ञान, मानव्यविद्याशाखा आणि विधी या विद्याशाखांमधील सद्यःकालीन प्रश्नांना आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोणातून भिडणाऱ्या अभिनव आणि टीकात्मक निबंधांचा स्वीकार करते.

शोधनिबंध : भाग-१

- ३२९ अण्णा भाऊ साठे व भारतीय कामगार चळवळ : एक अभ्यास
प्रदीप वाघमारे
- ३४७ संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा आणि अण्णा भाऊ साठे महेश खरात
- ३५५ मार्क्सवादी दृष्टी आणि मराठी कविता (अण्णा भाऊ साठे ते अरुण काळे)
रणधीर शिंदे
- ३६७ अण्णा भाऊंच्या कादंबऱ्यांची शैली महेंद्र कदम
- ३८२ आंबेडकरी विचारमूल्ये आणि अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य
सतीश कामत
- ३९८ समग्र अण्णा भाऊ : आकलनाच्या दिशा प्रदीप मोहिते
- ४१४ अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'चिखलातील कमळ'चे 'मुरली मल्हारी रायाची' : माध्यमांतर
अनिल सपकाळ
- ४३३ अण्णा भाऊ साठे : साहित्य आणि चित्रपट संतोष पाठारे

आंबेडकरी विचारमूल्ये आणि अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य

सतीश कामत

सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख
मराठी विभाग
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग
satishkamat76@gmail.com

१.

मराठी वाङ्मयविश्वात मोलाची भर घालणारे प्रतिभासंपन्न लेखक म्हणून अण्णा भाऊ साठे यांना ओळखले जाते. त्यांनी माणसाला केंद्रस्थानी ठेवून समाज परिवर्तनासाठी लेखणी झिजवली. अशा लोकशाहीर, कामगारांचे नेते, सत्यशोधक, साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे यांचे हे जन्मशताब्दी वर्ष आहे. अण्णा भाऊ हे सिद्धहस्त लेखक होते. त्यांनी रेखाटलेले मानवी जीवन वाचकाला अस्वस्थ करणारे होते. साहित्याचे सर्वच प्रकार हाताळणाऱ्या अण्णा भाऊंनी समाजकारण, प्रबोधन आणि संघटन या क्षेत्रांतही अतुलनीय कामगिरी केली आहे. मातंग समाजात जन्माला आलेल्या अण्णा भाऊंनी दलितांचे, दुःखितांचे, शोषितांचे जगणे - भोगणे वेशीवर टांगले. अण्णा भाऊंनी आपल्या कलाकृतीतून वर्गसंघर्षाबरोबरच वर्णसंघर्षही तितक्याच ताकदीने मांडला आहे. कष्टकरी- कामगारांच्या कामाला योग्य मोबदला मिळाला पाहिजे, तसेच अस्पृश्यतेच्या व गुलामगिरीच्या बेड्या तोडायला पाहिजे अशी त्यांची रास्त भूमिका होती. एका अर्थी "कार्ल मार्क्सचा भांडवलशाही व्यवस्थेविरुद्ध वर्गसंघर्ष आणि बाबासाहेबांच्या मनुवादी वर्णव्यवस्थेच्या विरोधातील समतेच्या लढाईचे अण्णा भाऊ पाईक होते." (कांबळे आणि चाळके २०१७ : ८) थोडक्यात अण्णा भाऊंची ही लढाई आर्थिक संघर्ष आणि जातीय संघर्ष अशा दुहेरी पातळीवरची होती. अण्णा भाऊंनी जातीचे आणि गरिबीचे जे चटके सोसले होते त्यातून त्यांची जाणीव तयार झाली. तीच त्यांच्या लेखनातून प्रत्ययाला येते. परंतु अण्णा भाऊंनी रेखाटलेला वर्गसंघर्ष आणि वर्णसंघर्षाची समीक्षकांना नीट मांडणी करता आली नाही. अनेकांनी त्यांचा मार्क्सवादी म्हणूनच विचार केला. त्यांच्या कथा कादंबऱ्यांतून आलेला मार्क्सवादी विचार हे त्याचे कारण असावे. गिरणीत काम करणारे अण्णा भाऊ कम्युनिस्ट चळवळीत वावरत होते. त्यामुळे मार्क्सवादाचा प्रभाव अण्णा भाऊंवर होता. तसा प्रभाव असणे किंवा मार्क्सवादी असणे

वाईट नक्कीच नव्हते. परंतु डॉ. मिलिंद आव्हाड म्हणतात त्याप्रमाणे "ते पठडीबद्ध पारंपरिक कम्युनिस्ट विचारसरणीत अडकलेले नव्हते." (आव्हाड २०१७ : ४५) कारण कम्युनिस्ट उत्पादन साधनांशी संबंधित शोषणमूलक व्यवस्थेविरुद्ध जागृती करण्यावर भर देतात. एकाच पद्धतीने विचार करतात. अण्णा भाऊ मात्र याला अपवाद आहेत. इथल्या जातिव्यवस्थेने दलितांचे आर्थिकदृष्ट्या आणि सामाजिकदृष्ट्या शोषण केले आहे. म्हणून वर्चस्ववादी सवर्ण सनातन्यांच्या विरुद्ध दलितांची अस्मिता जागृत केली पाहिजे असे अण्णा भाऊंना वाटत होते. म्हणूनच त्यांनी आपल्या साहित्यकृतीतून तशा प्रकारची पात्रे रेखाटलेली आहेत. अण्णा भाऊंवर कम्युनिस्ट विचारधारेची छाप होती हे नाकारता येत नाही. त्याचा प्रत्यय त्यांच्या तिखाणातून येतो. परंतु त्यांच्यावर आंबेडकरांच्या विचारकार्याचाही प्रभाव होता याचे अनेक दाखले त्यांच्या साहित्यात सापडतात. अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील आंबेडकरी विचारधारा शांथायची असेल तर त्यासाठी सर्वप्रथम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि अण्णा भाऊ साठे यांची जीवन वाटचाल जाणून घ्यावी लागेल. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी उभारलेली आंदोलने आणि आंबेडकरी मूल्यविचारदेखील थोडक्यात समजून घ्यावा लागेल.

२.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जन्मानंतर सुमारे २९ वर्षांनी म्हणजे १ ऑगस्ट १९२० रोजी अण्णा भाऊ साठे यांचा जन्म झाला. तोंपर्यंत बाबासाहेबांच्या आयुष्यामध्ये अनेक घडामोडी धडून गेल्या होत्या. परदेशात जाऊन शिक्षण क्षेत्रातील अनेक उच्चतम पदव्या त्यांनी संपादित केल्या होत्या. सयाजीराव गायकवाड, राजर्षी शाहू महाराज यांच्या सहकार्याने त्यांनी प्रत्यक्ष अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्याला सुरुवात केली होती. नॅशनल डेव्हिडेंट ऑफ इंडिया - अ हिस्टॉरिकल अँड अँनालीटिकल स्टडी व कास्ट इन इंडिया (१९१५) सारखे प्रबंध तिहून विद्वत्तेची चुणूक त्यांनी दाखवली होती. दलितांच्या दुःखाला वाचा फोडण्यासाठी मूकनायक (१९१९) सारखे साप्ताहिक सुरू केले होते. म्हणजे अण्णा भाऊ जन्माला येण्यापूर्वी डॉ. आंबेडकर यांच्या दलितोद्धाराच्या कार्याला आरंभ झालेला होता.

अण्णा भाऊ जन्माला आले ते दारिद्र्याने पिचलेल्या कुटुंबात. जातीयतेचे आणि गरिबीचे चटके सहन करत ते जहानाचे मोठे होत होते. पोटाची खळगी भरण्यासाठी अण्णा भाऊंनी मुंबईची वाट धरली. त्यावेळी त्यांचे वय १० वर्षांचे होते आणि शिक्षण दीड दिवसाचे होते. हवाल, धरगडी, डीअरकीपर, माळी अशी पडेल ती कामे त्यांनी केली. गिरगीत काम करत असताना त्यांचा श्रीपाद डोंगे यांच्यासारख्या मंडळींशी संपर्क आला. ते कामगारांच्या हक्कांसाठी रस्त्यावर उतरले. अनजागृतीसाठी त्यांनी पोवाडे रचले. संयुक्त महाराष्ट्राच्या संघर्षात भाग घेतला. ते कम्युनिस्ट पार्टी व लाल बावटा पध्दतीत कार्यरत होते. १९४२ पर्यंत अण्णा भाऊ यांची वाटचाल अशा प्रकारे सुरू होती. दरम्यानच्या काळात बाबासाहेबांची सामाजिक दळवळ अधिक

गतिमान झाली होती. त्यांची दलित कष्टकरी समाजाविषयीची तळमळ अण्णा भाऊ जवळून पाहत होते. मजूर मंत्री म्हणून बाबासाहेबांनी केलेले कामही वाखाणण्याजोगे होते. पुढे बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय संविधानाची निर्मिती झाली आणि दलित, आदिवासी, भटके-विमुक्त, स्त्रिया, शेतकरी, कामकरी अशा सर्वच शोषित, पीडित घटकांना न्याय मिळाला. अण्णा भाऊंना आशेचा किरण दिसला. बाबासाहेबांचा लढा हा सनातनी व्यवस्था बदलण्यासाठी आणि नवी मूल्ये रुजविण्यासाठी असल्याचे त्यांच्या लक्षात आले. १९४२ नंतर खऱ्याअर्थाने अण्णा भाऊंनी विविध प्रकारचे साहित्य लिहून समाजजागृती करण्याचा प्रयत्न केला. सर्वहारा माणसाचे जगणे भोगणे आपल्या साहित्यातून मांडले. यासंदर्भात डॉ. गिरीश मोरे यांनी मांडलेले मत फार महत्त्वाचे आहे. ते म्हणतात, "अण्णा भाऊ साठे हे जन्माने दलित असून, मार्क्सवादाच्या प्रभावाखाली आले असले तरी त्यांच्या साहित्यलेखनात एकांगी दृष्टी अथवा फक्त मार्क्सवाद आढळत नाही. भारतीय संविधानातील मूल्यांचे दर्शन त्यांच्या साहित्यातून होते." (मोरे २०१७ : ९१) यावरून नंतरच्या काळात अण्णा भाऊंवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारकार्याचा आणि त्यांनी निर्मिलेल्या भारतीय संविधानाचा किती खोलवर प्रभाव पडला होता हे सिद्ध होते.

क्रांतिकारी तत्त्वज्ञान म्हणून आंबेडकरी विचारांकडे पाहता येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी उभारलेल्या आंदोलनाच्या माध्यमातून हे तत्त्वज्ञान समाजाच्या तळागाळापर्यंत पोहोचत होते, हे अण्णा भाऊ पाहत होते. 'कृतियुक्त विचारांचा जागर' असेच या आंदोलनाचे स्वरूप असल्याचे त्यांच्या लक्षात आले होते. उपेक्षित-वंचितांच्या आयुष्यात या आंदोलनाने प्रकाश पेरला होता. बाबासाहेबांची क्रांतिकारी आंदोलने आणि आंबेडकरवादाचे तत्त्वज्ञान हे एकमेकांत बेमालूम मिसळून गेले होते. एका अर्थी आंबेडकरी तत्त्वज्ञान हे कृतीचा, आंदोलनाचा स्वर धारण करत असल्याचे अण्णा भाऊंनी अनुभवले होते.

१९१९ ते १९५६ याकाळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अनेक मौलिक आंदोलने उभी करून माणुसकीची प्रस्थापना केल्याचे दिसते. खरेतर शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षण घेताना अस्पृश्यतेच्या चटक्यांनी त्यांचे मन पोळून निघाले होते. तो संघर्ष मनात चालूच होता. १६ जानेवारी १९१९ मध्ये टाइम्सच्या अंकातून *A mahar on Home rule* या नावाने प्रसिद्ध झालेल्या पत्रातून त्यांनी आपल्या मनातील आंदोलनाला मोकळी वाट करून दिली आणि पुढे सार्वजनिक जीवनात दीनदलितांच्या न्याय्य हक्कासाठी आंदोलनांची मालिकाच उभी केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९२० मध्ये *मूकनायक* हे पाक्षिक सुरू केले. हजारो वर्षे मूक असलेल्या उपेक्षित समाजाचा ते आवाज झाले. १९२० मध्ये त्यांनी माणगाव (कोल्हापूर) येथे अस्पृश्यांची परिषद भरवली. त्यांनी स्पृश्य-अस्पृश्यांच्या स्नेहभोजनाचे अनेक कार्यक्रम घडवून आणले. त्यांचे प्रत्येक आंदोलन हे समतेचा सिद्धांत झाले. २० जुलै १९२४ रोजी *बहिष्कृत हितकारणी सभा* स्थापन करून 'शिका, संघटित

व्हा आणि संघर्ष करा' असा संदेश त्यांनी दिला. बहिष्कृत समाजाच्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी प्रयत्न केले. १९२६ साली रहमतपूर (सातारा) येथे झालेल्या परिषदेत त्यांनी अस्पृश्यांना वतनाचा आणि गावकीचा त्याग करायला सांगितले. बाबासाहेबांचा विचार प्रमाण मानून अनेकांनी त्यावेळी गावकीची कामे सोडून स्वाभिमानाचे जगणे स्वीकारले. २० मार्च १९२७चा महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह तर अस्पृश्यांना आत्मभानाची जाणीव करून देणारा ठरला. बाबासाहेबांनी या आंदोलनाने चवदार तळ्याच्या पाण्याला मानवतेची शिकवण दिली.

माणसामाणसांत भेदभाव करणारी, माणसाला गुलामीत लोटणारी आणि विषमतेचा उघड पुरस्कार करणारी मनुस्मृती म्हणजे संस्कृतीच्या नावाखाली फोफावलेली विकृती होती. या विकृतीने स्त्री-शूद्रांच्या अनेक पिढ्या बरबाद केल्या. म्हणून माणुसकीला काळिमा फासणाऱ्या या ग्रंथाचे बाबासाहेबांनी २५ डिसेंबर १९२७ ला दहन केले. १९२८ साली सायमन कमिशनपुढे साक्ष देऊन अस्पृश्योद्धारासाठी काय करायला हवे, ते त्यांनी ब्रिटिशांना सांगितले. १९३० साली त्यांनी नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेशासाठी आंदोलन केले. १९३०मध्ये झालेल्या पहिल्या गोलमेज परिषदेत अस्पृश्यांची बाजू ठामपणे मांडली, तर १९३१ मध्ये झालेल्या दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली. पुढे गांधी-आंबेडकर 'पुणे करार' झाला. १९३६साली त्यांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना करून भूमिहीन, गरीब, कामगार, शेतकरी यांच्या हितासाठी प्रयत्न केले. मोफत व सक्तीच्या शिक्षणावर भर दिला. १९४२मध्ये याच पक्षाचे ऑल इंडिया शेड्युल्ड कास्ट' मध्ये रूपांतर झाले. याच दरम्यान मजूर मंत्री म्हणून अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय त्यांनी घेतले. १९४७ मध्ये भारताचे पहिले कायदामंत्री झाले. संविधान मसुदा समितीच्या अध्यक्षपदावर निवड झाली आणि जागतिक कीर्तीची घटना या देशाला मिळाली. या संपूर्ण प्रवासात आंदोलनाला पूरक म्हणून त्यांनी अनेक ग्रंथ लिहिले. शेकडो भाषणे दिली. बहिष्कृत भारत, समता, जनता सारखी नियतकालिके सुरु केली. बहुजनांच्या उच्च शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून सिद्धार्थ आणि मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अशा प्रकारची वेगवेगळी आंदोलने उभी करून अस्पृश्यांना न्याय देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु हिंदूधर्माच्या चौकटीत राहून हे कार्य करता येणार नाही याची त्यांना स्पष्ट जाणीव झाली. म्हणूनच त्यांनी बुद्धिप्रामाण्यवादी आणि विज्ञाननिष्ठ असलेल्या बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. बाबासाहेब किती दूरदृष्टीचे होते हे त्यांनी उभारलेल्या आंदोलनांवरून लक्षात येते. या संदर्भात डॉ. यशवंत मनोहर म्हणतात, "आंबेडकरवादाचा एक कार्यकर्ता विभाग म्हणून आंदोलनांकडे पाहिले पाहिजे. आंबेडकरवाद हे क्रांतीचे तत्त्वज्ञान आहे. या आंदोलनांच्या पायांनी हे तत्त्वज्ञान समाजातील मनापर्यंत चालत गेले. बाबासाहेबांचे तत्त्वज्ञान असे कृतींनी, आंदोलनांच्या मुखांनी बोलते" (मनोहर, १९९९, ४१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची उभारलेली सर्व आंदोलने ही दिशादर्शक आणि महत्त्वपूर्ण होती हे यशवंत मनोहर यांच्या विधानावरून स्पष्ट होते. समाजाच्या सर्वांगीण

विकासाचा पाया या आंदोलनांनी घातला. बाबासाहेबांच्या आंदोलनामुळे गुलामीचे जिणे जगणाऱ्या अस्पृश्य दलिताना मानवतेचे जीणे प्राप्त झाले. बाबासाहेबांच्या प्रत्येक लढ्यामागे विचार होता. या विचारातूनच आंबेडकरी तत्त्वज्ञान आकाराला आले आहे. अण्णा भाऊंच्या साहित्यात या आंबेडकरी विचाराचे दर्शन कसे घडते याचा शोध घेण्यापूर्वी आंबेडकरी विचारधारेचे नेमके स्वरूप काय हे समजून घेणे आवश्यक ठरते.

अस्पृश्यांना माणूस म्हणून जगता यावे यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनेक आंदोलने उभारली. समाजपरिवर्तन घडविण्यासाठी बंडखोर विचारांची मशाल पेटवली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या क्रांतिकारी विचारकार्यातून 'आंबेडकरवाद' आकाराला आला. आंबेडकरवाद म्हणजे काय हे अगदी सोप्या भाषेत सांगताना भारती साठे म्हणतात, "माणसाला माणूस न समजणाऱ्या मानसिकतेचा अंत करण्याची ताकद जर कोणत्या विचारांमध्ये असेल तर ती आंबेडकरवादी विचारसरणी होय" (साठे २०१३ : ३५७) यावरून सनातन हिंदू धर्मातील जातिवाद, अनिष्ट रुढी-परंपरा यापासून मुक्त करण्याचे आणि माणूसकेंद्रीय समाज निर्माण करण्याचे सामर्थ्य केवळ आंबेडकरी विचारात आहे असे म्हणता येते.

न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता इत्यादी मूल्ये सार्वजनिक आणि सार्वकालिक स्वरूपाची व माणुसकी जोपासणारी आहेत. त्याचा समावेश डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेत केलेला असला तरी मुळात आंबेडकरी विचाराचा तो गाभा आहे. सर्व जातिधर्मातील माणसे समान आहेत. सर्वांना समान अधिकार व हक्क आहेत. या मूल्यांचा अंगीकार करून समाजातील घटकांनी स्वतःची सामाजिक उन्नती केली पाहिजे असे आंबेडकरवाद सांगतो. आंबेडकरवादाने समग्र मानवी समाजाच्या हिताची, कल्याणाची भूमिका घेतलेली आहे. आंबेडकरवादाने ईश्वर, आत्मा, पुनर्जन्म आणि परलोक या गोष्टींना संपूर्ण आणि स्पष्ट नकार दिलेला आहे. माणसाला कर्मकांडात गुंतवून दुःखात लोटणारी व्यवस्था आंबेडकरवादाला अमान्य आहे. ही सर्व शोषण व्यवस्थेने निर्माण केलेली शोषणाची हत्यारे आहेत. म्हणून या अनिष्ट परंपरांना नकार देताना बौद्ध धर्मातील विज्ञाननिष्ठा, बुद्धिप्रामाण्यवादाचा पुरस्कार बाबासाहेबांनी केला. सृष्टीची निर्मिती ईश्वराने केली नाही. तेव्हा देव आणि दैवावर भरवसा न ठेवता स्वतःच्या मनगटावर विश्वास ठेवा असे सांगून दैववाद या संकल्पनेला ते निकालात काढतात. त्यामुळे मनुष्य हेच या वादाचे प्रमुख केंद्र असून माणसाने माणसावर माणसासारखे प्रेम करण्याची अपेक्षा आंबेडकरवाद ठामपणे व्यक्त करतो.

समाजाचे स्तरीकरण करणाऱ्या व्यवस्थेला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कडाडून विरोध केला आहे. अन्याय, भेदभाव आणि पक्षपातीपणा करणारी ही व्यवस्था मुळातून उखडून टाकली पाहिजे. या व्यवस्थेची पुनर्रचना केली पाहिजे असे त्यांना वाटते. म्हणून बहुजनांना न्याय देणारी 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' ची भूमिका आंबेडकरवादाने घेतलेली आहे. थोडक्यात डॉ. यशवंत मनोहर म्हणतात त्याप्रमाणे "मानसिक

प्रबोधन, वैचारिक क्रांती, बंधुता या मार्गाने समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सामाजिक न्याय असलेला बुद्धिप्रामाण्यवादी, इहवादी आदर्श समाज निर्माण करणे हेच आंबेडकरवादाचे ध्येय आहे." (मनोहर १९९९ : ४८) थोडक्यात माणसाला 'माणूस' म्हणून प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणारा समाज घडविणारे क्रांतिविज्ञान म्हणजे आंबेडकरवाद होय. आंबेडकरवादाला साजेशी अशी जीवनवादी, परिवर्तनवादी साहित्यनिर्मिती अण्णा भाऊ साठे यांनी केलेली आहे. परिवर्तन, विद्रोह आणि क्रांती ही आंबेडकरी मूल्ये अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून आविष्कृत झालेली आहेत. हजारो वर्षे मूक राहिलेली माणसे अण्णा भाऊंनी बोलती केली आहेत. त्यांनी मनोरंजनवादी साहित्य निर्माण केले नाही तर संघर्षाचा अंगार फुलवणारे साहित्य जन्माला घातले आहे. उदात्त जीवनमूल्यांना आविष्कृत करण्याचा, उपेक्षितांचे-दलितांचे जग चितारण्याचा बाबासाहेबांनी साहित्यिकांना दिलेला सल्ला अण्णा भाऊंनी तंतोतंत पाळला आहे. थोडक्यात अण्णा भाऊ साठे मराठी साहित्याच्या प्रांतातील असे एकमेव साहित्यिक आहेत की ज्यांच्या साहित्यात मार्क्सवादी विचारबरोबर आंबेडकरी विचार, प्रेरणा आणि मूल्ये ताकदीने आविष्कृत झालेली आहेत. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील या आंबेडकरी मूल्यविचाराचा शोध प्रस्तुत शोधनिबंधात घ्यावयाचा आहे.

३.

अण्णा भाऊंच्या समग्र साहित्याचा परामर्श घेतला तर केवळ एकाच ठिकाणी तेही एका कवनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा उल्लेख आढळतो. अर्थात म्हणून अण्णा भाऊंना डॉ. आंबेडकरांविषयी आणि आंबेडकरी विचारधारेविषयी आस्था नव्हती असे म्हणता येणार नाही किंवा तेवढ्याने त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचे मूल्यमापनही करता येणार नाही. डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारकार्याने फार मोठी ताकद अण्णा भाऊंना बहाल केली होती. याची साक्ष त्यांच्या साहित्याच्या पानोपानी सापडते. आंबेडकरी विचार त्यांच्या लेखनात खोलवर झिरपत गेलेला दिसतो. अण्णा भाऊ साठे एके ठिकाणी लिहितात,

"जग बदल घालुनी घाव, सांगून गेले मला भीमराव
गुलामगिरीच्या या चिखलात, रुतून बसला का ऐरावत
अंग झाडुनी निघ बाहेरी, घे बिनीवरती धाव
धनवंतांनी अखंड पिळले, धर्मांधांनी तसे छळले
मगराने जणू माणिक गिळले, चोर झाले साव
ठरवून आम्हा कलंकित, जन्मोजन्मी करुनी अंकित
जिने लावूनी वर अवमानित, निर्मून हा भेदभाव " (साठे २००५ : २५)

या काव्यरचनेत आंबेडकरी विचारमूल्यांचे अतिशय सुस्पष्ट चित्र उमटले आहे. डॉ. अविनाश सांगोलेकर म्हणतात, "या गीतात डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्याला प्रेरणा दिली, संदेश दिला, विचार दिला हे स्पष्टपणे अण्णा भाऊ नमूद करतात." (सांगोलेकर २०१५ : ११०) जग सहजासहजी बदलणार नाही. त्यासाठी घाव घातला पाहिजे. संघटित होऊन लढा दिला पाहिजे. ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची शिकवण अण्णा भाऊंनी या गाण्यातून मांडली आहे. दीनदलितांच्या वाट्याला आलेला अपमान आणि पिढ्यानपिढ्या झालेले शोषण याचा धिक्कार आंबेडकरांनी हयातभर केला. तोच विचार अण्णा भाऊंनी या कवनातून मांडला आहे.

अण्णा भाऊ साठे यांनी महाराष्ट्राची परंपरा ह्या पोवाड्यात महात्मा फुले यांचा उल्लेख केला आहे. ते म्हणतात,

"महात्मा फुले लाभले महाराष्ट्राला,

अन्याय निवारूनी न्याय द्याया दलिताला" (साठे १९९८ : ३३)

महात्मा फुलेंना तर डॉ. आंबेडकरांनी गुरुस्थानी मानले होते. फुले, आंबेडकरांनी सामाजिक प्रश्नांना प्रत्यक्ष वाचा फोडण्याचे काम केले. तर अण्णा भाऊंनी त्यांचा विचार साहित्याच्या माध्यमातून तळागाळापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य केले. महापुरुषांना केवळ डोक्यावर घेऊन मिरवणाऱ्यांपैकी अण्णा भाऊ नव्हते. या महापुरुषांचे विचार कथा, कादंबरी आणि शाहिरीच्या माध्यमातून जनमानसात पेरण्याचे महान कार्य अण्णा भाऊंनी केले आहे. शाहीर संभाजी भगत यांनी फुले-आंबेडकर आणि अण्णा भाऊ साठे ही साखळी समजावून सांगताना खूप सुंदर उदाहरण दिले आहे. "ब्राह्मणाचे कसब हा ग्रंथ महात्मा फुले यांनी कुणबी, माळी समवेत महार आणि मांग समाजाला अर्पण केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपला हू वेअर शुद्रा हा ग्रंथ महात्मा फुले यांना अर्पण केला. तर अण्णा भाऊ साठे यांनी आपली प्रसिद्ध कादंबरी 'फकिरा' ही आंबेडकरांना अर्पण केली." (भगत २०१५ : ७३) फुले, आंबेडकरांच्या विचारांचा वारसा खऱ्याअर्थाने अण्णा भाऊंनी जोपासला हे शाहीर संभाजी भगत यांना येथे सुचवायचे आहे.

खरेतर दलितांचे उद्धारकर्ते म्हणून अण्णा भाऊंना आंबेडकरांविषयी अपार प्रेम वाटत होते. त्यांच्याविषयी कोणी अपशब्द काढले तर ते अण्णा भाऊंना खपत नसे. बाबासाहेब हे दलितांचे मायबाप होते. त्यांनी संपूर्ण जीवन हे दलित शोषितांना न्याय मिळावा म्हणून खर्ची घातले. तेव्हा अशा थोर महामानवाविषयी कुणी अवमानकारक बोलले तर अण्णा भाऊंचा क्रोध अनावर होई. एका जेवणावळीतील घटना तर या संदर्भात फार बोलकी आहे. स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात आंबेडकरांचे योगदान काय? असा उपहासात्मक प्रश्न एका गृहस्थाने उपस्थित केल्यावर अण्णा भाऊंनी त्याक्षणी हातातले ताट भिरकावून दिले "माझ्यासहित देशातील कोट्यावधी दलित बहुजनांचे नेते गांधी-नेहरू नसून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच आहेत." (शिंदे

२०१८ : २३)असे जमलेल्या सर्वांना त्यांनी सुनावले. यावरून अण्णा भाऊ त्यांच्या विचारांची नाळ ही फुले-आंबेडकरांच्या विचारपरंपरेशी किती घट्ट जुळलेली होती याचा प्रत्यय येतो.

४.

फुले, शाहू, आंबेडकरांनी जो विचार समाजाला सांगितला आहे, त्याचे वास्तव चित्रण अण्णा भाऊंनी साहित्यातून केले आहे. "अण्णा भाऊंचे नायक व नायिका ही प्रतिनायक किंवा न-नायक नाहीत, तर ते प्रतिकूल परिस्थितीतही स्वातंत्र्य व न्यायासाठी प्राणार्पण करायला तयार असणारे धीरोदात्त नायक आहेत. म्हणून अण्णा भाऊंचे साहित्य जगातल्या अभिजात साहित्याच्या तुलनेत किंचित उजवे ठरते आर्थिक कुचंबणा, सामाजिक प्रतिष्ठा, उच्चवर्णीयांकडून होणारा अन्याय यातूनही माणूसपण जपणाऱ्या अण्णाभाऊंनी रेखाटलेली पात्रे सामान्य माणसाच्या जगण्याला बळ देत राहतात." (कुंभार २०१७ : १५) बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या मानवतेचा जागर केला म्हणूनच अण्णा भाऊंच्या लेखनाला वेगळेपण प्राप्त झाले आहे. बाबासाहेबांची सामाजिक न्यायाची, शोषणमुक्तीची चळवळ तर त्यांनी अतिशय जवळून पाहिली आहे. त्यामुळे त्याचा परिणाम अण्णा भाऊंच्या लेखनावर दिसतो. सृष्टीची निर्मिती ईश्वराने केली नाही, या आंबेडकरवादी भूमिकेचे प्रतिबिंब अण्णा भाऊंच्या लेखनात पडलेले दिसते. धर्माच्या नावाखाली गरिबांची पिळवणूक करण्यासाठी ईश्वराची निर्मिती केली गेली. हा आंबेडकरी विचार अण्णा भाऊंच्या मनावर ठसला होता. स्वतः अण्णा भाऊ म्हणतात, "हे जग, ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर उभी नसून दलितांच्या तळहातावर तरलेली आहे." (साठे १९९८ : २) यावरून त्यांचा डॉ. आंबेडकरांच्या निरीक्षरवादी, बुद्धिप्रामाण्यवादी तत्त्वावर किती गाढ विश्वास होता आणि त्यांना श्रमिक, दलितांच्या कष्टाविषयी किती आपुलकी होती, हे स्पष्ट लक्षात येते. या आंबेडकरी मूल्यांचा स्वीकार अण्णा भाऊंनी कसा केला हे सांगताना डॉ. प्रकाश दुकळे म्हणतात, "अंधश्रद्धेमुळे सामान्य माणूस अधिक दबलेला आणि पिचलेला होता. वैज्ञानिक गोष्टींचा स्वीकार करणे हे पाप समजले जात होते. अशा परिस्थितीत समाजाला जागे करण्यासाठी अण्णा भाऊंनी साहित्यातून विज्ञाननिष्ठा आणि बुद्धिवाद ही मूल्ये मांडली." (दुकळे : २०१७ : ३२) अण्णा भाऊंच्या अनेक व्यक्तिरेखा अंधश्रद्धेला, ईश्वराला नाकारतात. मरीआयचा गाडा या कथेतील नाना विज्ञानवादी आहे. मरीआई आली आणि रोगराई पसरली म्हणून हवालदिल झालेले गावकरी जेव्हा 'चाकं बंद झाली पाहिजे' असं म्हणतात तेव्हा नाना म्हणतो, "आपल्या शिवारातनं आगिनगाडी रोज जातीया. एका मालगाडीला साठ डबा असतो आनि एका डब्याला चार चाकं असतात. म्हंजी समदी मिळून दोनशे चाळीस चाकं असत्यात. ती आधी गुमान बंद करा." (साठे १९९८ : ४१६) यातून नाना विज्ञानवादी भूमिकेचा पुरस्कार करणारा आहे असे दिसते. बरबाद्या कंजारी, दे.भ.चं भूत, भुताचा मळा, जोगीण, स्मशानातील सोनं या कथांतून अण्णा भाऊंनी ग्रामीण समाजातील अंधश्रद्धेच्या विरोधात दंड थोपटून डॉ. आंबेडकरांनी सांगितलेली विज्ञाननिष्ठा

जोपासली आहे. वारणेच्या खोऱ्यात या कादंबरीतील निवेदन या संदर्भात महत्त्वाचे आहे. "....पाय तिथं परमेश्वर मग भटजीची काय जरूर आहे? आणि भटजीच्या पंचांगात पाहून जर सर्व करायचं तर माणसाला काहीच करता येणार नाही. लग्नच काय, परंतु ऊसाला पाणीसुद्धा पाजता येणार नाही. रोज उठून मुहूर्त पाहायचा म्हटलं तर आमचे बारा वाजतील. अहो मरायसाठी देखील पंचांग चाळावं लागेल. म्हणून म्हणतो, आता नवा कायदा सुरू करा." (साठे १९५१ : ६५) यावरून अण्णा भाऊ मनुवादी विचारांना नाकारून विज्ञानाची कास धरतात असे म्हणावे लागेल. त्यांनी *चिखलातील कमळ*, *अलगुज*, *वैजयंता* या कादंबऱ्यांतून अंधश्रद्धेमुळे होणारे स्त्रियांचे शोषण रेखाटून वैज्ञानिक जागृती किती महत्त्वाची आहे, हे सूचित केले आहे. अण्णा भाऊंनी आपल्या वगनाट्याची सुरुवातही गणपतीऐवजी मातृभूमीला, छत्रपती शिवरायांना वंदन करून केली आहे. तसेच पुराणातील देव-देवता आख्यायन कथा टाळून समाजातील तत्कालीन प्रश्न त्यांनी वगनाट्यांतून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित असलेले परिवर्तन अण्णा भाऊंनी साहित्याच्या माध्यमातून घडविले आहे. आजूबाजूला विस्तारलेले दलित उपेक्षितांचे जग अण्णा भाऊ विसरले नाहीत. त्यांचे दुःख, दैन्य, श्रद्धा-अंधश्रद्धा अण्णा भाऊंनी समजून घेतल्या. इतकेच नव्हे तर साहित्याद्वारे त्यांचे जीवन उन्नत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अस्पृश्यता हा तर फार मोठा कलंक आहे. वर्गवाद आणि जातीयवाद या दोन्हीमुळे दीन दलितांचे शोषण होते. त्यामुळे अण्णा भाऊंनी या प्रतिगामी विचारधारांना तीव्र नकार दिल्याचे दिसते. यासंदर्भात डॉ. गिरीश मोरे म्हणतात, "कोणत्याही लेखकाचे विचार हे वाङ्मय प्रकारानुसार बदलत नसतात. कथा, कादंबरी, नाटक असो वा कविता ; प्रकार बदलला तरी विचार तेच राहतात, तीच लेखकाची नैतिकता असते. अण्णा भाऊ साठे यांच्या बाबतीतही हे लागू पडते. त्यांच्या सर्वच लेखनातून त्यांची म्हणून बनलेली एक वैचारिक दृष्टी दिसून येते. त्यांच्या विचारात जातीअंताची भूमिका होती." (मोरे २०१३ : १२) *सापळा* या कथेत गावचा प्रमुख दादा देशमुखाचा बैल मरण पावतो. देशमुख महारांना बोलावतो. पण महार मेलेला बैल ओढण्यास नकार देतात. आयुष्यभर गावकीची कामे केली तरीही मानसन्मान नाही, ही दरिबा महाराची खंत आहे. त्याला हरीबा महारही दुजोरा देतो. 'परत मेलेल्या ढोराला हात लावायचा नाय' असे सांगतो. हे आत्मभान आंबेडकरी विचारातूनच आल्याचे जाणवते. अर्थात त्यामुळे गावकरी महारांवर बहिष्कार टाकतात. गावात येण्याची बंदी घालतात. पण न उगमगता सर्व महार या प्रसंगाला सामोरे जातात. या कथेतील बंडखोरी आणि नकार हे आंबेडकरी विचारमूल्य आहे. *खुळवाडी* या संग्रहातील *कोंबडीचोर* ही कथा या संदर्भात लक्षणीय आहे. कोंबडी चोरणाऱ्या रामूला एक दिवस एक गांधीवादी भेटतो. 'आता स्वराज आहे, चोरी करू नको' असा तो रामूला उपदेश करतो. पण हॉटेलात अस्पृश्यांसाठी ठेवलेली फुटकी कपबशी गांधीवाद्याला दाखवून 'जे स्वराज्य माझ्यात काडीचाही बदल करू शकत नाही, ते स्वराज्य मला काय करायचे?' असा प्रतिप्रश्न रामू त्याला करतो. चोरी करणे वाईट असते परंतु अस्पृश्यता त्याहीपेक्षा अधिक वाईट असते

हे या प्रसंगावरून लक्षात येते. दलितांसाठी असणारी भेदभावाची वागणूक अण्णा भाऊंनी त्या काळात महाराष्ट्रात अनुभवली होती. हेच भान ते आपल्या लेखनातून मांडतात. उपकाराची परतफेड या कथेत अस्पृश्य जात्यंतर्गत असणारा जातिवाद अण्णा भाऊंनी मांडलेला आहे. अस्पृश्य म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या जातीही एकमेकांना कशा श्रेष्ठ-कनिष्ठ समजतात याचे उत्तम चित्रण प्रस्तुत कथेत अण्णा भाऊंनी केले आहे. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेने निर्माण केलेली ही जातिव्यवस्था मनामनात कशी रुतून बसली आहे याचे येथे दर्शन घडते. थोडक्यात बाबासाहेबांचा जातिअंताचा विचार कथाकादंबऱ्यांतून मांडून अण्णा भाऊंनी अखिल मानवजातीला विचारप्रवृत्त केले आहे. एका अर्थी अण्णा भाऊंनी जातिभेदाविरुद्ध आवाज उठवून, परिवर्तनाला पाठिंबा देऊन बाबासाहेबांच्या विचारकार्याला साद घातली आहे, असे म्हणता येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणायचे की मला भाकरीपेक्षा इज्जत प्यारी आहे. बाबासाहेबांच्या या विचाराने अण्णा भाऊ प्रचंड भारावलेले दिसतात. म्हणून त्यांनी आपल्या कथाकादंबऱ्यांतून स्वाभिमानी पात्रांची निर्मिती केली. श्रीमंत, प्रस्थापित, सर्वण मंडळींकडून होणाऱ्या शोषणाविरुद्ध आवाज उठविणारे गरीब दलित हे अण्णा भाऊंच्या लेखनाचे सूत्र राहिले आहे. गावगाड्यात दलितांवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराचा व संघर्ष करणाऱ्या दलितांच्या जीवनाचा वेध घेणे हे अण्णा भाऊ यांच्या समग्र साहित्याचे वेगळेपण आहे.

दलित, शोषित, पीडित, कामगार, मजूर, स्त्री, दुबळे या सर्वांच्या व्यथा-वेदना अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यातून मुखर केल्या आहेत. अर्थात असे असले तरी अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यातून केवळ वेदनाच मांडल्या आहेत असे नाही. त्यांनी रेखाटलेले नायक-नायिका विद्रोह करताना दिसतात. बंडही करताना दिसतात. अण्णा भाऊ साठे यांनी मराठी साहित्यविश्वाला अपरिचित असणारे दलित उपेक्षितांचे जग सर्वप्रथम मराठी साहित्यात आणले. त्यामुळे स्वतः अण्णा भाऊ विद्रोही साहित्यिक ठरतात. त्यांनी आपल्या साहित्यकृतीतून शोषणाविरुद्ध विद्रोह पुकारलेला आहे. माणुसकीशी द्रोह करणाऱ्या व्यवस्थेला जाळणारा तो जाळ आहे. लहान वयातच वेगळी वाट धरणारे अण्णा भाऊ लाचारपणे शिकणे नको म्हणून शाळा सोडतात. गावगाड्यातली अस्पृश्यता आणि दारिद्र्य नको म्हणून मुंबईची वाट धरतात. स्वाभिमानीने जगण्यासाठी संघर्ष करतात. त्यांची बंडखोरी अधोरेखित करताना प्रा. प्रशांत नागावकर म्हणतात, "अण्णा भाऊ चळवळीत वाढले. याचा परिणाम त्यांचे साहित्य हे सामाजिक विषमता, अन्याय, राज्यसत्तेविरोधातील लढे लढणारे लढवय्ये, कामगारांची झुंज प्रामुख्याने अधोरेखित करते. दलित, शोषित, पीडित माणसांचे अनुभवविश्व व त्यांच्या जीवनकथा मांडणारे अण्णा भाऊ भारतीय पातळीवरील पहिले विद्रोही साहित्यिक ठरतात." (नागावकर २०१३, ३२९) तीन वेळा हजेरी द्यायला नकार देणारा 'फकिरा' हा येथे आंबेडकरी विचाराचा वाटतो. त्याला स्वतःच्या अस्मितेची जाणीव झालेली आहे. अण्णा भाऊंनी रेखाटलेले 'भीमा', 'सावळा', 'सत्तू' आणि इतर बहुतांशी नायक अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवतात. विषमतावादी व्यवस्थेविरुद्ध बंड करताना दिसतात. अण्णा भाऊंच्या साहित्याचे समालोचन करताना डॉ.

बजरंग कोरडे म्हणतात, "अण्णा भाऊंनी भारतीय जातीय व वर्गीय विषमतेवर आणि त्यामुळे सर्वसामान्य माणसावर होणारा अन्याय, अत्याचार, पिळवणूक इत्यादींवर आपल्या साहित्यातून व जमेल तेव्हा जमेल तिथे कृतीतून हल्ला चढवला व अन्यायकारी अशी जातीय, वर्गीय व्यवस्था संपुष्टात येऊन येथे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय याचे राज्य स्थापन झाले पाहिजे असा विचार आपल्या साहित्यकृतीतून मांडला." (कोरडे २०१५ : ८५) म्हणजे अण्णा भाऊ साठे यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भारतीय संविधानात समाविष्ट केलेली मूल्ये आपल्या साहित्यकृतीतून मांडलेली आहेत. फकिरा (फकिरा, विष्णुपंत कुलकर्णी), वारणेचा वाघ (सत्तू), वारणेच्या खोऱ्यात (फकिरा, सत्तू, हिंदूराव) या कादंबऱ्यांतील नायक अन्यायाच्या विरोधात आवाज उठवतात. न्यायासाठी लढतात. थोडक्यात या पात्रांच्या माध्यमातून अण्णा भाऊंनी सामाजिक न्यायाची मागणी केलेली दिसते. अस्पृश्य जातीत जन्मलेल्या अण्णांची अनेक पात्रे गुलामीच्या जोखडातून मुक्त होऊ इच्छितात. स्वातंत्र्य या मूल्यांची जोपासना त्यांच्या सर्वच लेखनात आढळते. सीता मुरळी (चिखलातील कमळ), आवडी (आवडी), मंगल (वारणेच्या खोऱ्यात), चित्रा (चित्रा), निल्ली, बरबाद्या (बरबाद्या कंजारी) ही सर्वच पात्रे गुलामीचा पाश तोडून स्वातंत्र्य भोगू इच्छितात. वंचित माणसे अण्णा भाऊंनी रेखाटली. त्यामागची बांधिलकी स्पष्ट करताना प्रा. अनिल साबळे म्हणतात, "अण्णा भाऊंनी दलित, शोषित समाजाच्या उद्धारासाठी अन्यायाविरुद्ध लढणाऱ्या माणसांच्या कथा लिहिल्या, लढणाऱ्या माणसांचे पोवाडे गायले. दुःखितांचे दुःख जाणून घेणारा, त्यांना आपलंसं करणारा, त्यांची काळजी घेणारा माणूस अण्णा भाऊंच्या कादंबरीचा नायक बनला. अण्णा भाऊंच्या कथाविश्वात सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक अशी चौफेर लढणारी व दलितांना न्याय मिळवून देणारी आंबेडकरी जाणीव आढळते." (साबळे २०१८ : २७) यावरून अण्णा भाऊंची आंबेडकरी विचाराशी जुळलेली नाळ लक्षात येते. अण्णा भाऊंना स्वतःला विषमतेची चीड होती. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील नायिका रूपवान, शीलवान आणि आपल्या आवडत्या व्यक्तीवर प्रेम करणाऱ्या आहेत. प्रेमात पडताना त्या जातीचा विचार करत नाहीत. प्रसंगी विरोध करतात पण प्रेभासाठी सर्वस्व अर्पण करतात. त्या धनसंपत्तीला बळी पडत नाहीत. तसेच सौंदर्याचा फायदा उठवू पाहणाऱ्यांना धडाही शिकवतात. गुलाम (१९६४) मधील मिनाक्षी, मयुरा (१९६८) मधील मयुरा, अलगुज मधील रंगू दिसायला सुंदर आहेत. त्या जातीपातीच्या पलीकडे जाऊन प्रेम करतात. मूर्ती (१९६८) मधील मूर्ती ही शीलाचे रक्षण करते. पहिल्या नवऱ्याच्या छळाला कंटाळून दुसरा विवाह करते. चिखलातील कमळ (१९६८) मधील सीता मुरळीचे जिणे नाकारते. स्वतःचे रक्षण करते. एकूण अण्णा भाऊंच्या नायिका निर्णयक्षम, संघर्षप्रवण, अन्यायाविरुद्ध पेटून उठणाऱ्या, करारी, बाणेदार अशा आहेत. इथल्या व्यवस्थेने स्त्रीच्या मनात जातीच्या-वर्णाच्या उच्चनीचतेच्या बेड्या ठोकल्या आहेत. त्या तोडून फेकून देण्याचा आणि जुने विसर्जित करण्याचा प्रयत्न अण्णा भाऊंच्या नायिकांनी केला आहे. त्यामुळे या व्यक्तिरेखा आंबेडकरी स्त्रीवादाचे प्रतिपादन करतात, असे म्हणता येते.

आर्थिक व सामाजिक स्तरावर समता प्रस्थापित व्हावी यासाठी त्यांनी लेखन केले आहे. खजिना लुटून सर्वांना समान वाटणारा, स्वतःबरोबर इतरांना जगविणारा फकिरा हा समतेचा पुरस्कर्ता वाटतो. तो सामाजिक बांधिलकी जोपासतो. विष्णुपंत कुलकर्णी, शंकरराव पाटील, हिंदुराव ही सवर्ण पात्रेसुद्धा समतेच्या, मानवतेच्या गोष्टी करताना दिसतात. इथे बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेल्या समतेचे दर्शन घडते. या पात्रांच्या माध्यमातून अण्णा भाऊ समतेची पेरणी करतात. अण्णा भाऊंना भारतीय संविधानातील सर्वच मूल्ये प्रिय होती. भारतीय संविधानातील मूल्यांचे दर्शन त्यांच्या साहित्यातून येते. अण्णा भाऊंच्या या पैलूवर प्रकाश टाकताना डॉ. गिरीश मोरे म्हणतात, "भारतीय संविधानातील मूल्यांचे दर्शन त्यांच्या साहित्यातून होते. भारतीय परंपरेच्या मातीवरून चालणारे अण्णा भाऊ पारतंत्र्य पाहत होते, गरिबी पाहत होते, अन्याय पाहत होते. तशी तिथली अस्पृश्यता आणि माणसाला हीन मानणारी विषम समाजव्यवस्थाही पाहत होते. ब्रिटिशांनी लादलेल्या सत्तेविरुद्ध ते पेटून उठले तसे समाजव्यवस्थेने लादलेल्या विषमतेविरुद्धही पेटून उठले. त्यातून त्यांचे साहित्य न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यांचा रस पचवून बहरास आले." (मोरे २०१७ : ९१) थोडक्यात, अठराविश्व दारिद्र्य, अस्पृश्यतेचे चटके, पारतंत्र्य, विषमता यातून तावून सुलाखून निघालेले अण्णा भाऊ बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या सांविधानिक मूल्यावर निष्ठा व्यक्त करतात, असे म्हणता येते.

अण्णा भाऊंच्या लेखनाची नाळ थेट तथागत बुद्धाच्या विचाराशी जोडता येते. यासंदर्भात डॉ. संजय शिंदे म्हणतात, "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित बहुजनांना शिका, संघटित व्हा आणि आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाच्या विरोधात संघर्ष करा अशी शिकवण दिली तसेच बुद्धाने सांगितलेल्या प्रज्ञा, शील, करुणा या विचारांचे आयुष्यभर पालन केले. याबरोबरच स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय ही लोकशाहीची मूल्ये समाजात रुजविण्याचा अहोरात्र प्रयत्न केला. ही सर्व मूल्ये अण्णा भाऊंच्या कथा, कादंबऱ्या आणि शाहिरीमधून आविष्कृत झाली आहेत." (शिंदे २०१५ : ३७) म्हणूनच बुद्धाने सांगितलेल्या आणि बाबासाहेबांनी प्रमाण मांडलेल्या प्रज्ञा, शील, करुणा यांचे दर्शन अण्णा भाऊंच्या लेखनात पानोपानी घडते. अण्णा भाऊंचे नायक दयाळू आणि मायाळू आहेत. ते माणुसकीने वागतात. ते दुसऱ्या स्त्रियांच्या अब्रूला हात घालत नाहीत. उलट असे विकृत वर्तन करणाऱ्याला अद्वल घडवतात. वारणेचा वाघ कादंबरीतील सत्तू अनीतीने वागणाऱ्यांना धडा शिकवतो तर काशीबाईच्या पोटावर लाथ मारणाऱ्या माथाजीची खांडोळी करतो. बेडसगावच्या बामनाचा खजिना लुटणारा फकिरा हा बामनाच्या बायकामुलांना स्पर्शही करत नाही. 'आब्रू खावून उपाशी मानसं जगत नसत्यात' असे तो म्हणतो. त्यामुळे सत्तू, फकिरा ही पात्रे आयाबहिणींना आपला भाऊ वाटतात. अशी प्रज्ञा, शील, करुणेचा विचार जगणारी कितीतरी पात्रे अण्णा भाऊंच्या साहित्यात भेटतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दीनदलितांना देव, धर्म, रूढी, परंपरा यापासून अलिप्त राहण्याचे आवाहन केले. अंधश्रद्धेने दलितांचे फार मोठे नुकसान झाले ते त्यांनी ओळखले होते. म्हणून त्यांनी शिक्षित होण्याचा, विज्ञानवादी बनण्याचा संदेश दलित बांधवांना दिला. अण्णा भाऊंना गरिबीमुळे शिकता आले नाही परंतु अज्ञानाने कशी वाताहत होते ते त्यांनी आपल्या कथाकादंबऱ्यांतून सोदाहरण मांडले आहे. देव, धर्म, रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा याचे समर्थन अण्णा भाऊंनी कधीच केले नाही. *डोळे*, *काडीमोड*, *मरीआईचा गाडा*, *सोन्याचा मणी*, *मंगला* या कथाकादंबऱ्यांतून त्यांनी हेच तत्त्वज्ञान मांडले आहे. एका अर्थी बाबासाहेबांचा विचार पुढे नेण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य अण्णा भाऊंनी केले आहे असे म्हणता येते.

अण्णा भाऊंच्या अनेक कथाकादंबऱ्यांतून दलित स्त्री - सर्वर्ण पुरुष तसेच दलित पुरुष - सर्वर्ण स्त्री यांच्या प्रेमाच्या, एकत्रित राहण्याच्या, लग्नाच्या घटना येतात. खरेतर जातिअंत घडवून आणायचा असेल तर आंतरजातीय विवाह झाले पाहिजेत असा पुरोगामी विचार जोपासणाऱ्या सर्वच महापुरुषांनी मांडला आहे. त्या विचाराचा धागा अण्णा भाऊंच्या साहित्यकृतींमध्ये सापडतो. उदाहरणार्थ *आवडी* ही सर्वर्ण स्त्री धनाजी रामोशीच्या प्रेमात पडते. आंतरजातीय विवाहाद्वारे जातिअंताचा संदेश देणारी अशी पात्रे निर्माण करून अण्णा भाऊंनी एक प्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांना गती दिली आहे, असे म्हणता येते.

५.

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आंबेडकरी विचारांचा शोध घेतल्यानंतर सारांशरूपाने असे म्हणता येते की, अण्णा भाऊ साठे यांच्यावर मार्क्सवादी विचारसरणीचा प्रभाव असला तरी त्यांच्या साहित्यात आंबेडकरवादी विचारधाराही तितक्याच ताकदीने अवतरली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याबद्दल अण्णा भाऊंना अपार प्रेम वाटत होते. त्याची अभिव्यक्ती लेखनाद्वारे झालेली दिसते. फुले, शाहू, आंबेडकरांनी जो विचार मांडला तोच विचार अण्णा भाऊ साठे यांनी साहित्यातून आविष्कृत केला आहे. महापुरुषांची सामाजिक न्यायाची भूमिका अण्णा भाऊंनी प्रकर्षाने मांडली आहे. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यात भारतीय संविधानातील न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, मानवता इत्यादी मूल्ये आढळतात. त्यांच्या पात्रांचा वर्तनविचार हा या मूल्यांना जोपासणारा आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी देव, धर्म, रूढी, परंपरा यांना नाकारले. अण्णा भाऊंनीही या अनिष्ट गोष्टींचे समर्थन केलेले दिसत नाही. उलट विज्ञानवादाची दिशा त्यांच्या लेखनातून सापडते. थोडक्यात अण्णा भाऊ साठे जरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चळवळीत खांद्याला खांदा लावून लढले नसले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चरित्राचे वा त्यांच्या चळवळीचे प्रत्यक्ष चित्रण अण्णा भाऊ यांनी केले नसले तरी आयुष्याच्या उत्तरार्धात मात्र त्यांनी बाबासाहेबांचे विचार प्रमाण मानून आपल्या साहित्यकलेच्या माध्यमातून त्याचा

सर्वदूर प्रचार-प्रसार केला. त्या काळी मराठी साहित्यात आंबेडकरी विचार इतक्या प्राणपणाने मांडणारा साहित्यिक क्वचितच सापडेल. आपला अनुभव, प्रतिभा आणि बाबासाहेबांचा विचार यातून साहित्याचा मळा फुलवणारे ते थोर आंबेडकरवादी साहित्यसम्राट होते.

संदर्भ :

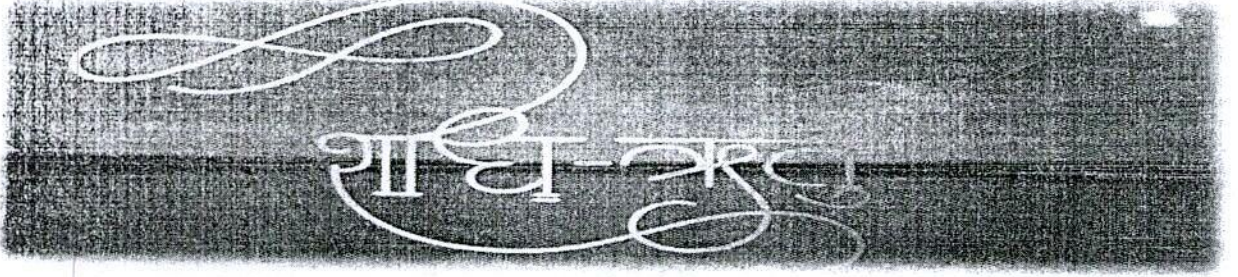
१. आव्हाड, मिलिंद (२०१७) : 'अण्णा भाऊ - मार्क्सकडून आंबेडकरांकडे', समग्र अण्णा भाऊ साठे, अमर कांबळे व शोभा चाळके (संपा.), संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर.
२. कोरडे, बजरंग (२०१५) : 'अण्णा भाऊंचे कथाविश्व', लोकशाहीर साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे गौरव ग्रंथ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (बार्टी).
३. कांबळे, अमर व चाळके शोभा (संपा.) (२०१७) : समग्र अण्णा भाऊ साठे, संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर.
४. कुंभार, राजेंद्र (२०१७) : साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय, कादंबरी खंड १, साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन.
५. दुकळे, प्रकाश (२०१७) : 'अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील तत्त्वविचार', समग्र अण्णा भाऊ साठे, अमर कांबळे व शोभा चाळके (संपा.), संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर.
६. नागावकर, प्रशांत (२०१३) : 'अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील विद्रोही मूल्य', परिवर्तनाचा जागर, गिरीश मोरे (संपा.), निर्मिती संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर.
७. भगत, संभाजी (२०१५) : 'आंबेडकरी साहित्याचे उद्गाते', लोकशाहीर साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे गौरव ग्रंथ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (बार्टी).
८. मनोहर, यशवंत (१९९९) : आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर.
९. मोरे, गिरीश (संपा.) (२०१३) : प्रस्तावना, परिवर्तनाचा जागर, निर्मिती संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर.
१०. मोरे, गिरीश (२०१७) : 'भारतीय संविधानिक मूल्ये आणि अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य', समग्र अण्णा भाऊ साठे, अमर कांबळे व शोभा चाळके (संपा.), संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर.
११. शिंदे, संजय (२०१५) : साहित्यविचार आणि परिवर्तन प्रत्यय, प्रबोधन प्रकाशन, औरंगाबाद.
१२. साठे, अण्णा भाऊ (१९५१) : वारणेच्या खोऱ्यात, विद्यार्थी प्रकाशन गृह, पुणे.
१३. साठे, अण्णा भाऊ (१९९८) : 'दलित साहित्य संमेलन उद्घाटनपर भाषण', लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय, अर्जुन डांगळे (संपा.) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

१४. साठे, अण्णा भाऊ (२००५) : अण्णा भाऊ साठे यांचे पोवाडे व लावण्या, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई.
१५. साठे, भारती (२०१३) : 'अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील आंबेडकरवाद', परिवर्तनाचा जागर, गिरीश मोरे, (संपा.), निर्मिती संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर.
१६. सांगोलेकर, अविनाश (२०१५) : 'अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील आंबेडकर व मार्क्सवाद', लोकशाहीर साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे गौरव ग्रंथ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (बार्टी), पुणे.

नियतकालिक

१. शिंदे, संजय (२०१८) : 'अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आंबेडकरी विचार', सामाहिक सत्यशोधक, दर्पण.
२. साबळे, अनिल (२०१८) : 'सामान्यांची बाजू मांडणारा साहित्यिक अण्णा भाऊ साठे', सामाहिक सत्यशोधक, दर्पण.

31

Shodh-Rityu त्रमाही शोध-पत्रिका

PEER Reviewed & Refereed JOURNAL

ISSUE- webinar special IMPACT FACTOR - SJIF-6.586, IIFS-4.125, ISSN-2454-6283

AN INTERNATIONAL MULTI-DISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

अंतरराष्ट्रीय बहु भाषीय एवं बहु शाखीय शोध-पत्रिका

पूना कॉलेज, पूना, अंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी, इक्कीसवीं सदी में हिंदी साहित्य और मिडिया का बदलता स्वरूप 06 मार्च, 2020
वेबीनार विशेषांक प्रकाशन दिनांक-रविवार, 15 अगस्त 2021

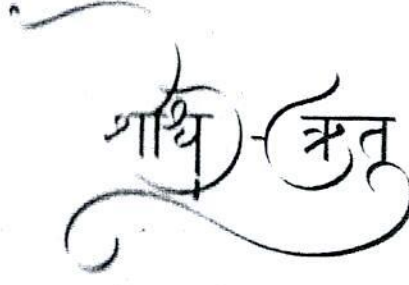
AUGUST 15, 2021

ISSUE- webinar special

IMPACT SJIF-6.586,

IIFS-4.125,

ISSN-2454-6283

Shodh-Rityu तिमाही शोध-पत्रिका
PEER Reviewed & Refereed JOURNAL

अंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी
इक्कीसवीं सदी में हिंदी साहित्य और मिडिया का बदलता स्वरूप
06 मार्च, 2020

ISSUE- webinar special IMPACT FACTOR - SJIF-6.586, IIFS-4.125, ISSN-2454-6283

AN INTERNATIONAL MULTI-DISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

वेबीनर विशेषांक प्रकाशन दिनांक-रविवार, 15 अगस्त, 2021

सम्पादक

डॉ. सुनील जाधव, नांदेड

9405384672

तकनीकी सम्पादक

अनिल जाधव, मुंबई

पत्राचार हेतु पता-

महाराणा प्रताप हाउसिंग सोसाइटी, हनुमान गढ़ कमान के सामने, नांदेड-431605

www.shodhritu.com

PEER Reviewed & Refereed

shodhrityu78@yahoo.com

1

अनुक्रमणिका

1. इलेक्ट्रॉनिक मीडिया का प्रिंट मीडिया पर प्रभाव-डॉ. (श्रीमती) अनसूया अग्रवाल,	9
2. मीडिया का बदलता स्वरूप-डॉ. श्रीमती मृदुला शुक्ला.....	11
3. साहित्य एवं मीडिया का समाज पर प्रभाव-डॉ. नुरजाहान रहमतुल्लाह	14
4. इक्कीसवीं सदी की हिन्दी कविता में मानवीय संवेदना के आयाम-डॉ. प्रिया ए.	16
5. साहित्य और मीडिया- सुरजीत कौर.....	18
6. बदलते परिप्रेक्ष्य में साहित्य और मीडिया की भूमिका-डॉ. कुसुम कुंज मालाकार.....	20
7. इक्कीसवीं सदी में बदलता हुआ नारी स्वरूप-तोंडचिरकर मीना बाबूराव.....	22
9. आधुनिक हिन्दी साहित्य के विविध परिदृश्य- ¹ प्रा. डॉ. रमा दुधमांडे, ² प्रा. डॉ. शिल्पा जिवरग	25
10. इक्कीसवीं सदी के हिन्दी उपन्यासों में विभिन्न विमर्श-डॉ. बालासाहेब सोनवने,.....	27
11. वेब मीडिया और हिन्दी-प्रा. सौ. संजीवनी रा. नाईक	29
13. वेब मीडिया एवं भाषा अध्यापन-डॉ. भाऊसाहेब नवनाथ नवले	35
14. साहित्य एवं मीडिया का समाज पर प्रभाव-डॉ. समीर गुलाब सय्यद	38
15. 'विखार विळखो' उपन्यास में नारी विमर्श-छाया रत्नाकर पांढरकर	40
16. इक्कीसवीं सदी में हिन्दी साहित्य का बदलता स्वरूप-डॉ. दत्ता साकोळे	42
17. इक्कीसवीं सदी की हिन्दी कविताओं में मूल्य परिवर्तन(मणि मोहन की कविताओं के विशेष संदर्भ में)-डॉ. प्रवीणकुमार न. चौगुले.....	44
18. वृद्ध विमर्श और गिलिगडु उपन्यास-देशमुख शहेनाज अ.रफिक	47
19. इक्कीसवीं सदी के साहित्य एवं मीडिया में मूल्य परिवर्तन-डॉ. दिलीपकुमार कसबे.....	49
20. मीडिया और साहित्य-प्रा. दिपाली तांबे.....	52
21. इक्कीसवीं सदी का उपन्यास साहित्य और स्त्री विमर्श-डॉ. द्वारका गिते.....	54
22. हिन्दी पत्रकारिता और साहित्य में अंतः सम्बन्ध-डॉ. नवनाथ गाडेकर.....	56
23. इक्कीसवीं सदी की कहानियों में स्त्री विमर्श-मेहरुन्निसा परवेज की कहानियों के संदर्भ में-डॉ. गजाला वसीम अब्दुल बशीर शेख	58
24. इक्कीसवीं सदी के हिन्दी उपन्यास साहित्य में मूल्य परिवर्तन : विमूति नारायण राय लिखित उपन्यास 'घर' के विशेष सन्दर्भ में निमन्त्रित सदस्य, प्रा. डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ 'वेदार्य'	61

25.इक्कीसवीं सदी में मीडिया का बदलता स्वरूप-डॉ. झगड़े की. एस.....	64
26. विज्ञापन फिल्म एक प्रभावी माध्यम-डॉ. जिजाबराव विश्वासराव पाटील.....	67
27.साहित्य एवं मीडिया का समाज पर प्रभाव -प्रा.कविता चव्हाण.....	68
28.सदी में मीडिया का बदलता स्वरूप-डॉ. केशव क्षिरसागर.....	70
29.भारतीय समाज पर समाज माध्यमों का प्रभाव-सहा. प्रा. योगेश्वर रामजी कुन्हाडे.....	72
30.इक्कीसवीं सदी में उत्तर आधुनिकतावादी चिंतन-प्रा.बहिरम देवेंद्र मगनभाई.....	75
31.साहित्य एवं मीडिया का समाज पर प्रभाव-प्रा.डॉ.कुसुम राणा.....	77
32.इक्कीसवीं सदी के साहित्य में चल रहे विविध विमर्श- प्रा.ललिता भाउसाहेब घोडके.....	79
33.मीडिया का बदलता स्वरूप-डॉ.माधुरी जोशी.....	82
35.दलित भाषा विमर्श-प्रा.डॉ.सौ.मंगला श्री. कठारे.....	86
36.'यह अंत नहीं' कहानी में दलित चेतना-डा.मनीषा ठक्कर.....	88
37.इक्कीसवीं सदी में मीडिया का बदलता स्वरूप-नागीले मनिषा जनार्दन.....	90
38. मीडिया और हिंदी भाषा का बदलता स्वरूप-मेदिनी एस अंजनीकर.....	93
39. 21वीं सदी के साहित्य में चित्रित स्त्री विमर्श -नासिरा शर्मा की कहानियों के संदर्भ में-प्रा. डॉ. मीनाक्षी विनायक कुरणे.....	96
40.सोशल मीडिया और बदलता हुआ भारतीय परिवेश-डॉ.हाशमबेग मिर्जा.....	98
41.सोशल मीडिया पर प्रकाशित हिंदी कविता का स्वरूप-फेसबुक के संदर्भ में- रईसा मिर्जा, डॉ. हाशमबेग मिर्जा.....	101
42.सोशल मीडिया का साहित्य के प्रचार प्रसार में महत्वपूर्ण भूमिका-प्रा. डॉ. ऐनूर शब्बीर शेख.....	104
43. किन्नर कथा में पायल और पोस्ट बॉक्स नं०203 नालासोपारा में चित्रित किन्नर विमर्श-मुजावर जैनु हमिद.....	107
44. वर्तमान मीडिया : परिवर्तित साहित्य एवं जनजीवन-डॉ. नितीन रंगनाथ गायकवाड.....	110
45.महिलाओं की आत्मकथा और नारी विमर्श-अनिता रमेश जठार.....	112
46. इक्कीसवीं सदी में साहित्य का बदलता स्वरूप-प्रा. पल्लवी भुपेंद्र पाटील.....	113
47.स्त्री-विमर्श के परिप्रेक्ष्य में नासिरा शर्मा की 'अपनी कोख' कहानी -प्रा. दशरथ काशीनाथ खेमनर.....	115
48.हिंदी बाल साहित्य में राष्ट्रीय चेतना-डॉ.पंडित बन्नर.....	117
49.इक्कीसवीं सदी में मीडिया का बदलता स्वरूप-डॉ.प्रतिभा आनंदराव जावळे.....	121
50.21वीं सदी के हिंदी उपन्यासों में स्त्री का बदलता स्वरूप-डॉ.प्रवीण मन्मथ केंद्रे.....	123
51.ओम प्रकाश वाल्मीकि के साहित्य में दलित विमर्श-प्रा.डॉ. अनिता वेताळ /अंत्रे.....	126

52. साहित्य एवं मीडिया का समाज पर प्रभाव— <i>प्रा.सौ.पूर्णिमा उमेश झेंडे</i>	128
53. 'इक्कीसवीं सदी में नवसंचार'— <i>डा.संतोष रायबोले</i>	130
54. इक्कीसवीं सदी के हिन्दी कथा साहित्य में स्त्री-विमर्श— <i>प्रा.राजपूत प्रतापसिंग</i>	132
55. 21 वीं सदी की कहानी में कृष्ण विमर्श : अंतिम आस— <i>जिंदगी उदास—डॉ.राजश्री भामरे</i>	134
56. हिन्दी उपन्यास साहित्य में स्त्री विमर्श— <i>प्रा.डॉ.राजू शेख</i>	137
57. इक्कीसवीं सदी के साहित्य एवं मीडिया में मूल्यापरिवर्तन— <i>प्रा.अंबेकर वसीम फातेमा अब्दुल अजीज</i>	139
58. इक्कीसवीं सदी की हिन्दी कविता में स्त्री विमर्श— <i>डॉ.रमेश विठोबा कांबळे</i>	141
59. 21वीं सदी में मीडिया का बदलता स्वरूप— <i>सुश्री. राणी बापू लोखंडे</i>	144
60. इक्कीसवीं सदी में मीडिया एवं साहित्य का बदलता स्वरूप— <i>प्रा.रेशमा शकिल शेख</i>	147
61. सोशल नेटवर्किंग : ऑन लाइन या ऑफ लाइफ – आदत या जरूरत— <i>प्रा. आसमा एम. शेख</i>	149
62. इक्कीसवीं सदी के 'कोर्ट मार्शल' में चित्रित दलित विमर्श— <i>डॉ.भगवान पी .काम्बले</i> ,	151
63. हिन्दी साहित्य में मीडिया का बदलता स्वरूप— <i>प्रा.डॉ.चाटे तुकाराम वैजनाथराव</i>	154
64. मीडिया का हिन्दी भाषा साहित्य में महत्व शोधकर्ता— <i>डॉ.शेख हुसैन मैनोधीन</i>	157
65. इक्कीसवीं सदी में मीडिया का बदलता स्वरूप— <i>डॉ.शेख नूरमहंमद दाजुतभाई</i>	159
66. प्रिंट मीडिया में हिन्दी का स्थान एवं योगदान— <i>डॉ. शरद शिरोळे</i>	161
67. इक्कीसवीं सदी में सोशल मीडिया— <i>प्रा. डॉ. भरत शणकर</i> ,	164
68. मीडिया का बदलता स्वरूप— <i>डॉ. बाबासाहेब रसूल शेख</i>	167
69. 21 वीं शती के मीडिया के बदलते रंग— <i>डॉ.श्वेता चौधारे, प्रा. प्रकाश खुळे</i>	169
70. इक्कीसवीं सदी के हिन्दी साहित्य का बदलता स्वरूप— <i>डॉ. स्मृती चौधरी</i>	171
71. मीडिया और हिन्दी— <i>डॉ. सुनील द. चव्हाण</i>	173
72. युवा वर्ग पर फिल्मों का प्रभाव— <i>प्रा.डॉ.सुनीता एन. कावळे</i>	175
73. 'इक्कीसवीं सदी में सोशल मीडिया के बदलते माध्यम'— <i>डॉ. दत्तात्रय माधवराव टिळेकर</i>	177
74. नारी अबला नहीं, सबला : 'तेरी मोहब्बत में' संग्रह के संदर्भ में— <i>डॉ. मोहम्मद शाकिर शेख</i>	180
75. आधुनिक युग में नव सोशल मीडिया का स्वरूप— <i>डॉ. अमानुल्ला एम. शेख</i>	182
76. साहित्य एवं मीडिया का समाज पर प्रभाव : हिन्दी समाचार पत्र-पत्रिकाओं के संदर्भ में— <i>डॉ. वंदना तुकाराम काटे</i> ,.....	183
77. मीडिया के बदलते मूल्यों का अध्ययन— <i>प्रा. डॉ. महेंद्रकुमार रा. वाढे</i>	186

78.इक्कीसवीं सदी की रबी कविता का समाजशास्त्र	डॉ. सुधीर गणेशराव वाघ	188
79.इक्कीसवीं सदी में मीडिया का बदलता स्वरूप	प्रा.विद्या बाबूराव खाडे	192
80-21 वीं सदी में साहित्य का बदलता स्वरूप	मुमताज इमाम पठाण	194
81-वैश्वीकरण का प्रतिबिंब : 'दीड़'उपन्यास में परिवर्तित नारी जीवनमूल्य	डॉ.कामायनी गजानन सुर्वे	196
82.इक्कीसवीं सदी में मीडिया का बदलता स्वरूप	नामिले मनिषा जनार्दन ;	199
83.इक्कीसवीं सदी का महिला कथालेखन	डॉ.शेख शहेनाज अहेमद	202
84-सोशल मीडिया पर हिंदी साहित्य का स्वरूप	प्रा. वसुंधरा काशीकर	205
85. 21 वीं सदी में मीडिया का बदलता स्वरूप	प्रा. स्वाती विष्णु चव्हाण	207
86.सोशल मीडिया और साहित्य का बदलता स्वरूप	प्रा. डॉ. सुरेखा प्रेमचंद मंत्री	210
87. हिंदी भाषा के विकास में संचार माध्यमों का योगदान	प्रा.सौ. सूर्यवंशी सुनिता रविंद्र	212
88.इक्कीसवीं सदी के हिंदी कविता में नारी विमर्श	डॉ. शिला महादू घूले	215
89.साहित्य एवं मीडिया का समाज पर प्रभाव	डॉ. सुभाष सोनाजी जिते	217
90.इक्कीसवीं सदी में साहित्य का बदलता स्वरूप	प्रा. प्रा. प्रकाश आनंदा लहाने	219
91. 'समय सरगम' उपन्यास में कृषि विमर्श	प्रा.डॉ.वसीम मक़ानी	221
92.सोशल मीडिया का समाज पर प्रभाव	प्रा. डॉ. रेविता बलभीम कावळे	223
93-संदेह के घेरे में	डॉ. सुनीता मोटे	226

53. 'इक्कीसवीं सदी में नवसंचार'

-डा.संतोष रायबोले

कक्षा एवं वाणिज्य महाविद्यालय फोंडाघाट, त.कणकवली, सिंधुदुर्ग

मीडिया कि बुनियाद पत्रकारीता समाज की दुरी को पाटने की अपेक्षा वाररुम बनती जा रही है। न्युजरुम में खबरों की हत्या करके हिन्दू-मुस्लिम काव्यपाठ पढाया जा रहा है। आभारी दुनिया का गठन करके जमीनी हकीकत का कत्ल किया जा रहा है। सस्ती लोकप्रियाता और चाटुकारिता हर जनसंचार माध्यम पर हावी है। चाकरी, कुर्सी और पद बचाने की कवायद की जा रही है। कुछ दिनों पहले तक गुगल प्लस, फेसबुक, ट्विटर, लिंकडइन, रेडिट, इंस्टाग्राम, युट्यूब, पिंटेरेस्ट, टंबरल, क्लिकर, मीटअप की कल्पना तक न की जा सकती थीं पर आज इन सारे नवसंचार माध्यमों ने एक नई दुनिया का निर्माण किया है।

दुनिया की कोई भी घटना या खबर वेब दुनिया से बाहर नहीं है। इसका वैश्विक समाचारों के लिए स्वयं का नेटवर्क भी है। लाइव कवरेज और ऑनलाइन चैटिंग के द्वारा कर लो दुनिया मुट्ठी में सी दशा आज है। फेसबुक, ट्विटर और व्हाट्सैप के द्वारा मनुष्य एकांत धूँढ़ने लगा है। इस सीक्रेट दुनिया में वह अपनी मुल मांग के अनुसार प्रकृतितत्व के तहत वहशी बना होता है। व्हाट्सैप सार्वजनिक दुनिया के साथ-साथ वैयक्तिक दुनिया का भी मानक है। प्रत्येक पेशे या समान धर्मियों का अपना अलग-अलग गिरोह होता है। एडमिन गिरोह का नायक होता है। सरकार और व्यवस्था के नुमाईन्दे अविकवेकपूर्ण उग्रता से अवैज्ञानिक बातों को भी तानाशाह बनकर परोसते रहते हैं। साम्प्रदायिक और धार्मिक गिरोह तो गाली-गलौच तक को संयुक्तता प्रदान करते हैं। आज कल आय.टी. सेक्टर में नौकरियों की कमी के चलते ये सारे प्रत्याशी व्हाट्सैप युनिर्वहसिटी चलाते हैं जिससे समाज में भ्रम ही भ्रम फैलाया जाता है।

आज ऐसा लगता है लोग अपने प्रत्याशी नहीं चुनते तो मीडिया उनको आदेश देता है किसे जिताना है, जिसमें अखबार, नियतकालिक, रेडिओ, होर्डिंग्ज, पेंटींग्ज, हजारों टी.व्ही चैनल लगातार लोगों को सूचना के नाम पर अपने मालिकों की पैरवी

परोसते हैं। हालही के चुनाव, चुनाव न रहकर युध्दसंग्राम जैसे बुनियादी रोटी, कपडा, मकान, रोजगार, शिक्षा, स्वास्थ्य, खेती, पानी, आदि की अपेक्षा भावनिक मुद्दों को उछाला जा रहा है। समाज में सौहार्द की अपेक्षा अलगाव की फसल अधिक उगाई जा रही है। जिससे सियासी जंग लड़ी और जितीजा सकें। फेसबुक और व्हाट्सैप के द्वारा अफवाहों का मंजर खडा किया जा रहा है। सोशल नेटवर्किंग साईट्स से धार्मिक, भाषाई, जातीय, राजनैतिक, देशगत, मान्यताएँ आदि के द्वारा विद्वेष फैलाया जा रहा है। जिसने कानून व्यवस्था और सायबर क्राईम के सामने सवाल खडे किये हैं। किसी को बदनाम और किसी को हिरो बनाने में आज इन माध्यमों ने हद कर दी है। फेक अकाउंट के द्वारा फॉलोअर्स की संख्या बढ़ाकर फर्जी सर्वेक्षण का हवाला देकर लोकप्रियता का अनुमान लगाया जा रहा है, वास्तव में वह व्यक्ति अपनी असफलताओं को छुपाने के लिए इन फॉलोअर्स का आधार ले रहा है।

सोशल मीडिया सत्ता की चापलुसी कर रहा है। देश में डर का माहौल तैयार किया जा रहा है। सरकार को प्रश्न पूछनेवाले देशद्रोही बनाये जा रहे हैं। सरकार के खिलाफ पोस्ट करनेवालों को आय.टी अॅक्ट के तहत मुजरिम करार देकर उन पर मुकदमा चलाया जा रहा है या उनकी जेल में रवानगी की जा रही है। सरकार से पंगा लेने से सत्ता के अंधभक्त हमलावर बनते हैं। सत्ता समर्थित गिरोह किसी भी हद तक जा कर माँ-बहन-बेटी की गाली या जान से मारने तक की धमकियाँ देते हैं, या वैसा करते भी हैं, जिसमें विवेकशून्यता का दर्शन होता है। 'एक भाषा हुआ करती है,' में उदय प्रकाश कहते हैं, "जिसमें दंडनीय है विज्ञान और अर्थशास्त्र और शासन से संबंधित विमर्श, प्रतिबंधित है जिसमें ज्ञान और सूचना की प्रणालियाँ वर्जित है विचार।" सत्य सूचना की अपेक्षा अफवाहों की विश्वसनीयता बढ़ना लोकतंत्र की तौहीन है।

सत्ता आय. टी सेल के गुंडों के द्वारा अफवाहों को फैलाने का कार्य कर रही है और तानाशाह के विरोध में लिखना संगीन जूर्म हो गया है। फेक न्यूज भारत के लिए गुप्तरोग बना है। पत्रकारिता का कार्य महान है। समाजिक बदलाव की संभावना उसमें निहित होती है जिसे महादेवी वर्मा बया करती है,

"पत्रकारिता एक रचनाशील विद्या है। इसके बगैर समाज को बदलना असंभव है। अतः पत्रकारों को अपने दायित्व और कर्तव्यों का निर्वाह निष्ठापूर्वक करना चाहिए क्योंकि उन्हीं के पैरों के छालों से इतिहास लिखा जाएगा।"² इस दायित्व, कर्तव्यों और पैरों के छालों को हिन्दू-मुस्लिम का चेंप्टर चलानेवाले या पाकिस्तान-पाकिस्तान करनेवाले, सैनिकी लिबास में पुलवामा और एयर स्ट्राईक पर उतावले भडकाऊ बयानबाजी करनेवाले क्या जाने। आय.टी सेल के गुंडों की तरह अब माडिया माफिया तैयार हो गये हैं। जो सत्ता प्रायोजित है। जहां तथ्य की अपेक्षा मिथ्या परोसी जा रही है जो विचरोंको के लिए चिंतायुक्त है। रोजमर्रा, कानून और सामाजिक समझ का गलाघोंटा जा रहा है।

सोशल मीडिया पर लिखने मात्र या व्हाट्सैप, ट्विटर या फेसबुक की एखाद पोस्ट के लिए 'कारण बताओ' नोटिस दी जाती है। परिणामत जनतात्रिकता और अभिव्यक्ति स्वतंत्रता का भरम टुटने लगा है। सामाजिक भागिदारी और जागरूकता की व्यवस्था खिलाफत करती है। अपने अपराधों, विफलताओं के लिए अतीत को जिम्मेदार बताया जा रहा है। राजनीति और धर्म के ठेकेदारों ने सोशल मीडिया पर ट्रोल के द्वारा ऐसा हिंसक समूह तैयार किया है जो भिड की शकल अख्तियार करके किसी को भी घेरकर कुचल सकती है। 'वॉर रूम' अस्मितावादी प्रतिक्रियाओं के द्वारा भीड को उकसाकर दंगाई बनाते हैं। कौन क्या कहेगा, क्या खायेगा, क्या पहनेगा, किसे प्रपोज और विवाह करेगा यह 'वॉर रूम' तय करने लगा है।

अलोकतांत्रिक दुनिया में तानाशाही वृत्ति की सरकारें सच्चाई बयान करनेवाले अखबारों, पत्रकारों और टीवी चैनलों को फर्जी, बेईमान और देशविरोधी साबित करने में लगी है। इनके बीच तीखी नॉक-झोंक देखने को मिलती है। अमरिका में तो ऐसे चैनलों को प्रेस ब्रीफिंग की इजाजत से बाहर रखा गया। जो डोनाल्ड ट्रंप का विरोध करेगा वह देश विरोधी यह मान्यता जबर्दस्ती स्थापित की जा रही है। फर्जी, झूठ, गलतबयानी, भ्रामक बयान और दावों के लिए डोनाल्ड ट्रंप प्रसिद्ध है। जब सत्य को पेश किया जाता है तब पालतू मीडिया सत्य और तथ्य को खारिज करने में सक्रिय हो जाता है। उपरोक्त वाक्या भारत में भी जस का तस लागू होता है। भारत में मीडिया विचार और समाचार

समाप्ति की ओर चल पड़ा है। पंकज झा कहते हैं "भारत में मुख्यधारा के कहे जाने वाले मीडिया में भी विचारों के साथ समाचारों के समाप्ति का युग भी आ गया है।" विचार और समाचारों के नाम पर सांप्रदायिकता का जहर फैलाया जा रहा है।

भारत में ज्यादातर चैनल्स सत्ता पक्ष का गुनगान करते हैं। विपक्ष को सवाल पूछते हैं। घोषण पत्र में किए गए वाक्यों और मीडिया के सवालों का जवाब प्रेस कॉन्फ्रेंस की अपेक्षा फेरवक्त के द्वारा समर्थकों और जनता को दिए जाते हैं। अधभक्त कल्याण लोगों को इनाम के तौर पर प्रवक्ता बनाया जाता है जो आपत्तिजनक बयान, अश्लील टिप्पणियां, धमकियां, गाली-गलौच और हमलावर होते हैं। चाटूकार सरकार की आलोचना करने वाले चैनलों को प्रेस्टीट्यूट कहकर उनकी अवमानना करते हैं और एनडीटीवी को रंडीटीवी कहकर उसका बहिष्कार करते हैं। खौफनाक माहौल बनाने हेतु अधभक्त भडकाऊ संदेश फैलाते हैं। पत्रकारों को धमकी देते हैं। उनकी हत्या पर जश्न मनाते हैं। जिसके कारण भारत की साख दुनिया में गिरती जा रही है।

जनसंचार की गरीमा होनी चाहिए यह माध्यम काल दंगा भडकाने और कुर्सी हथियाने में मदद न करे ऐसी मान्यताएँ थीं। सामाजिक विसंगती, अन्याय-अत्याचार अनाचार का पदीपाश करें उत्पीडित जन की आवाज बनें आदि के सन्दर्भ में डॉ.सुजाता वर्मा तथा जी.पी.वर्मा ने कहा है, "जनसंचार के विकास ने राष्ट्र, समाज, धर्म शिक्षा तथा जीवन के प्रत्येक पहलू को प्रभावित किया है। इसके माध्यम से राष्ट्रीय एकता को बल मिला तथा साम्प्रदायिक सौहार्द बनाए रखने में सफलता मिली।"⁴ पर यह एक मुखौटा है, असलीयत कुछ और है। राष्ट्रीय एकता की जगह जातीय और धार्मिक जहर उगाला जा रहा है। सौहार्द बनाम हिन्दू-मुस्लिम विवाद खड़ा है। कट्टरता ने सामाजिक परिवर्तन को पछाड़ दिया है।

मुख्यधारा का इलेक्ट्रॉनिक और प्रिंट मीडिया अब सोशल मीडिया के प्रभाव में है। सोशल मीडिया शांति भी स्थापित कर सकता है और नफरत, वैमनस्य और द्वेष फैलाने का शस्त्र भी है। कुछ अवांछनीय असामाजिक तत्व असहिष्णुता के द्वारा भावनाएँ भडकाकर उन्माद पैदा करते हैं। सोशल मीडिया वैश्विक बना है। देश की भाषा, संस्कृति और स्थानियता से आगे बढ़कर नए

सोशल मीडिया का निर्माण किया जा रहा है। डेनिस मैक्वेल
"न्यू मीडिया" इसके "ऑडिएंस एनालिसिस" में लिखा है, "न्यू मीडिया
वर्ल्ड" से ऑडिएंस अपनी राष्ट्रीय, स्थानीय एवं सांस्कृतिक
पहचान का देगा लेकिन इसके साथ ही एक नए तरह के
समाजिक समूह प्रजन्म बजपम इनकपमदबमद्ध का निर्माण
जायेगा जो पुराने समूह की जगह ले लेंगे और तब एक जैसी रुचि
रखने वाले लोगों के लिए ज्यादा आजादी और ज्यादा विकल्प
उपलब्ध होंगे।" यों कहे की सोशल मीडियाने दुनिया को विश्वग्राम
और लोगो का वैश्विक समूह बनाया है।

सोशल मीडिया का नकारात्मक पहलू विरोध-प्रदर्शन
और महज अफवाहों के साथ जुड़ा है। सामाजिक, धार्मिक,
जातीय, आर्थिक और राजनैतिक पार्टियों के साइबर सेल है। मूल
तरीकों, कमेंट, जानकारी आदि से छेड़छाड़ करके किसी समुदाय
विशेषकी भावनाओं को भडकाया जाता है। सोशल मीडिया का
उपयोग राजनैतिक दल चुनाव प्रचार के लिए करने लगे इसलिए
चुनाव आयोग ने सोशल मीडिया पर किया जानेवाला खर्च और
सामग्री चुनाव आचार संहिता के दायरे में लाई है। जिसके लिए
हलफनामों में आधारकार्ड, पैनकार्ड, ईमेल, आईडी आदि दस्तावेजों
को शुमार किया गया है। दलों की पोस्ट, प्रेस-विज्ञप्ति,
फेसबुक-ट्विटर लाइव एवं यु-ट्यूब पर रैलियों के सीधे प्रसारण
को सोशल मीडिया खर्च में रखा जाता है। बहरहाल खामियों की
अपेक्षा सोशल मीडिया ने रेल, शिक्षा, स्वास्थ्य, खेती पर्यटन,
प्रशिक्षण, खेल-कुद, आपत्ति, कानून-व्यवस्था आदि क्षेत्रोंकी मदद
की है।

संदर्भ

- 1 प्रकाश उदय, एक भाषा हुआ करती है, पृ-90-94,
- 2 डॉ. निर्मल सुरेश, आज की हिंदी पत्रकारिता,
- 3 जीजचरुधूण्चतंआंजं ष्ववउधंसजमतीजपअम.उमकपीअम
- 4 संपादक डा. पवार ईश्वर, संचार माध्यमों में हिंदी की भूमिका,
इंटरनेशनल रिसर्च जनरल,
जानेवारी 2015, पृ. 117
- 5 संपादक, सहाय संजय, हंस, सितंबर-2018, पृ.93

54. इक्कीसवीं सदी के हिन्दी कथा साहित्य में स्त्री-विमर्श

- प्रा. राजपूत प्रतापसिंग

सहाय्यक प्राध्यापक, हिंदी विभाग,
श्री.माधवराव पाटील महाविद्यालय, मुरुम जि.उस्मानाबाद(महाराष्ट्र)

इक्कीसवीं सदी के हिन्दी कथा साहित्य में 'विमर्श'
शब्द अधिक प्रचलित हो गया है। जिसका अर्थ होता है किसी
'वाद' या 'धारा' का गहन चिंतन। जैसे दलित विमर्श, आदिवासी
विमर्श, पर्यावरण विमर्श, किन्नर विमर्श तथा स्त्री-विमर्श।
आदिकाल से आज तक स्त्री को केंद्र में रखकर विपुल साहित्य
लिखा गया। आज का हिन्दी साहित्य पूर्वपत्ती से भिन्न है। एक
बाद स्पष्ट है कि आदिकाल, मध्यकाल व आधुनिक काल के
साहित्यकारों से प्रेरित होकर इक्कीसवीं सदी के नवोदित
साहित्यकार स्त्री विमर्श पर अपनी सशक्त लेखनी चला रहे हैं।
ये साहित्यकार स्त्री सम्बन्धी प्रश्नों, आकाक्षाओं तथा संघर्षों को
एक नई अभिव्यक्ति दे रहे हैं।

आज स्त्री की स्वतंत्रता के नारे लगाए जा रहे हैं, स्त्री
चहारदीवारी की चौकट लाँघकर पुरुष वर्ग के अस्तित्व की पहचान
बनती दिख रही है। वास्तव में यह सब खोखली बुनियादी है
यथार्थ कुछ अेर है। कहा कुछ और होता है किया कुछ और।
मृदुला गर्ग अपने आत्मकथ्यांश दो एकांत में कहती हैं जा देहरी
भई विदेश में समादृति किया है- "मैं एक भारतीय लेखिका हूँ या
मैं एक भारतीय औरत लेखिका हूँ यही कहा जाता है। बस औरत
के बजाए महिला शब्द इस्तेमाल किया जाता है। खैर।"

स्त्री के देह का शोषण निरंतर होता रहा है। स्त्री भोग
की वस्तु समझी जाती है। पहले भय के कारण किसी के समक्ष
अपने देह के शोषण को बता नहीं पाती थी, लेकिन आज के
साहित्य में बड़ी निर्भयता से वह स्व-चित्रण तथा खुलके विरोध
कर रही है। आज स्त्री को शिक्षा के क्षेत्र में, वेशभूषा के क्षेत्र में,
जाति-भेद आदि सभी में समाज में स्वतंत्रता मिल रही है। लेकिन
पूर्णरूपण नहीं। अन्या से अनन्या में प्रभा खेतान लिखती है-
"तुम्हारे पास बुद्धि नाम की चीज भी है? तुम अपने आप को
समझती क्या हो? तुम्हारा यह मलिकाना तेवर मैं सहन नहीं कर
सकती।"

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta[®]
Peer-Reviewed International Journal

May 2020
Special Issue-34-01 01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

May 2020
Issue-34, Vol-01

Phondaghat Education Society's
Arts And Commerce College Phondaghat
Dist Sindhudurg, Maharashtra, India,
organized
online International Interdisciplinary Conference
on
The role of Economy and Ecology in
Sustainable Development.

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

INDEX

Sr. No.	Author	Title of Paper	Page No.
1	Praveen G. Saptarshi	Threats To Sustainable Development	17
2	Dr. Hemant Pednekar Mr. Sunil Pednekar	Sustainable Development in India	21
3	Prashant Sawant	Environmental Sustainability And Balance Growth	23
4	Biju Patir	Weaving And Sustainable Economic Development: A Special Reference to The Mising Community of Assam	29
5	Dr. Mukesh Kumar	The Role of online Education In Geographical Study	32
6	Devender Singh Dr. J. P. Gupta	Meteorological Drought And its Relationship With Groundwater Depth in Sonipat District of Haryana	36
7	Dr. Prakash R. Rodiya	Skill Indian And Its Impact on Economic Progress	42
8	Dr. Ajit Ashte	Impact of Lockdown on Indian Economy	46
9	Dr. Dilip K. Barsagade	Role of Civil Society Actors And Social Movements For Climate Justice	49
10	Dr N. P. Biradar	A Research Study on Lending Efficiency of Primary Agriculture Co-operative Credit Societies: A Case Study of Vijayapura District In Karnataka	53
11	Mr. Hemanta Chetia	Scope of Rural And Eco-Tourism For Economic Development In Majuli District of Assam	59
12	Dr. Shridhar Hadimani Malati S. Patgar	Changes In Information Communication And Technology: A Study	63
13	Dr. Disale M. Sadashiv	Prospective Teachers Attitude Towards You Tube Learning In Solapur District	67
14	Dr. S B. Shisode	Role of Plants in Sustainable Agriculture and Industry	71
15	Dr. Nasiket Suryavanshi	Sustainable Development And Developing Countries	75
16	Ramya Dr. Lancelet T.S.	Spatial Distribution of Mangroves In The Coastal Zone of Kannur District.	78
17	Dr. Harvinder Singh	Wetland And Environment Sustainability (A Case Study of Kanjli Wetland, Kapurthala)	84
18	Dr. Bapu Bhima Raut	Role of New Modern Technologies In Agriculture For The Economic Development	89
19	Dr. M. A. Lahori	Commensurate Your Remuneration -A Technique In Slowdown Economy	93
20	Dr. Gadekar Deepak Shejul Meena Eknath	Spatio-Temporal Analysis of Agricultural Density In The Akole Tahsil of Ahmednagar District, Maharashtra State, India.	97
21	Dr. R. G. Rasal	Facts of Indian Economy	103
22	Dr. Narke S. Y.	Geographical Analysis of tahsil Wise Female Occupational Structure: A Case Study of Ahmednagar D	107
23	Dr. Asawari Mokal	Biofertilizers- The Green Way, to Sustainable Farming And Agricultural Practises.	114

24	S.B. Ashture	Electrol Geography: A Case Study of Shekapur Village	51	Mr.
25	Abnave Vikas B	Sugarcane Cultivation Issues Through A Sustainability Lens: Understanding From The Literature	52	Sha
26	Dr. Nandini Deshpande	Impact of Environmental Policies on Environmental Protection And Economy Growth In 21 st Century	53	Asl N. I
27	Dr.Ganpat Gopal Gaikwad	Impact of Global Warming on Agriculture Sector In India	54	Har
28	Dr. Ghadge Shrikant Tukaram	Water Resource Management For Sustainable Development: A Geographical Perspective	55	V.
29	Dr. Carolline David	Sustainable Development In India In The Present Scenario.	56	Mr.
30	Sandesh M.V.	Migration In India: Causes And Consequences	57	Pro
31	Dr. Balu Rathod, Sharad Auti Dr.Prakash Raut	Role of Ecology In Agricultural Sustainable Development Using Remote Sensing Techniques	58	Mr. Dr.
32	Dr. Daisy Sheby Thekkanal	Role of Banking In Sustainable Development	59	Raj An Jye
33	Dr.Chandar H.Rohra	A Study of Vulnerabilities of Marriage Migration In India	60	Ra
34	Dr. Paresb Vidyadhar Joshi	Study of Economic Sustainability of Tourism Development In Sindhudurg District.	61	Dr.
35	Dr.Heena Jayesh Ganatra	A Study of Sustainable Programmes By Mahindra And Mahindra Group	62	Mr
36	Dr. M.N. Bhajbhuje	Environmental Mycology of Industrial Area	63	Pro
37	Dr. Nandini P. Wagh	Impact of Natural Hazards on Eco-system	64	Mr
38	Dr.Vilas B.Zodage	Role of Travel & Tourism Industry In Sustainable Development Of India	65	Ro
39	Dr. Sheth Shabbir Z	Role Of Economy In Sustainable Development	66	Ms
40	Shejul Meena Eknath Dr. Gadekar Deepak Janardhan	Spatio-Temporal Analysis of Agricultural Density In The Akoletahsil of Ahmednagar District, Maharashtra State, India.	67	Dr Dr
41	CA Ms. Soumya Nichani	Environmental Citizenship – A Study of Awareness Levels Among Citizens In Mumbai Metropolitan Region	68	Dr
42	Dr. Sumedha Naik	Role of Education In Sustainable Development Sindhudurg District	69	Pr
43	Uttam Kumar	Sustainability And Kingdom's Progress Aiming High- An Approach of Emerging Bhutan	70	Dr
44	Varun Jashnani	Long Run Effects of Pollution on Human Capital Indian Perspective	71	Sh
45	Anilkumar R. Pathare Jyoti A. Pathare	Socio-Economic Dimensions of Tribal Population Characteristics At Khambale Village, Nashik	72	Sa
46	Prof.Ravi Jagtap	The Study of E- Commerce And Its Importance	73	Dr
47	Dr. Vidhya Sharad Modi	Changes In Communication And Technology	74	Dr
48	Vishnupriya Dr. Lancelet.T.S	Heritage Walk In North Paravur & Kodungalloor Regions of Kerala- Contemporary Issues & Challenges	75	Dr
49	Vrushali Pravin Gharat	The Big Atrocity Dissuide In Vijay Tendulkars Drama KAMALA	76	Dr
50	Dr. S. Vijay kumar	Reverse Migration And Its Impact on Migrant Workers During Pandemic	77	Dr
			78	Dr

ekapur	51	Mr. Ramkrishna Tukaram Thaware	Education Regarding Sustainable Development: A Role of Sustainable Education For India.	240
a The	52	Shalaka Prakash Chavan.	A Study on Role of Women Empowerment In Sustainable Development.	244
vironmental	53	A. N. Wagh N. B. Pawar	Dye Yielding Plants of Baglan Region from Nashik District, (Maharashtra)	251
Century	54	Harichandra Vishnu Kele	Impacts of Climate Change on Human And Ecology	255
re Sector In	55	V. B. Kunure And N. M. Valanju	Scope For Agro Tourism In Devgad Region.	262
inable	56	Mr. Pradip Chandramani Mohite	Service Sector & It's Importance	266
ve	57	Prof: Rahul S Mohile	A Study on Impact of Covid-19 on MSME Sector In India.	271
The Present	58	Mrs. Rohini B. Yewale Dr. V.J.Pawar	Export of Turmeric An Analytical Study	276
uences	59	Rajendra S.Pawar Anilkumar R.Pathare Jyoti A. Pathare	Geographical Study of Economic Development of the Nashik District, Maharashtra (India)	281
abl	60	Ranjana Rathod	An Assessment of Floriculture Efficiency In Solapur District, Maharashtra, India.	291
ch	61	Prof. Sahebrao. Patil	Service Sector: The Backbone of Indian Economy	297
ues	62	Mr. Shivaji V. Naik	Tourism Across the Sahyadri: Accelerated Growth of Hill Range Trekking	300
ment	63	Prof. Savita. S. Wasunde	Sustainable Floriculture Development Through Socio-Economic And Environmental Perspective	305
Migration In	64	Mr. Dayanand V Thakur	Study of Economic Impact of Cashless India For Sustainable Development	310
arism	65	Rohini Girish Deshpande	Sustainable Development And Agrobased Industries In India	317
Mahindra	66	Ms. Ruchita Pandhare	Impact of Migration on Environment Quality of Mumbai	322
Area	67	Dr. Rajaram Patil Dr. Shivram Thakur	Analysis of Human Resources In Maharashtra: A Case Study of Sangli District	328
n	68	Dr. Balaji Survase	Challenges Before India's Sustainable Development	332
sustainable	69	Prof. Santosh Akhade	Present The Reality of Life Through Hawthornes ' The Golden Touch '	336
opment	70	Dr. Naveen Kumar	Whater Harvesting Techniques in Thar Desert	338
al Density In	71	Shri. Karande R. Hanmant	Impact of Changes In Service Sector In India	344
.	72	Sandesh Suryakant Sawant	Problem Of Migration And Population	348
areness	73	डॉ. लक्ष्मण रामभाऊ म्हस्के	शाश्वत विकास व सार्वजनिक आरोग्य सुविधा : विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य.	354
ro	74	प्रा. डॉ. चंद्रशेखर ठाकरे	यवतमाळ जिल्ह्यातील ग्रामिण लोकांच्या व शहरी लोकांच्या यांच्यामधील पर्यावरणाची जाणीव - एक तुलनात्म अभ्यास.	358
ntan	75	डॉ. जी. ए. देवकर	समकालीन मराठी कविता आणि शाश्वत विकास	363
opment	76	डॉ. राजेन्द्र आ. मुंबरकर	गरीबी आणि असमानतेचा कल	370
Aiming	77	डॉ. मनोहर तुकुभारे .	पाली साहित्यात प्रतिबिंबित पर्यावरण विकास	375
n	78	डॉ. मधुकर र. वेदपाठक	भारतातील गरिबी कमी करण्यासाठी उपाय	377
n Capital				
Population				
ashik				
ortance				
ology				
ungalloor				
s & Challenges				
dulkars				
igrant				

79	प्रा.देविदास वि.डॉ.हारगिले	पर्यावरणीय निरंतरतेची भूमिका	3
80	सतीश आशिनाथ गोंडे	भारतातील आंबा उत्पादन आणि नियति सद्यस्थिती आणि भवितव्य	3
81	प्रा. संजय एम. तडवी	ग्लोबल वार्मिंग एकचिकित्सक अभ्यास	3
82	केरबा नामदेव कांबळे	लातूर जिल्ह्यातील यात्रा केंद्राची केंद्रीयता: एक भौगोलिक अभ्यास	3
83	प्रा. राजाराम मारुती कांबळे	लोकसंख्या वाढीचा पाचगणी नगरपालिकेच्या नागरी सुविधावरील परिणाम: एक अभ्यास	3
84	डॉ. संजय तायडे	देवगड तालुक्यातील स्थलांतरीत कुटुंबांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा अभ्यास	4
85	प्रा. हेमंत सुधाकर सामंत डॉ. विशाखा वंजारी	प्रेमचंद यांना आकर्षित करणाऱ्या विचारधारा आणि शाश्वत विकास	4
86	डॉ. सतीश कामत	२१ व्या शतकातील आंबेडकरी प्रेरणेची कविता	4
87	प्रदेविदास गोकुळ गवळी .	शाश्वतविकासातील अडथळे आणि पर्यावरणीय अर्थशास्त्र	4
88	प्रा. शरदकुमार उ. शेते	भारताच्या बाहूक व्यवस्थेचा विकास	4
89	प्राकाळगापुरे .ए.ए.डॉ.	मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय लोकसंख्या वाढीचा भौगोलिक अभ्यास (२०११ ते १९९१.स.इ)	4
90	प्रा. वामन अं. गावडे	चिरंतन विकासामध्ये परिस्थितीकी शास्त्राची भूमिका	4
✓ 91	डॉ संतोष. रघुनाथराव रायबोले	स्त्री विमर्श एवं संजीव का 'धार' उपन्यास	✓ 4

Intro
1987
The
agen
prop
2000
trans
diffe
and
resol
is to
the
be n
the
com
with
duri
Sum
follo
emp
basis
deve
Envi
Clim
issue
have
the i
NO2
are
warr
350
econ
that
carbo

स्त्री विमर्श एवं संजीव का 'धार' उपन्यास

डॉ.संतोष रघुनाथराव रायबोले (हिंदी विभाग प्रमुख) कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय फोंडाघाट
जि.सिंधुदुर्ग santosh.raibole@gmail.com

संजीव की हर रचना अपने आप में शोध की प्रक्रिया से गुजरना है। शोध लेखन के प्रश्न, यातना, समाधान आदि से उबरने हेतु वे चौबीसों घंटे लेखन प्रक्रिया में खोये रहते हैं। वह चीजों को संपूर्णता से परखना चाहते हैं। सन 1990 में लिखा 'धार' उपन्यास संजीव की समाजवादी क्रांति की कल्पकता है। हर समस्या का समाधान वे समाजवाद में पाते हैं। मैना नामक चरित्र तो लीजेंडरी है। अभिशप्त नारी का शोषण करके उसको भोग्या बनाने वाली व्यवस्था को वे खरी-खोटी सुनाते हैं। बंचितों की मुक्ति उनके लेखन का उद्देश्य है। सामंतवाद और पूंजीवाद की तमाम विकृतियां उपन्यास में बेनकाब होती हैं। उपन्यास में मैना लड़ती है और शर्मा वैचारिक खाद देते हैं। उपन्यास झारखंड के बांसगडा, संथाल, परगना और छोटा नागपुर की कोयला अंचल में काम करने वाले सर्वहारा मजदूरों की दरिद्रता, शोषण, उत्पीड़न, और स्त्रियों के यौन शोषण को बयान करता है। व्यवस्थागत विसंगतियों के कारण अभिशप्त स्त्री अपना सर्वस्व दांव पर लगाने को मजबूर है। पूंजीपति और माफिया गिरोहों का आतंक साथ ही पुजारियों और धर्म गुरुओं का पाखंड आदिवासी स्त्री के लिए जाल बिछाता है।

मैना ने जब मन चाहा संसार किया जब चाहा पति को दृष्ट बनने के पश्चात छोड़ दिया वह कहती है कि मरद औरत को छोड़ सकता है तो औरत मरद को क्यों नहीं छोड़ सकती। यहां स्त्री-पुरुष समता की पैरवी है। मैना इस इलाके की दरिद्रता का कारण शोषकों के लुट को मानती है। सारे सौतालों ने अपना किस्मत इनके पास बंधक रखा है। शोषणतंत्र के कारण अक्सर सौताल परगणा उजड़ गया है। आदिवासी साईकिलों पर बोरे में बांधकर भेड़ और बकरे, मुर्गे - मुर्गियों को बाजार में बेचकर जो कुछ मिलता है उसके भरोसे पेट का गड्ढा भरते हैं। फैक्ट्री खुलने के पहले जमीन में तीन महीने का मोटा-सोटा अनाज मिलता था पर आज सारा इलाका भूतहा बना और पोखरों का पानी तक विपैला बना है लोग खासते-खासते बीमार हो रहे हैं। मैना परिवेश की इस स्थिति से परेशान है। मालगाड़ी के आते ही प्लाटफार्म पर आदिवासी सील तोड़ी करके माल चुराते हैं जो राधामल के गोदाम में पहुंचता है। शोषक हमेशा मैना के खिलाफ सौतालों को भडकाते हैं पर मैना ही सबसे भीडन्त करती रहती है। उसके आंखों के सामने जीवन का परिदृश्य दृश्य है - "हम एक छिन को भी नई भूलता कि ई सब हमारा सौताल भाई था। मां बेचारा को रएने नहीं दिया गाव में। एतना पर भी हमरा देह से माँ का पराशचित नई हुआ तो कसम है मांस बुरु(बड़ा पहाड सौताल का सबसे बड़ा देवता) का, ले आओ चाकू, छिल दो हमरा गोरा चमड़ी। आंख से ठीक से देखो कि हुआ सौताल का काला रंग है कि नई "2 यहां अपनी वेदना और पूर्व जीवन की कटु यादें बयां होती है। मैना भूत को भूल कर अपने और सौताल के भविष्य के लिए जन संघर्ष का रास्ता चुनती है।

इस इलाके में माफिया सौतालों को रात अंधेरे में अवैध कोयला खनन का काम देते हैं पर मजदूरी न के बराबर। रात भर कोयला निकालने के पश्चात भी चूल्हा नहीं जलता तो क्यों करें ऐसी गुलामी। मैना बेगारी के खिलाफ जनखदान का विकल्प चुनती है। सौतालों में व्यक्ति के भ्रष्ट होने पर उसका श्राद्ध करने की प्रथा है। मैना महेंद्र बाबू का गुलाम बना पहला पति फाकेल को छोड़कर मंगर के साथ रहने लगती है तो फोकल और पिता टेंगर मैना का जीते जी श्राद्ध करते हैं। फिर भी मैना इसकी पर्वा नहीं करती। दूसरा पति मैना को

छोड़कर चला जाता है तो मैना भी उसका श्राद्ध करती है। कुल बीस गांव के लोगों को भोज खिलाया गया। छोड़कर जाने वाले पति की भर्त्सना करते हुए अपनी सुनी मांग, सुनी कलाई और सफेद साड़ी में विरादरी को भोज के पहले कहती है - "अब तो हमको बार-बार ई बताना नई पड़ेगा कि हमरा मरद का का हुआ। हां बावा लोग, माई लोग, भैया लोग, बहिनी लोग, हमरा मरद मर गया, सोना का नदी में डूब के मर गया हमरा सब मरद! और भी जिनको मरना हो, जा सकता है।" ³ डंके की चोट पर मंगर का वहिष्कार करती है। और अपने नए जीवन का फिर से पूरे विश्वास के साथ शुभारंभ करती है। असल में मंगर डरपोक ही था मैना के सामने उसका चरित्र लिचलिचा है। उसके पलायन के पश्चात ही मैना का खरा रूप उपन्यास में उभरता है।

मैना अपने इलाके की दुर्दशा से चिंतित है। पूंजीपति महेंदर बाबू के पिता टेंगर को फुसलाकर जमीन दान में देने के लिए मजबूर किया। उसने उस दान दी गई मैना की जमीन पर तेजाब का कारखाना खोला है। जिसके विपले धुएँ और राख तथा जहरीले पानी ने लोगों की जमीन बंजर और जल स्रोतों को जहरीला बना दिया जिसमें प्रकृति, पेड़-पौधे मवेशी और इंसान रोगी बने हैं। यहां स्त्रियों के लिए सीलतोड़ी का सामान बटोरना, भीख मांगना, अवैध रात में कोयला निकालना और अपनी इज्जत बेचना इतना ही काम बचा है। मैना की उस फुसफुसाहट स्त्री के यौन शोषण को दर्शाती है - "हिया का कोई औरत नई बचा, को s. s s s इ नई। तुम भी?" ⁴ मैना में सच्चाई स्वीकार की हिम्मत है। शोषक इस अमानवीय व्यवस्था के नियंता है।

मैना लोगों को संबोधित करके उनमें आत्मसम्मान भरती है। जिसमें सौतालों की लाचारी को वह दर्शाती है। इनको रेल से बछड़ा-बकरा कटने पर ही मांस खाने को मिलता है। रेल के पुलिस सिलतोड़ी करवाते इसलिए इनको दो पैसे मिलते हैं। रंडीबाजी में वे गुजारा करते हैं। पहले कभी ऐसी चोरी रंडी बाजी इन्होंने कभी नहीं की पर आज कर रहे हैं क्योंकि उसके बगैर गुजारा नहीं होता। इसका मतलब है कि रोजगार के अभाव में अनिच्छा से इनको यह सब करना होता है। पानी का पैप इनकी छाती पर से गुजरता है पर इनको एक बूंद पानी नहीं मिलता और सारा इलाका महेंदर बाबू का गुलाम है। खनिज संपदा के मालिक भिकारी बने हैं।

सौताल लड़कियां और औरतें दरिद्रता के चलते रोजी-रोटी की जुगत में कम मेहनत और अधिक पैसों के लिए वेश्यावृत्ति की ओर अग्रसित होती है। सड़क पर जहां-वहां छोटी-छोटी झुगियां में पेट्रोलैक्स जल रहे थें। उपन्यासकार इस घटना को बयां करते हैं - "आगे बढ़ते ही उसे सड़क पर झुगियां मिली जहां पेट्रोलैक्स जल रहे थें। . . . एक ट्रक की ओर से उसने देखा वासंती एक सरदार से बात कर रही है। शायद ट्रक ड्रायव्हर हो। फिर उसने देखा की झोपडी से तुरिया निकली . . . वह आदमी उसे पैसे क्यों . . . दे रहा है? दूसरी लड़की शोभा दीख गई, उसके साथ एक सौताली लड़की भी थी, दोनों नशे में धुत! . . . इसका मतलब यह हुआ कि आसनसोल, लक्षीपुर की तरह यहां भी रात को चकला चलने लगा। . . . आज उनके घरों की लड़कियां चकले में आ बैठी है। यही आसान लगा। . . . कोई फ्राक पहने कमसिन सी गोरी लड़की उसे लाड जता रही है। . . . रोज-रोज आता सेठ। दस रुपैया और दे देगा तो का घट जाएगा तुम्हारा?" ⁶ परेमा कि लड़की रमिया को मैना पकड़कर रात चकले पर जाती उसकी मां के सामने खड़ी करती है। मैना को लगा उसे शाबाशी मिलेगी पर रमिया की मां मैना को ही खरी-खोटी सुनाते हुए कहती है कि हम कोई मजे मारने नहीं भेजते लड़की को घर की खस्ती हालत के कारण मजबूरन भेजना पड़ता है।

मैना इतनी सशक्त नारी है कि वह एक साथ कई नुमाइंदों से जा भिडती है। पिता टेंगर और पति फोकल महेंदर बाबू का गुलाम बनने के बाद उनको अपने जीवन से निकाल देती है। महेंदर बाबू ने जैसे मैना के माँ ने तेजाब की फैक्ट्री का विरोध किया था तो ओझा को घूस देकर मैना की माँ को डायन घोषित किया फिर

गांव के लोगों ने घेराबंदी करके माँ को पत्थरों से मार - मार कर गांव से भगाया। अब मैना तेजाब की फैक्ट्री के विरोध में सौतालों को भड़का रही है तो फिर से वही चाल महेंदर बाबू चलना चाहते हैं पर मैना ही ओझा पर तूट पड़ती है। ओझा की जाहिर थान पर गर्दन पकड़कर करती है - "खा जाहिर थान का कसम! खा मारा वुरू का कसम! खा बधना देवी का कसम कि तू घूस नहीं खाता, सच बोल रहा है। . . . तोरा घर में हम भेड़ मार कर फेंक दे तो तू हो गया हत्तीयारा . . .?"⁸ शोषक महेंदर बाबू और ओझा को मैना अच्छा सबक सिखाती है। मैना के चरित्र में सच्चाई कूट-कूट कर भरी गई है। पूरे उपन्यास में वह कभी भी हिनता बोध से ग्रस्त नहीं है। बल्कि नई-नई युक्तियां लढाकर परिस्थितियों से हारने की अपेक्षा नयी राह तलाशती है। जिसमें वह केवल अपना या अपने परिवार का नहीं तो संपूर्ण शोषित समाज के कल्याण की कामना करती है मैना कोई भी काम मजबूरी में नहीं करती वह होती है जब मन चाहा मरद किया, मन से उतर गया, छोड़ दिया, मर्जी से वह पति करती है और छोड़ती है। स्त्रियों की तरह वह रिश्ते को घसिटना नहीं चाहती और न बनने देती। दलाल बने इंसान से वह बात तक नहीं करती। जनखदान के निर्माण से अच्छा कोयला लोग खरीदने लगे। कोल माफिया के कोयले के ग्राहक खत्म हो गये। यहां जो काम माँगने आया उसे काम मिला। यही पर अस्पताल और शिक्षा की व्यवस्था की गई। दूसरों की गुलामी करनेवाले मजदूर जनखदान में स्वयं का काम समझ कर करने लगे। स्त्रियों और लड़कियों ने वेश्यावृत्ति का त्याग किया। कोई किसी शोषक के दरवाजे पर जूठन चाटने नहीं जाता न उसके घरमें काम करते न उधार उतरन माँगते।

संजीव का 'धार' उपन्यास समाजवादी क्रांति की दस्तक देता है। उनकी मान्यता है कि हर समस्या के समाधान में समाजवाद प्रासंगिक है। जिसमें देश और सर्वहारा वर्ग का कल्याण है। समाजवाद के चलते देश की संपत्ति का दोहन करने वाले शोषक तत्व अपने आप खत्म हो जाएंगे। देश की संपत्ति में बढ़ोतरी बढ़ोतरी होगी और सर्वहारा वर्ग के रोजगार और जीवन को सुधारा जा सकता है। मैना उन शोषित पीड़ित महिलाओं के लिए प्रेरणा प्रद है जो व्यवस्था के सामने घुटने टेकती है। मैना तो मर ही नहीं सकती आप अकेले में आवाज देंगे तो मैना की हुंकार आपको सुनाई देगी। यो कहें की 'धार' उपन्यास स्त्री विमर्श की सशक्त अभिव्यक्ति है।

संदर्भ :-

1. संजीव ,धार, राधाकृष्ण प्रकाशन नयी दिल्ली ,प्र सं.1999 पृ.१२
2. पूर्ववत , पृ.36
3. पूर्ववत , पृ.136
4. पूर्ववत , पृ.45
5. पूर्ववत , पृ.56-57
6. विश्व ज्योति, कथाकार संजीव : मूल्यांकन के विविध आयाम , वाङ्मय बुक्स अलीगढ़ प्र.सं. 2016 पृ.132
7. संजीव ,धार, राधाकृष्ण प्रकाशन नयी दिल्ली , प्र सं.1999 पृ. 66

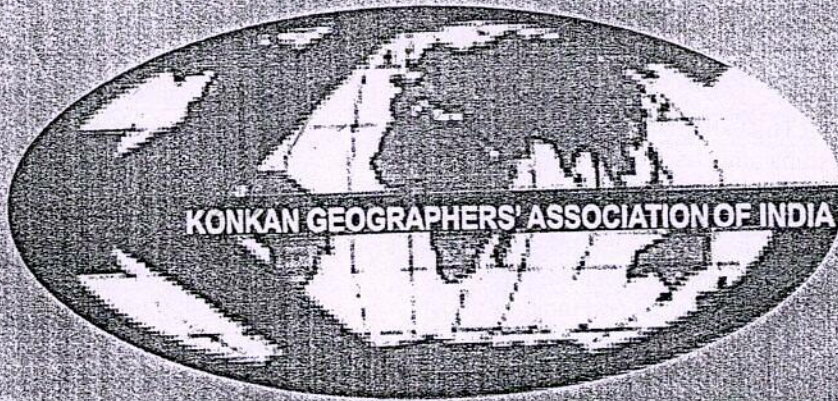
Interdisciplinary Journal
Registration No. 3341/2010

Vol. No. 24 January, 2020
ISSN 2277-4858

THE KONKAN GEOGRAPHER

*Interdisciplinary Peer Reviewed
National Level Research Journal*

Half-Yearly

Chief Editor
Dr. R. B. Patil

KONKAN GEOGRAPHERS ASSOCIATION OF INDIA
SINDHUDURG - MAHARASHTRA - 416602

R. B. Patil
(Dr. R. B. Patil)

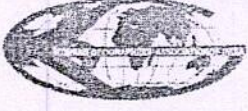
THE KONKANI GEOGRAPHER

Interdisciplinary National Level Research Journal of the
KONKANI GEOGRAPHERS ASSOCIATION OF INDIA

INDEX

S.N.	Name of the Research Paper	Author	Page No.
1	Human Life and Co-relation of Environment and Agriculture	Dr. H. M. Pednekar	1-2
2	A Geographical Analysis of Rainfall distribution in Karnataka State	Dr. C. Mallanna Prof. D. A. Kolhapure	3-8
3	Food Crops versus Cash Crops: Policy Interventions : A Case Study of Kerala	Arunima Bhattacharya	9-14
4	Migration of Workers	Dr. S. A. Thakur Pradhya Nikam	15-18
5	Floods in India with special reference to Duars in W. Bengal	Dr. Moushumi Datta	19-22
6	Use of Agro Meteorological Instruments in Agriculture	Dr. S. B. Jadhav Mr. Rajesh S. Kamble	23-27
7	Flood : Climate Change the only Reason for Flooding in the Western Ghats - A Geographical Analysis	Dr. Prakash B. Holer	28-33
8	Geographical Analysis of Tehsil-Wise General Landuse Pattern in Ratnagiri district of Maharashtra	Gurav S. T. Dr. D. C. Kamble	34-38
9	The Impact of Modern Agriculture on Public Health in Belgaum District: Organic Farming A Solution	Dr. S. I. Biradar Prof. D. A. Kolhapure Shri. B. N. Yaligar	39-44
10	Arvind Adiga's The White Tiger: Study of Social Issues	Prof. Santosh Akhade	45-46
11	Literacy - A qualitative aspect of Human Resource - A Geographical study in the district of Purulia.	Bhakta Ranjan Mahato Dr. Bhupal K. Mahto	47-52
12	Floods in Kerala and its Impact on Human Life	Dr. Achole P. B.	53-55
13	Geomorphological-Regions of the Baghmundi-Ajodhya upland of the Purulia district West Bengal.	Dr. Arijit Kumar Ghosh	56-64
14	Climate change and its Impact on Indian Agriculture	Mrs. Anupama Kamble	65-67
15	Agriculture Labour in India : Problems	Prof. Kamlesh Kamble	68-70
16	Analysis of Management in Small Businesses	Prof. Madhura Sawant	71-72
17	Changing Agricultural Landuse Pattern in Raigad Dist. of MS	Deepak S. Narkhede	73-75
18	Study of Bagasse Based Co-generation Power Project Affiliated to Sugar Factory in Kolhapur Dist Benefited to Sugar Factories	Dr. Dafale B. Y.	76-78
19	To Study of Impact of Rainfall in Agri. Reduce Production in MS	Prof. Sarika S. Rane	79-80
20	A Study Role of MicroLevel Planning for Rural Development	Mr. Suryakant P. Mane	81-84
21	रत्नागिरी जिल्हातील दळणवळणातील मुलभूत सुविधांचा आणि साधनांचा विकास जिद्दावर झालेला परिणाम : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. आर. बी. पाटील प्रा. आर. डी. कांबळे	85-89
22	मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा. डॉ. सतीश कामत	90-92
23	भारतातील शाश्वत शेतीचा अभ्यास	प्रा. रूपाली माने	93-95
24	पश्चिम घाटातील महाजैवविविधता आणि जैवविविधतेचा -हास : भौगोलिक अभ्यास	डॉ. आर. बी. पाटील प्रा. डी. ए. केंगार प्रा. आर. डी. कांबळे	96-100

24
(2020-21-22)

रत्नागिरी जिल्हातील दळणवळणातील मुलभूत सुविधांचा आणि साधनांचा विकास -
जिल्ह्यावर झालेला परिणाम : एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. आर. बी. पाटील (भूगोल विभाग प्रमुख, आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग)
प्रा. आर. डी. कांबळे (वीर वाजेकर ए. एस. सी. कॉलेज फुंडे, उरण, जि. रायगड)

Research Paper Accepted on 18-12-2019, Edited on 05-01-2020

सारांश :

प्रस्तुत शोधनिबंधात रत्नागिरी जिल्हातील दळणवळणाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. रत्नागिरी जिल्हात दळणवळणाची विविध साधने आहेत, त्याचे संख्या आणि प्रकार, वहाणाच्या फे-या, सार्वजनिक वाहतूक आणि वयक्तिक वाहतूक, पोस्ट आणि दुरध्वनी सेवा साधनाचा प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये अभ्यास केला आहे.

कि वर्ड : सार्वजनिक दळणवळण साधने आणि विकास याचा अभ्यास.

अभ्यासक्षेत्र :

महाराष्ट्र राज्याच्या पश्चिम किना-यावरील कोंकण विभागातील एक जिल्हा आहे. रत्नागिरी जिल्हा हा १६.३०' ते १८.०४' उत्तर अक्षांश आणि ७३.०२' ते ७३.५२' पूर्व रेखांश या भौगोलिक पट्टात येतो. हा जिल्हाला समुद्र किनारा लाभलेला असल्यामुळे दिवसा व रात्रीच्या तापमानात बदल झालेला दिसून येतो. या जिल्हाचे भौगोलिक क्षेत्रफळ ८२०८ चौ.कि.मी. आहे. पुर्वेला सह्याद्री पार्वत श्रेणी लाभलेली आहे. त्या पलीकडे सांगली, सातारा, केरळपुर, दक्षिणेला, सिंधुदुर्ग, उत्तरेला रायगड आणि पश्चिमेला अरबी समुद्र लाभलेला आहे. या जिल्हात ९ तालुक्यांचा सामावेश होतो.

भूपृष्ठ रचना :

जिल्हातील जमीन जांभ्या खडकापासून तयार झाली आहे. समुद्रकिना-यालगत सपाट प्रदेशात तीन ते चार फुटापर्यंत खोल मृदा आहे. कांही ठिकाणी उथळ मृदा आढळते तर कांही ठिकाणी मृदा दिसून येत नाही. खडकाळ भाग दिसतो. या उगाड भागामुळे पाणी भूभागात टिकून राहत नाही. सपाट प्रदेश कमी आणि उंचसमथल प्रदेश अधिक प्रमाणात आहे. अधिक वेगाने वाहणा-या नद्या. नद्याची पात्र खोल कमी लांबीच्या असल्यामुळे नदीतून वाहतुक होत नाही.

अभ्यास पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधात रत्नागिरी जिल्हातील दळणवळणाची माहिती मिळवण्यासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोतांचा उपयोग केलेला आहे. रत्नागिरी जिल्हा गॅझेट, रत्नागिरी जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन इत्यादी यांच्याकडे असलेली आकडेवारी जमा करण्यात आली आहे. तसेच विविध पुस्तके, मासिके, दैनिकाचाही आधार घेण्यात आलेला आहे.

- उद्दिष्टे :
१. जिल्हातील वाहतुक साधनाचा अभ्यास करणे
 २. जिल्हातील पोस्टाचे वितरणाचा अभ्यास करणे.
 ३. जिल्हातील दुरध्वनी सेवाचा अभ्यास करणे.

दळणवळण :

रत्नागिरी जिल्हा हा कोंकण विभागात येतो. रत्नागिरी जिल्हा दळणवळणाची साधने अनेक आहेत. रत्नागिरी जिल्हामध्ये दोन औद्योगिक विकास महामंडळ आहेत. रत्नागिरी जिल्हाच्या ठिकाणी एक आणि लोटे. या दोन ठिकाणी दळणवळण अधिक प्रमाणात आहे. तालुक्याच्या ठिकाणी दळणवळण साधनाचे प्रमाण दुस-या क्रमांकावर येतो. रत्नागिरी जिल्ह्यामध्ये दळणवळणाची पुढील साधनाचा सामावेश होतो. रस्ते वाहतूक, रेल्वेवाहतूक, जलवाहतूक, टपालसेवा, दुरध्वनी इत्यादी.

[Handwritten signature]

वाहतुक :

सन २०१३ अखेर जिल्हातील रस्त्यांची लांबी (न. प. हद्दीतील) ७५९० कि.मी. होती. त्यापैकी ६१५९ कि.मी. डांबरी, ११९० कि.मी. आणि खाडीचा २३३ कि.मी. किनारा लाभलेला आहे. जिल्ह्यातून एक राष्ट्रीय महामार्ग जातो. कोंकण रेल्वेचा ब्रॉडगेज रेल्वे मार्गही गेलेला आहे. सागर किनारा लाभलेला आसल्यामुळे सागरी वाहतूकही केली जाते. रत्नागिरी, नाट, गुहागर इत्यादी ठिकाणी बंदरे आहेत. रस्त्यावरून वाहतूक साधनाचा आढावा घेण्यात आला आहे. रत्नागिरी जिल्हातील मोटार वाहनांची/परवानाधारकांची संख्या :

अ) प्रवासी वाहतूक सेवा -

अ.क्र	वाहनाचा प्रकार	२००६-०७	२००८-०९	२००९-१०	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३
१	बसेस	८१८	९०२	९३४	३५९	४०५	४५३
२	मोटारी जीप	४१७७	४७१५	५१२६	५७२३	६१६८	६५७३
३	टॅक्सीस	३७२	५५३	५८५	५९१	६४४	६७१
४	तीन चाकी रिक्शा (३ सिटर)	१४५५२	१४६३६	१४९९९	१५०५५	१५८३९	१६५०२
५	तीन चाकी रिक्शा (६ सिटर)	२१६	२१९	२३८	२२०	२२०	२२०
६	दुचाकी वाहणे	८८६७२	१०५३४६	११७१९७	१२७७५०	१४२६०२	१५८४८७
७	शाळेच्या बसेस	४६	४९	४९	६१	६९	९४
८	रूग्णवाहिका	१५८	१७८	१९५	२००	२१९	२४४

(संदर्भ : जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१३ - उपप्रादेशिक परिवहन अधिकारी, रत्नागिरी)

दळणवळण साधनामध्ये वाहतूक साधनांची मागील सहा वर्षांपासून आकडेवारी वरील सारणीत दिसते. सावजनीक वाहतुकिमध्ये बसेसेचा वाढीसोबतच मोटो बदल झालेले दिसून येतात. सन. २००७-०८ ते २००९-१० बसेसची संख्या वाढत जाते. परंतु २०१०-११ मध्ये सर्वात कमी बसेस दिसून येते. पुढील दोन वर्षांमध्ये वाढत गेलीली आहे. या सारणीत जीप या साधना वाहतुकीसाठी उपयोग करण्यात आला आहे. २००७-०८ ते २०१२-१३ या वर्षांमध्ये मोटार जिपची संख्या वर्षानुवर्षा वाढत गेलीली आहे. २००७-०८ ४१७७ हेती तर ती २०१२-१३ मध्ये ६५७३ झाली मगजे वाढ झाली आहे.

टॅक्सी वाहतुक :

टॅक्सी ही वाहतुकी मध्येही वाढ होत गेली. २००७-०८ ते २०१२-१३ या पाच वर्षा ३७२ हेती आणि ६७१ वाढ झाली. वाहतुक साधने वाढत गेलेली आहे. जवळ जवळ ३००० वाहतुक साधनामध्ये वाढ होत गेली आहे.

तीन चाकी रिक्शा :

तीन चाकी (रिक्शा ३ सिटर) रिक्शांची संख्या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात आहे. २००७-०८ मध्ये याचे प्रमाण १४५५२ होते. ते प्रमाण २००८-०९ मध्ये ८४ रिक्शाचे प्रमाण वाढलेले आहे. २००९-१० मध्ये १४९९९ झाली या वर्षात ३६३ ने वाढ झाली आहे. रिक्शाचे प्रमाण २०१२-१३ मध्ये याची प्रमाण १६५०२ वाढत गेली आहे. तसेच सहा सिटर रिक्शा चे प्रमाण मात्र २००७-०८ ते २००९-१० वर्षांवाढत वाढत गेली आणि २००९-१० ते २०११-१३ या तीन रिक्शाचे प्रमाण स्थिर आहे.

दुचाकी वाहने :

इतर वाहनाच्या प्रमाणापेक्षा दुचाकीचे प्रमाण अधिक आहे. सर्वसामन्य जनता ही दुचाकीचा मोठ्या वापर आहे. गाडीची कमी किंमत आणि मायलेज जास्त असल्याने सर्वच स्तरातील वापर अधिक. २००७-०८ दुचाकीचे प्रमाण ८८६७२ आहे तर २००८-०९ एकुण दुचाकी संख्या ही १०५३४६ होती. एका वर्षात बदल वाढता दिसून येतो. २००९-१० मध्ये वापरणा-याचे प्रमाण अधिक आहे ते वाढलेली संख्या ११८५९ वाढ झाली होती. २०१०-११ मध्ये

शाळेची बसेसेवा :

शाळेच्या बसेस याचे प्रमाणही मागील सहा वर्षांपासून वाढत असतांना दिसते. शाळेतील बसेस ची संख्या वाढत आहे. दर वर्षी पहिल्या वर्ष ९ बसेस वाढ, दुस-या वर्षात वाढ झाली नाही. तिस-या वर्षात १२ बसेसची भर तर चौथ्या वर्षात ८ बसेस वाढली शेवटच्या वर्षी २५ बसेस ची भर पडलेली दिसते याचाच अर्थ असा की बसेसच्या संख्येत वाढतच गेली आहे.

रूग्णवाहिका :

याचेही जिह्यात आकडा वाढतच आहे. सन २००७ ते २०१३ अखेर यांची संख्या वाढत आहे. १५८ असलेली संख्या २४४ वर सहा वर्षात पोचलेली होती. वाहतूक सुविधा वर्षांमध्ये वाहनाची आकडेवारी पाहिल्यानंतर असे दिसते की, दुचाकीखरेदी करण्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. दुचाकी ८८६७२ नोंदणी झाल्याचे आहे. कारण सर्वांना परवडणारे हे प्रमाण आहे. पाउल वाटेवरून ही हे वाहन जाते छोट्या कुटूंबाची कार म्हणून या वहणाकडे पाहिले जाते. जिल्ह्यात दुस-या कर्माकाचे तीन चाकी रिक्शा ३सिटर आहे. तीन चाकी रिक्शा ३सिटरचे प्रमाण १४५५२ आहे. त्या खालोखाल जीप चा नंबर लागते त्याचे ४१७७ आहे. तीनचाकी ६ प्रवासी वाहतूकचे प्रमाण आहे. बसेस ८१८ आहेत. रूग्णवाहिका यांचे प्रमाण १५८ आहे. सर्वात कमी वहनांचे प्रमाण शाळेच्या बसेस याचे आहे.

रत्नागिरी जिल्हा हा कोंकण विभागात येतो. कोंकणातील दळणवळण महाराष्ट्राच्या इतर विभागाच्या मानाने फारच कमी आढळते. दळणवळण कमी असण्याचे अनेक कारणे पहावयास मिळतात. प्राकृतिक परिस्थिती हा भाग सहयाद्रीच्या पर्वतरांगा या जिल्ह्यातून गेलेल्या असल्यामुळे वाहतूकिस अडथळा निर्माण होतो. उदा. कशेडी घाट हा रत्नागिरी जिल्ह्यातील सर्वात कठीण घाट आहे. जास्त भाग डोंगराळ आसल्यामुळे रस्ते तयार करण्यासाठी अडचणीला तोंड द्यावे लागते. लोकसंख्याचे प्रमाण कमी आहे. या जिल्ह्यातून स्थलांतराचे प्रमाण अधिक प्रमाणात घडून येते, जिल्ह्यामध्ये उद्योग धंद्याचे प्रमाण कमी असल्यामुळे लोक कामासाठी मुंबईला जातात. पाडा, वस्ती, गाव दुर असल्यामुळे रस्ते करणे प्राकृतिक अडथळ्यामुळे अवघड जाते. कांही पाडा किंवा वस्ती वर गाडी जावू शकत नाही. आशा ठिकाणी लहान वाहणाचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यामुळे मोठ्याप्रमाणात लहान म्हाणजे (दोन आणि तिन चाकी) वाहणाचे वापरणा-याचे प्रमाण अधिक आहे. लहान वहणाची किंमत कमी असल्यामुळे सर्वसामन्या लोके ते घेतात.

ब) माल वाहतूक सेवा :

अ. क्र.	वाहन प्रकार	आकडेवारी					
		२००७-०८	२००८-०९	२००९-१०	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३
१.	तीन चाकी	३३२४	३९४६	४२०४	४४१४	४६५४	४९१७
२.	चार चाकी	४७४३	४८४९	५३३०	१२३३४	१३५३२	८१५२
३.	ट्रॅक्टर्स	४८५	४९९	५१९	५५९	५८३	६०७
४.	जड वाहने	५३१	५५६	५६१	६६८	६७६	७५२६
५.	इतर	२४३	३६०	५६४	११५४	१२२१	१२८९

(संदर्भ : उप प्रादेशिक परिवहन अधिकारी, रत्नागिरी)

जसे प्रवासी वाहतूकीमध्ये वाहतुकीचा आलेख वाढता होता. तसाच मालवाहतुकीचा आलेख वाढत असतांना दिसतो. कारण मालवाहतुकी साठी कांही ठरावीक वाहतुकीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये तिन चाकी, चार चाकी वाहणे, ट्रॅक्टर्स, जोड वाहने आणि इतर साधनाचा माल वाहतुकीसाठी उपयोग केला जातो. या वाहतुकीमुळे व्यापार, उद्योगधंदे याला लगणारा कच्चा मालची आयात निर्यात तसेच पक्क्यामालाची निर्यात करण्यासाठी वाहतुकीचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे दळणवळणात वाहतुकीला अन्यन्यसाधारण महत्व आहे. वरील तक्त्यातील वाहनाच्या साधनाच्या मार्फत दळणवळण चालते.

पडली. २०११-१२ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही ४६५४ होती. मागील एका वर्षात २४० वाहनाची भर पडली. २०१२-१३ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही ४४१४ होती. मागील एका वर्षात २६३ वाहनाची भर पडली. सन २००७-०८ मध्येच सर्वाधिक वाहणे तिनचाकीची संख्या वाढली होती.

चार चाकी वाहणे :

शेतीतील भाताच्या गोण्या, आंबाच्या पेट्या वाहतूक, मोटा माल आणण्यासाठी चारचाकी वहानाचा वापर होतो. नगरेच दैनिक पेपरची वाहतूक रत्नागिरी जिल्ह्याच्या टिकाणावरून तालुक्याच्या टिकाणापर्यंत पोहचण्यासाठी चारचाकी वहानाचा वापर करण्यात येतो. या वाहतूक साधनाची संख्या ही दर वर्षामध्ये वेगवेगळी आहे सन २००७-०८ मध्ये ४७४३ होती. २००८-०९ मध्ये ४८४९ झाली, म्हणजे १०६ ने यामध्ये वाढ झाली. २००९-१० मध्ये चारचाकी वहानाची संख्या ही ५३३० होती. मागील एका वर्षात ४८१ वाहनाची भर पडली. २०१०-११ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही १२३३४ होती. मागील एका वर्षात ७००४ वाहनाची भर पडली. २०११-१२ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही १३५३२ होती. मागील एका वर्षात ११९८ वाहनाची भर पडली. २०१२-१३ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही ८१५२ होती. मागील एका वर्षात ५३८० वाहनाची संख्या कमी झाली. सन २०१०-११ आणि २०११-१२ मध्येच सर्वाधिक वाहणे तिनचाकीची संख्या वाढली होती. मध्येच सर्वात कमी वाहणे चारचाकीची संख्या सन २०१२-१३ कमी झाली होती.

ट्रॅक्टर :

शेतीतील कामे करणे व कांही प्रमाणात वाहतूकिसाठी या वहानाचा उपयोग होतो. आंब्याच्या वागेत खत आणणे अथवा वाहतूकिसाठी ट्रॅक्टरचा उपयोग केला जातो. आंब्याचे कलम लागवडीच्या सुरुवातीस लागवड करण्यासाठी या वाहनाचा उपयोग होतो.

या वाहतूक साधनाची संख्या ही दर वर्षामध्ये वेगवेगळी आहे सन २००७-०८ मध्ये ४८५ होती. २००८-०९ मध्ये ४९९ झाली. म्हणजे १४ ने यामध्ये वाढ झाली. २००९-१० मध्ये चार चाकी वहानाची संख्या ही ५१९ होती. मागील एका वर्षात २० वाहनाची भर पडली. २०१०-११ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही ५५९ होती. मागील एका वर्षात ३० वाहनाची भर पडली. २०११-१२ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही ५८३ होती. मागील एका वर्षात २४ वाहनाची भर पडली. २०१२-१३ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही ६०७ होती. मागील एका वर्षात २४ वाहनाची संख्या वाढली होती. सन २०१०-११ आणि २०११-१२ मध्येच सर्वाधिक वाहणे तिनचाकीची संख्या वाढली होती. मध्येच सर्वात कमी वाहणे चारचाकीची संख्या सन २००८-०९ कमी झाली होती.

इतर वाहणे :

शेतीतील सपटीकरण, उद्योगधंद्यातील कच्चा माल आणणे आणि पक्का माल निर्यात करण्यासाठी मोटप्रमाणावर इतर साधनाची गरज भासते. भाताच्या गोण्या, आंबाच्या पेट्या वाहतूक, मोटा माल आणण्यासाठी चारचाकी वहानाचा वापर होतो. नगरेच दैनिक पेपरची वाहतूक रत्नागिरी जिल्ह्याच्या टिकाणावरून तालुक्याच्या टिकाणापर्यंत पोहचण्यासाठी चारचाकी वहानाचा वापर करण्यात येतो.

रत्नागिरी जिल्ह्यातील पोस्ट सेवा आणि दुरध्वनी सेवा

तालुका	मंडणगड	दापोली	खेड	चिपळून	गुहागर	रत्नागिरी	संगमेश्वर	लांजा	राजापूर
पोस्टांची संख्या	२८	६२	८८	९६	५६	८७	९६	६१	८९
पत्र पेट्याची संख्या	१३९	२५८	२५८	२९४	१३६	३७१	२६०	१८२	३३०

(संदर्भ : डाक अधिक्षक रत्नागिरी विभाग - सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण २०१३)

१.	मंडणगड	१८१२		१०	६२
२.	दापोली	३०४७	१८६६	१३५	३३२
३.	खेड	२६५१	१९२०	७४	२४५
४.	चिपळून	४११२	६५९५	१५२	४९५
५.	गुहागर	२४८९	३६६	४९	२४३
६.	रत्नागिरी	६३३१	९३६१	४७०	१५२२
७.	संगमेश्वर	४८८४		४७	३१४
८.	लांजा	६०५	७०७	२२	५२
९.	राजापूर	२४२३	९००	२३	१३

(संदर्भ : डाक अधिक्षक रत्नागिरी विभाग - सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण २०१३)

रत्नागिरी जिल्ह्यामध्ये दळणवळणामध्ये दुरध्वनी सेवा नउ तालुक्यामध्ये कार्यरत आहे. दुरध्वनी सेवा रत्नागिरी जिल्ह्यामधील रत्नागिरी तालुक्यात याचा सर्वाधिक प्रमानात वापरली जाते. ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागामध्ये याचे प्रमाण अधिक आहे. लांजा तालुक्यात दुरध्वनी वापरणा-याचे प्रमाण फारच कमी आहे. एस.टी.डी वापरण्याचे प्रमाण रत्नागिरी मध्ये सर्वाधिक आहे. सर्वात कमी प्रमाण मंडणगड तालुक्याचा लागतो. दुसरा क्रमांक लांजा तालुक्याचालागतो. एस.टी.डी. वापरणा-याचे प्रमाण तीसरा क्रमांक राजापूर तालुक्याचा लागतो.

निष्कर्ष :

रत्नागिरी जिल्ह्यात दळणवळणाचे जाळे पसरले आहे. वाहतूक मार्गात प्रवासी वाहतूक आणि मालवाहतूकचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. प्रावासी वाहतूकिसाठी छोट्या वहानाचा वापर अधिक प्रमाणात होतो. माल वाहतूकमध्ये चारचाकी वहानाचा वापर अधिक प्रमाणात आणि मोठ्या वहानाचा वापर कमी प्रमाणात होत आहे. ग्रामीण भागापासून शहरी भागाना दळणवळणाच्या साधनाने जोडलेले आहे. दळणवळण कांही मोजक्या सेवांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. दळणवळणाची साधने पोस्ट सेवा तालुक्यानुसार तिचे वितरण आहे. दुरध्वनी सेवा रत्नागिरी जिल्ह्यामध्ये अधिक प्रमाणात आहे. तर सर्वात कमी मंडणगड या तालुक्यात सुविधा आसलेली दिसते. दळणवळणाच्या संसाधनामध्ये वाढ होत आहे. या सुविधांमुळे ग्रामीण भागात आणि शहरी भागाचा विकास होण्यास मोठा हातभार लागत आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. भूगोलाची मुलतत्वे - प्रा. ए. बी. सवदी, प्रा. पी. एस. कोळेकर
२. भारताचा भूगोल - जयकुमार मगर
३. मानवी भूगोल - प्रा. शिंदे एस. वी.
४. भारताचा भूगोल - डॉ. सी. टी. पवार
५. भारताचा भूगोल - डॉ. प्रकाश सावंत
६. भारताचा आर्थिक भूगोल - डॉ. शीवराज ठाकूर, डॉ. राजाराम पोटील
७. मानवी भूगोल - डॉ. विठ्ठल धारपुरे
८. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०११
९. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१२
१०. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१३
११. दैनिक वर्तमान पत्रे

42

Interdisciplinary Journal
Registration No. 3341/2010

Vol. No. 24 January, 2020
ISSN 2277-4858

THE KONKAN GEOGRAPHER

*Interdisciplinary Peer Reviewed
National Level Research Journal***

Half-Yearly

Chief Editor
Dr. R. B. Patil

KONKAN GEOGRAPHERS ASSOCIATION OF INDIA
SINDHUDURG - MAHARASHTRA - 416602

R. B. Patil
(Dr. R. B. Patil)

THE KONKAN GEOGRAPHER

Interdisciplinary National Level Research Journal of the
KONKAN GEOGRAPHERS ASSOCIATION OF INDIA

INDEX

S.N.	Name of the Research Paper	Author	Page No.
1	Human Life and Co-relation of Environment and Agriculture	Dr. H. M. Pednekar	1-2
2	A Geographical Analysis of Rainfall distribution in Karnataka State	Dr. C. Mallanna Prof. D. A. Kolhapure	3-8
3	Food Crops versus Cash Crops: Policy Interventions : A Case Study of Kerala	Arunima Bhattacharya	9-14
4	Migration of Workers	Dr. S. A. Thakur Pradnya Nikam	15-18
5	Floods in India with special reference to Duars in W. Bengal	Dr. Moushumi Datta	19-22
6	Use of Agro Meteorological Instruments in Agriculture	Dr. S. B. Jadhav Mr. Rajesh S. Kamble	23-27
7	Flood : Climate Change the only Reason for Flooding in the Western Ghats - A Geographical Analysis	Dr. Prakash B. Holer	28-33
8	Geographical Analysis of Tehsil-Wise General Landuse Pattern in Ratnagiri district of Maharashtra	Gurav S. T. Dr. D. C. Kamble	34-38
9	The Impact of Modern Agriculture on Public Health in Belgaum District: Organic Farming A Solution	Dr. S. I. Biradar Prof. D. A. Kolhapure Shri. B. N. Yaligar	39-44
10	Arvind Adiga's The White Tiger: Study of Social Issues	Prof. Santosh Akhade	45-46
11	Literacy – A qualitative aspect of Human Resource – A Geographical study in the district of Purulia.	Bhakta Ranjan Mahato Dr. Bhupal K. Mahto	47-52
12	Floods in Kerala and its Impact on Human Life	Dr. Achole P. B.	53-55
13	Geomorphological Regions of the Baghmundi-Ajodhya upland of the Purulia district West Bengal.	Dr. Arijit Kumar Ghosh	56-64
14	Climate change and its Impact on Indian Agriculture	Mrs. Anupama Kamble	65-67
15	Agriculture Labour in India : Problems	Prof. Kamlesh Kamble	68-70
16	Analysis of Management in Small Businesses	Prof. Madhura Sawant	71-72
17	Changing Agricultural Landuse Pattern in Raigad Dist.of MS	Deepak S. Narkhede	73-75
18	Study of Bagasse Based Co-generation Power Project Affiliated to Sugar Factory in Kolhapur Dist Benefited to Sugar Factories	Dr. Dafale B. Y.	76-78
19	To Study of Impact of Rainfall in Agri. Reduce Production in MS	Prof. Sarika S. Rane	79-80
20	A Study Role of MicroLevel Planning for Rural Development	Mr. Suryakant P. Mane	81-84
21	रत्नागिरी जिल्हातील दळणवळणातील मुलभूत सुविधांचा आणि साधनाचा विकास जिह्यावर झालेला परिणाम : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. आर. बी. पाटील प्रा. आर. डी. कांबळे	85-89
22	मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा. डॉ. सतीश कामत	90-92
23	भारतातील शाश्वत शेतीचा अभ्यास	प्रा. रूपाली माने	93-95
24	पश्चिम घाटातील महाजैवविविधता आणि जैवविविधतेचा -हास : भौगोलिक अभ्यास	डॉ. आर. बी. पाटील प्रा. डी. ए. केंगार प्रा. आर. डी. कांबळे	96-100

पश्चिम घाटातील महाजैवविविधता आणि जैवविविधतेचा -हास : भौगोलिक अभ्यास

प्रा. डॉ. आर. बी. पाटील (भूगोल विभाग प्रमुख, आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग)

प्रा. डी. ए. केंगार (वीर वाजेकर ए. एस. सी. कॉलेज फुंडे, उरण, जि. रायगड)

प्रा. आर. डी. कांबळे (वीर वाजेकर ए. एस. सी. कॉलेज फुंडे, उरण, जि. रायगड)

Research Paper Accepted on 21-12-2019, Edited on 05-01-2020

सारांश :

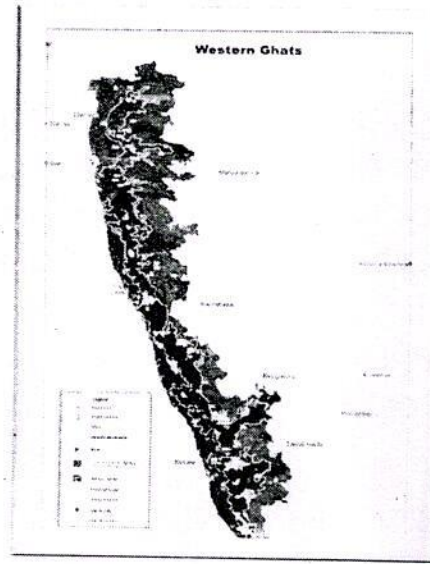
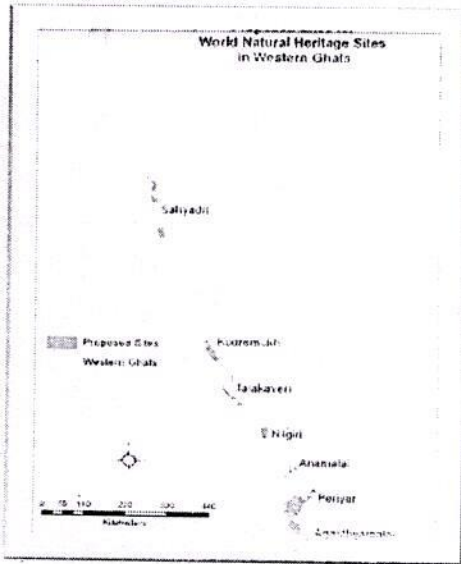
मानवाला जगण्यासाठी आणि पुढील कालखंडात जीवनमान टिकवून ठेवण्यासाठी पर्यावरण आणि पृथ्वीवरिल सजीवांसाठी जैव-विविधतेची गरज आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात पश्चिम घाटातील महाजैव-विविधतेचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या शोधनिबंधात मांडण्यात आला आहे. सजीवांची संख्या, विविध वनस्पती, प्राण्यांच्या जाती, पिके इत्यादिचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच जैवविविधता कमी होण्याची उपाय योजना सांगण्यात आली आहे.

शेन शब्द : पश्चिम घाटातील जैव-विविधता प्राणी, वनस्पत आणि संवर्धन.

प्रस्तावना :

जगामध्ये १२ देशात जैव-विविधता आढळते. या देशांना महाजैव-विविधतेचे देश असे म्हणतात. या देशात भारताचा समावेश आहे. जैव-विविधतेच्या बाबतीत भारताचा जगात सातवा क्रमांक लागतो. भारतामध्ये महा जैव-विविधतेचे चार प्रमुख विभाग आहेत. विभाग पहिला : इशान्य भारताचा भाग होय. या भागात अरुणाचल, शिक्किम आणि नागालँड या भागाचा समावेश होतो. विभाग दुसरा : स्थानावर पश्चिमघाट येते, विभाग तिसरा : स्थानावर पुर्व हिमालयीन प्रदेश त्यात जम्मू कश्मीर, उत्तरांचल आणि हिमाचल प्रदेश यांचा समावेश होतो. विभाग चार : स्थानावर भारतीय बेटांचा समावेश होतो. अंदमान-निकोबार बेटसमुह आहेत. यातील पश्चिम घाट याचे एक महत्त्वपूर्ण असे वैशिष्ट्य आहे. जगाच्या पाठीवर अत्यंत दुर्मिळ वनस्पती आणि प्राणी या भागात आढळतात. त्या वनस्पती आणि प्राण्यांना एन्डेमिक म्हणतात. येथील वनस्पती आणि प्राणी इतर जगाच्या पाठीवर कोटेही आढळत नाहीत.

पश्चिम घाटाचे स्थान :

अक्षवृत्तीय स्थान ८° १९' ८" उत्तर अक्षांश ते २१° १६' २४" उत्तर अक्षवृत्तानुसार आहे. रेखावृत्तीय स्थान ७२° ५६' २४" पूर्व ते ७८° १९' ४०" पूर्व गोलार्धात आहे. क्षेत्रफळ १६०,००० चौ.कि.मी. आहे. एकूण लांबी १६०० कि.मी. रुंदी कमीत कमी ४० कि.मी. ते जास्तीत जास्त २१० कि.मी. आहे. उंची १२०० मीटर (३९०० फुट) जंगलाचे क्षेत्र १६०,००० वर्ग कि.मी. आहे. सरकारणे १३ राष्ट्रीय उद्याने घोषित केले आहे. जगातील महाजैव-विविधतेमध्ये पश्चिम घाटाला महत्वपूर्ण असे स्थान आहे. पश्चिम घाट हा पुढील राज्याचा समावेश होतो. गुजरात, महाराष्ट्र, गोवा, कर्नाटक, केरळ आणि तामिळनाडू ज्याचा भाग या पश्चिम घाटात सहभागी होतो. सन २०१२ मध्ये युनेस्कोने पश्चिम घाट क्षेत्राला ३९ विश्व धरोवर स्थळ घोषित केले आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

१. पश्चिम घाटातील प्राकृतिक रचनेचा अभ्यास करणे.
२. पश्चिम घाटातील सजीवांचा अभ्यास करणे.
३. पश्चिम घाटातील जैव-विविधतेच्या -हासाची कारणे अभ्यास करणे.

पश्चिम घाटातील प्राण्यांच्या जाती :

प्राण्यांच्या जाती	प्राणी	पक्षी	उभयचर	सरीपपृष्ठ	वेडूक
संख्या	१३९	५०८	१७९	१८७	८०

पश्चिम घाट हा अनेक विविधतेने नटलेला आहे. प्राकृतिक, साधनसंपत्ती, वनस्पती, प्राणी इत्यादी प्रकारची विविधता आहे. वरील विविधतेपैकी पश्चिम घाटात कमीत कमी ८४ उभयचर प्रजाती आहेत. ५०८ पक्ष्यांच्या जाती आहेत. १३९ सस्तन प्राणी आहेत. उभयचर प्राण्याची संख्या १७९ आहे. सरीपपृष्ठ प्राण्याची संख्या १८७ आहे. याचे प्रमाण १७ टक्के येते. आणि ८० प्रकारचे वेडकाच्या जाती पहावयास मिळतात. यांचे प्रमाण ७ टक्के आहे. पश्चिम घाट हा विविध अशा प्राण्यांनी नटलेला दिसून येतो. तसेच १६०० फुलांच्या प्रजाती पहावयास मिळतात. जे विश्वात कुठेही पहावयास मिळत नाहीत. सरकारने संरक्षित केलेले क्षेत्र पश्चिम घाटात आहेत. त्यामध्ये २ जैवसंरक्षित आणि १३ राष्ट्रीय उद्यान आहेत. सन २०१२ मध्ये युनेस्कोने पश्चिम घाट क्षेत्राला ३९ विश्व धरोवर स्थळ घोषित केले आहे.

जगातील दुर्मिळ प्राणी :

पश्चिम घाट ही जगातील सर्वात जास्त जैवविविधता असणा-या आठ जागांपैकी एक आहे. पश्चिम घाटावर सरीसृपांच्या १८७ जाती आहेत. त्यातल्या निम्म्या फक्त इथेच सापडतात. वेडकाच्या १०० जाती आहेत. त्यातील ८० पश्चिम घाटात आहेत. देवगांडुळे नावाचे वेडकाचे हातपाय नसलेले भाईवंद आहेत. त्यांच्या २२ जातीपैकी २० इथेच आहेत. मातीत पुरून बसणाऱ्या वांडा सर्पकुलातील सर्वच्या सर्व ४५ जाती फक्त सहयाद्री व श्रीलंकावासी आहेत. आणि त्यातल्या ३४ सहयाद्रीत सापडतात. आर्वाचिनापैकी सपुष्प वनस्पती सहयाद्रीच्या वरच्या ४००० जातीपैकी १४०० साहयाद्रीपुरत्या सीमित आहेत. त्यांच्यातही तेरड्याच्या ८६ पैकी ७६ जाती पूर्णतः सहयाद्रीतच आहेत. इथे ५००० पेक्षा अधिक फुलझाडे १३९ प्राण्यांच्या जाती ५०८ पक्ष्यांच्या जाती व १७९ उभयचर प्राण्यांच्या जाती आढळतात.

भौगोलिक रचना :

पश्चिम घाटाच्या रांगा दख्खनच्या पठारावरील अंतर्गत घडामोडींमुळे निर्माण झालेली कडा आहे. शुमारे १५ कोटी वर्षापूर्वी गोंडवनाच्या खंडामुळे निर्माण झालेली असावी असे मानले जाते. पश्चिम घाटाची पश्चिमकडील बाजू १०० मी. उंचीचा कडा असावी. गोंडवना खंडाच्या तुकड्यापासून वेगळी झालेली भारतीय उपखंडाची जमिन युरेशियन खंडाला जावून मिळाली आणि तिथे ज्वालामुखीचा उद्रेक झाला आणि या उद्रेकातून दख्खनचे पठार निर्माण झाले. वेसाल्ट खडका हा सहयाद्रीत डोंगर रांगेत जास्त सापडतो.

पश्चिम घाटातील प्रमुख पर्वतरांगा :

पर्वत	अनमुडी	मासपुळीमल	उटी	काडैक्यानळ	चेम्बशिखरम	मळळय्यागिरी	चंद्रदोण गिरीपर्वत	कुद्रेमुखम	अगस्तगिरी
राज्य	केरळ	केरळ	तामिळनाडू	केरळ	केरळ	कर्नाटक	कर्नाटक	कर्नाटक	केरळ
मीटर	२६९५	२६४०	२६३७	२१३३	२१००	१९३०	१८९५	१८९४	१८६८

पर्वत	वेळगिरी डूनवेट्ट	ततीया पडमोल्पर्वत	कुमारपर्वत	कळसुवाई	ब्रह्मगिरी	मेडीकेरी पर्वत	हिमवद्रोपाल स्वामिपर्वत	तोरभदुर्ग	पुरंदर	कुटजाद्रि
राज्य	कर्नाटक	कर्नाटक	कर्नाटक	महाराष्ट्र	कर्नाटक	कर्नाटक	कर्नाटक	महाराष्ट्र	महाराष्ट्र	कर्नाटक
मीटर	१८००	१७४८	१७१२	१६४६	१६०८	१५४ ५	१४५०	१४०५	१३८७	१३४३

संदर्भ : विकिपीडिया

पश्चिम घाटात वरील सर्व पर्वत आहेत. या पर्वतीय भागातच जैवविविधता आढळते. सर्वात उंच असलेला पर्वत अनमुडी आहे. हा केरळ राज्यात येतो. यांची उंची २६९५ मीटर आहे. लहान मोठे एकूण १९ पर्वत या घाटात आहेत. १० कर्नाटक राज्यात, ५ केरळ राज्यात, ३ महाराष्ट्र राज्यात १ तामीळनाडू राज्यात आहेत.

जगातील दुर्मिळ वनस्पती :

पश्चिम घट हा भारताच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ५ टक्के क्षेत्रफळ आहे. या प्रदेशात वनस्पतीची विविधता आढळते. एकूण वनस्पतीच्या १५००० जाती आहेत. त्यातील ४००० (२७ टक्के) जाती पश्चिम घाटात सापडतात. त्यापैकी सुमारे १८०० जाती या पश्चिम घाटात सापडतात.

जागतीक वारसा :

२००६ साली भारताने युनेस्कोकडे पश्चिम घाटाला जागतिक वारसा स्थानांनामध्ये सामाविष्ट करण्यासाठी विनंती केली आहे. युनेस्कोने पश्चिम घाटाला जैव वि-विधतेचा प्रदेश म्हणून मान्यता दिली.

नद्या :

पश्चिम घाटात जवळपास ३७ टक्के क्षेत्र वनक्षेत्र आहे. येथील सर्व पर्वतरांगा उंचीने सर्वात जास्त आहे. त्यामुळे येथे प्रचंड पाऊस पडतो. दक्षिण-पश्चिम सर्वाधिक पावसाचे प्रमाण आहे. संपूर्ण पश्चिम भागात १२० नद्या उगम पावतात. आणि दक्षिणेकडील पाण्याची गरज पूर्ण केवळ ह्या पश्चिम घाटमुळे होते. या नद्यावर २००० पेक्षा अधिक ठिकाणी धरणे बांधलेली आहेत. त्यामुळे दक्षिण भागातील पाण्याची समस्या कमी झाली आहे.

पर्यटन :

पश्चिम घाटमध्ये पर्यटण व्यवसायाला वाढण्याची अनेक संध्या उपलब्ध झाल्या आहे. कर्नाटक राज्यात जोग धबधब भारतातील एकमेव धबधबा आहे. अनेक थंड हवेचे ठिकाणे आहेत. लोणावला, खंडाला, महाबळेश्वर, गगनबावडा, उटी इत्यादी. तसेच पश्चिमेला अरबी समुद्र आहे. त्यामुळे अनेक विचेस निर्माण झाले आहेत. पश्चिम किना-यावर फिरण्यासाठी जगातील लोकसंख्या आकर्षित होते. उदा. गणपतीपुळे, तारकर्ली, गोवा राज्यातील मीरा मार, कलंगूट तसेच केरळ किना-यालगत कांही विचेस आहेत. त्यामुळे पर्यटन मोठ्या प्रमाणावर आकर्षित होत आहे. पर्यटण व्यवसाय वाढण्यास वाव आहे.

पश्चिम घाटातील -हासाची कारणे :

प्राकृतिक आवास घरांचा -हास (विनाश)

अनेक प्रजाती नाश पावत आहेत. मानवी अनेक क्रिया प्राकृतिक आवासाच्या विनाशाचे कारण बनत चालले आहेत. जैवविविधता नष्ट करणारे अने घटक कारणीभूत आहेत. लोकसंख्येतील वाढ जंगलांचा हास वायुप्रदूषण जलप्रदूषण मृदाप्रदूषण जागतिक तापमान वाढ ही सर्व कारणे जैवविविधता नष्ट करण्यासाठी कारणीभूत आहेत.

अतिरेकी शिकारी :

काही वेळेस काही प्रजाती मारून त्या विलुप्त झाल्या आहेत. सन १८८७ मध्ये यु. एस. एस. मशीनमध्ये दररोज ५०००० पक्षी मारले जात होते. असे पाच महिने चालल्यानंतर अशा हत्याकांडाची भरपाई करण्याची ताकद कोणाच्यातही निर्माण झाली नाही.

विदेशी प्रजातींचे आगमन :

मानवाने विदेशी प्रजाती वेगवेगळ्या मागनिभारतात आली. प्रजातीमुळे जैव-विविधतेला धोका निर्माण झाला आहे. विदेशी प्रजाती बाहेरून आलेल्या असतात. कधी कधी बाहेरून आलेली प्रजातीचे सहज समायोजन होवून जाते. या प्रजाती इतक्या चांगल्या प्रकारे प्रजनन करत आहेत की मुळ प्रजातीला धोका निर्माण होतो आहे. विदेशी परजीवी शिकारी, देशी शिकारी, परजीवी पशुपेक्षा अधिक आक्रमक असते. त्यामुळे देशी पशु नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत.

देशी पशु पक्षींना धोका :

देशी पशुपक्षी नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. गुमावमध्ये मूळच्या आढळणाऱ्या जंगली चिमण्यांच्या १३ प्रजाती होत्या. त्यापैकी ३ अस्तित्वात आहेत. पालींच्या १२ प्रजाती होत्या त्यापैकी ३ अस्तित्वात आहेत. काही साप विजेच्या तारांवर जावून शॉक सर्किट होते व संपूर्ण भाग अंधारात जातो. अशा अनेक कारणाने विदेशी पशुपक्षींचे आक्रमण होवून धोका निर्माण झाला आहे. पश्चिम घाटातील देशी पशुपक्षी नामशेष होत आहेत.

पर्यटनामुळे पश्चिम घाटाचा -हास :

मागील काही वर्षांपासून पर्यटनामुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. पर्यटकांच्या अधिक संख्येमुळे यात विशेष भर पडली आहे. इकोटुरिझममुळे पर्यावरणावर प्रभाव पडत आहे. मूळचा अधिवास असणाऱ्या किटकांना समस्या निर्माण झाली आहे. तसेच वन्यजीव आवास संरक्षणामुळे याला ताकद मिळाली आहे. गैले पागोस बेट, कोकाहानी बेट याचे एक उदाहरण आहे.

नैसर्गिक सुरक्षेला डिवचणे :

एक विशिष्ट प्रजाती समृद्ध जैवविविधतेतील दुसऱ्या प्रजातीला सुरक्षा देते. उदा. ऑस्ट्रेलियातील एका बेटावर विशिष्ट प्राणीजीवन या वनस्पती जीवनावरिल वास्तव मध्ये जिवित राहणे कठीण होते. त्सुनामी आणि उष्णाच्या मदतीवरून खूप दूरवर असलेली प्राणीमात्रां जवळ पोहोच केली आहे. जैवविविधतेत अत्यंत घट झाली आहे.

मानवी जीवसंहतीच्या रूपांतरणः

विज्ञानाने सिद्ध केले आहे की प्रजातीचे अस्तित्व नाहीसे होत चालले आहे. याचे कारण मानव आहे. याच्यामागे असा तर्क सांगितला जातो की मानव आपल्या आन्नामध्ये अनेक प्राण्यांच्या मांसाचे सेवन करतो. बायोगॅस जैवसंहिता मानवी अन्नात परावर्तित होत चालली आहे. पृथ्वीवरिल ४० टक्के पेक्षा जास्त प्राणीमात्रांशी संबंधित आहे. जसे मानव पाळीव प्राणी आणि शेतीतील पिकाशी संबंधित दिसते.

वृक्षतोड :

मोठ्या प्रमाणावर पश्चिम घाटातील वनस्पतीची तोड करू लागले आहेत. जमिनीवर आक्रमणे करू लागले आहेत. तेथील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अतिरिक्त वापर सुरू आहे. ५ टक्के भूभागावर अतिक्रमण करू नका असे पर्यावरण तज्ञ डॉ. माधव गाडगीळ याणी सांगितले आहे.

माणवी विकासामुळे पश्चिम घाटाला धोका :

आज मोठ्या प्रमाणावर पश्चिम घाट रस्ते विकासाची कामे सुरू आहेत . खाणीचे काम सुरू आहे . चिरेखाण (दगडाची खाण), बॉक्साईड खाणी इत्यादी .

काही ठिकाणी जमीनिवरील वनस्पतीचे अच्छान हाटवून त्या ठिकाणी नवीन शेती केली जात आहे . उदा . रत्नागिरी जिल्ह्यात आंबा लागवडीसाठी वनस्पतीची नाश करत आहेत

निष्कर्ष :

पश्चिम घाट हा एक जगातील महाजैवविविधतेचा प्रदेश आहे . पश्चिम घाटात विविध पर्वतरांगा आहेत . गुजरात राज्यापासून केरळ राज्यापर्यंत अनेक पर्वतरांगा आहेत . प्रत्येक पर्वतरांगेचे वेगळे वैशिष्ट्य आहे . पश्चिम घाटामध्ये जगात नभेटना-या अनेक वनस्पती व प्राणी मात्रा या ठिकाणी आठळून येतात . त्या चिरकाल टिकल्या पाहिजेत यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे . जैविक संपत्ती जपण्यासाठी स्थानीक कायदे कडक केले पाहिजे . नवीन उद्योग सुरू होण्यापुर्वीच त्या पासून पर्यावरणाची हाणी होणार नाही, याची काळजी घेतली गेली पाहिजे . वनस्पतीची तोड थांबवली नाही तर पश्चिम घाटातील पावसाचे प्रमाण कमी होईल आणि दक्षिणेकडील असलेल्या राज्यतील शेतीवर परिणाम होईल . प्राणी आणि वनस्पतीचे ज्या जागेवर आहेत त्या जागेवर संवर्धन होणे आवश्यक आहे . निसर्ग पर्यटनाला प्रोत्साहन दिले गेले पाहिजे . पर्यटनाच्या ठिकाणी मानवनिर्मित प्रदुषणाला आळा घातला पाहिजे . मानवाला विकास करण्यासाठी किंवा शहरे निर्माण करण्यासाठी पडीक जमीनिचा वापर करावा . विकासाच्या नावाखाली जंगलतोड, खानकाम बंधने आणावीत .

संदर्भ :

- १ . Report of the Western Ghats Ecology Expert Panel –I 2011
- २ . Environment Problem and solution – Asthana D.K. & Asthana Meera
- ३ . Environment studies : Bharucha Erach University press (India)PVT., Hyderabad
- ४ . Prspective in Environment studies : Kaushik & Kaushik
- ५ . www.mnblueprint.org
- ६ . वार्षिक रिपोर्ट २०१८-१९ (भारत सरकार पर्यावरण एंव जलवायु मंत्रालय नई दिल्ली)
- ७ . दैनिक पुढारी : २६ मार्च २०१६
- ८ . कर्नाटक जंगलखाते (जंगल सांख्यिकी) विदागरातील आवृत्ती
- ९ . एशिया पॅसिफिक माउंट नेटवर्क
- १० . डेक्कन हेराल्ड ची बातमी
- ११ . पश्चिम घाटातील जैवविविधता
- १२ . कर्नाटकातील वण्यपण्याची संख्या

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta[®]
Peer-Reviewed International Journal

May 2020
Special Issue-34-01 01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

May 2020
Issue-34, Vol-01

Phondaghat Education Society's
Arts And Commerce College Phondaghat
Dist: Sindhudurg, Maharashtra, India,
organized
online International Interdisciplinary Conference
on
The role of Economy and Ecology in
Sustainable Development.

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

R. B. Patil
(Dr. R. B. Patil)

EDITORIAL BOARD

(Online international Interdisciplinary conference)

Dr. Rajaram Patil
Editor

Dr Balaji Survase
Editor

Dr. Satish Kamat
Editor

Member of Editorial Board

- Dr. Rexon Tayong Nting, University of Wales, UK
Dr. Niladri Dash MS University, Vadodara, Gujarat
Dr. Vijay Bhopale, SRTM University, Nanded MS
Dr. Arjun Nanaware, Solapur University, MS
Dr. Abhay Patil, RPD College, Belagavi, Karnataka
Dr. Suresh Maind University of Mumbai, MS
Dr. Balaso Sutar, N.D.Patil College Malkapur, Shivaji University, Kolhapur, MS
Dr. Balasaheb Patil, CKT College, New Panvel, Mumbai, MS

51	Mr. Ramkrishna Tukaram Thaware	Education Regarding Sustainable Development: A Role of Sustainable Education For India.	240
52	Shalaka Prakash Chavan.	A Study on Role of Women Empowerment In Sustainable Development.	244
53	A. N. Wagh N. B. Pawar	Dye Yielding Plants of Baglan Region from Nashik District, (Maharashtra)	251
54	Harichandra Vishnu Kele	Impacts of Climate Change on Human And Ecology	255
55	V. B. Kunure And N. M. Valanju	Scope For Agro Tourism In Devgad Region.	262
56	Mr. Pradip Chandramani Mohite	Service Sector & It's Importance	266
57	Prof: Rahul S Mohile	A Study on Impact of Covid-19 on MSME Sector In India.	271
58	Mrs. Rohini B. Yewale Dr. V.J. Pawar	Export of Turmeric An Analytical Study	276
59	Rajendra S. Pawar Anilkumar R. Pathare Jyoti A. Pathare	Geographical Study of Economic Development of the Nashik District, Maharashtra (India)	281
60	Ranjana Rathod	An Assessment of Floriculture Efficiency In Solapur District, Maharashtra, India.	291
61	Prof. Sahebrao. Patil	Service Sector: The Backbone of Indian Economy	297
62	Mr. Shivaji V. Naik	Tourism Across the Sahyadri: Accelerated Growth of Hill Range Trekking	300
63	Prof. Savita. S. Wasunde	Sustainable Floriculture Development Through Socio-Economic And Environmental Perspective	305
64	Mr. Dayanand V Thakur	Study of Economic Impact of Cashless India For Sustainable Development	310
65	Rohini Girish Deshpande	Sustainable Development And Agrobased Industries In India	317
66	Ms. Ruchita Pandhare	Impact of Migration on Environment Quality of Mumbai	322
67	Dr. Rajaram Patil Dr. Shivram Thakur	Analysis of Human Resources In Maharashtra: A Case Study of Sangli District	328
68	Dr. Balaji Survase	Challenges Before India's Sustainable Development	332
69	Prof. Santosh Akhade	Present The Reality of Life Through Hawthornes 'The Golden Touch'	336
70	Dr. Naveen Kumar	Water Harvesting Techniques in Thar Desert	338
71	Shri. Karande R. Hanmant	Impact of Changes In Service Sector In India	344
72	Sandesh Suryakant Sawant	Problem Of Migration And Population	348
73	डॉ. लक्ष्मण रामभाऊ म्हस्के	शाश्वत विकास व सार्वजनिक आरोग्य सुविधा : विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य	354
74	प्रा. डॉ. चंद्रशेखर ठाकरे	यवतमाळ जिल्ह्यातील ग्रामिण लोकांच्या व शहरी लोकांच्या यांच्यामधील पर्यावरणाची जाणीव - एक तुलनात्म अभ्यास.	358
75	डॉ. जी. ए. देवकर	समकालीन मराठी कविता आणि शाश्वत विकास	363
76	डॉ. गजेन्द्र आ. मुंवरकर	गरीबी आणि असमानतेचा कल	370
77	डॉ. मनोहर तुकुभाणे .	पाली साहित्यात प्रतिबिंबित पर्यावरण विकास	375
78	डॉ. मधुकर रा. वेदपाठक	भारतातील गरिबी कमी करण्यासाठी उपाय	377

ANALYSIS OF HUMAN RESOURCES IN MAHARASHTRA: A CASE STUDY OF
SANGLI DISTRICT

Dr. Rajaram Patil, Head, Department of Geography Arts And Commerce College,
Phondaghat, Tal, Kankavli. Dist: Sindhudurg, MS

Dr. Shivram Thakur, Head, Department of Geography, S.P.K College, Sawantwadi.
Sindhudurg, MS

Abstract .

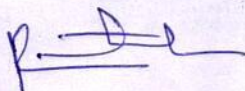
Human is the main impact factor of natural resources and natural resources has need the qualitative human resource for the proper utilization and better management and planning of natural resources and also be affected the development of economic condition of the specific country. Human resource plays important role in the development as well as sustainable development of the country. The study highlighted that, Miraj, Walva, Jat and Tasgaon tahsils are very developed in human resources. The minimum developed also presented in the Palus tehsil. The study also reveals that, the human resource development is uneven distributed in the Sangli District due to the uneven distribution of natural resources and also shows that, correlation of human resource development in collaboration with natural resources. This paper is based on secondary data collected from census of India (2011), population of Sangli district.

Introduction.

The word 'Development' also implies of 'growth' and 'change' for the betterment as soon as improvement in regional level. There are so many indicators and it is very difficult to take all the indicators of human resource development. It is found that the planning for development is generally done at the macro level. The quality of human resource is determined on technological, social, cultural and economic condition. The human resource development is presented with improving productivity with quality development an achieving aims in a dynamic economical as well as social environment. In India there is large amount of human resource existed for the development. This resource is Human resource is more important for the economic development as well as sustainable development. This will be also enabling to get a proper human resource development plan.

Study Area.

In general the physiographic arrangement of the district has plateau area situated to the west of the Kolhapur district and eastern plain area and Belgum district of Karnataka state in the south. The climate of Sangli is generally temperate. Minimum temperature of the district is 14 c and maximum is 36.9 o c. The average annual rainfall is 500 mm. The decadal growth rate (2001-2011) of population is 9.18 per cent. From the Sangli district around 70% of total population lives in rural area. The middle rivers and tributaries i. e. Krishna Warna, Yerala, Man, Bor, and Agrani all these river flows from the west to east towards the Bay of Bengal. In the study area also found variety of utilization of land due to the physical setting of the district and socio economic aspects also. The Sangli district is a part of Deccan plateau and western Maharashtra and southern part of Maharashtra state is Sangli district lies between 16 45' north

latitude to 17 22 ' north latitude and 73 42' east longitude to 74 40' east longitude. The Sangli district comprises 8572 sq. km area. The general height of the district is 553 mtrs and administratively divided into 10 tahsils supports 28, 20,575 population (2011).

Aims And Objectives:

The present paper has main objective to find the levels of human resource development and some objectives are follows.

- 1) To highlighted the human resources in terms of quality and quantity in the study region.
- 2) To find out the levels of human resource development in the study region at the tahsil level.
- 3) To suggest the planning strategies for improving the level of human resource development in the study region.

Database And Methodology.

The present study is based on the secondary source of data. Secondary data also obtained from census of India (2011), socio-economic abstract of Sangli district (2011). In this paper ranking co-efficient method is adopted for the analyses of levels of human resource development. Collected data is processed and presented in the table form and represented with choropleth's method for representation of co-efficient index.

Result and Discussion.

Human Resource Development in Sangli District

Sr. no.	Tahsil	Population Density R1	Work-participation R2	Sex-ratio R3	Literacy R4	Urban Popu. R5	Bank Faci. R6	Edu. Faci. R7	Health Faci. R8	ΣR	Co-effi. Index
1	Shirala	7	8	1	8	-	6	3	3	36	4.5
2	Walva	2	7	9	2	2	2	2	2	28	3.5
3	Palus	6	3	10	9	-	5	9	9	51	6.3
4	Kadegaon	9	5	4	5	-	7	8	8	46	5.75
5	Khanapur	5	10	2	6	4	8	6	6	47	5.8
6	Atpadi	10	4	3	3	-	7	7	7	41	5.1
7	Tasgaon	4	2	7	4	3	4	4	4	32	4
8	Miraj	1	1	5	7	1	1	5	5	26	3.25
9	Kavthemah akal	8	9	6	1	-	7	7	7	45	5.62
10	Jat	3	6	8	10	-	3	1	1	32	4

The present study shows the, human resource development in Sangli district with demographic variables such as, population density, sex-ratio, literacy, urban population etc. For the processing and analyses of the data also adopted for all variables to find out ranking on co-efficient index method. Formula of co-efficient index as follows,

$$\frac{\sum R}{n}$$

$$\text{Co-efficient Index} = \frac{\sum R}{N}$$

Where, $\sum R$ = Sum of Ranks
N = No of Variables

The co-efficient index also shows that Sangli district has human resource development in medium form. The low co-efficient index is 3.25 in Miraj tahasil shows highly human resource development due to the fertile soil, development of agriculture, development of industries and highly connected with roads and rails network. The highest index found, which is 6.3 in Palus tahsil due to the rain shadow region and this tehsil also represented with rural area.

Sangli district can be divided in to three broad categories by the co-efficient index, these categories or region as follows;

- 1) Dynamic region (Co-efficient index below 4)
- 2) Prospective region (Co-efficient index between 4 to 6)
- 3) Problematic region (Co-efficient index above 6)

1) Dynamic Region.

The highest proportion of urban population, agricultural field is very developed, advanced in industrial sector and educational status as well as health status are well in this region, so development of this region is very better than other region. In this region included Miraj, Jat, Tasgaon and Walva tahsil. In this region the concentration of industries, transport connectivity of rail and road as well as agricultural development are very high, there are pomegranate and turmeric crops (Economic crops) are highly yielding in this region. Miraj, Jat, Tasgaon and Walva tahsils are highly dynamic and economically developed region. Miraj tahsil gets first rank in the dynamic region of human resource development, due to the agricultural, transport network as well as industrial development also. Walva tahsil gets second rank due to the highly developed agriculture sector. Tasgaon and Jat tahsils gets third rank, because of educational facilities and health centers are developed. This region represented with highest development in human resource.

2) Prospective Region:

In this region there are five tahsils i.e. Shirala, Kadegaon, Khanapur, Atpadi and Kavtemahankal tahsils. This region shows the medium development of human resource. In this region natural resources, educational facilities status are well, but technical and socio-economic levels of utilization of resources is less developed. Shirala tahsil also shows that in education and health facilities having in third rank but work participation and literacy status are less due to this reason the human resource development is medium level in this tahsil. The human resource development is medium level in remaining tahsils due to the low development in agriculture, education and urban population also.

3) Problematic Region:

The lack of natural resources, lack of infrastructure, lack of educational and health facilities and less of economic development and rain shadow situations are the main problems shown in this region and due to this the human resource development is very less. In this region

included one tahsils i.e. Palus tahsil. This tehsil faced problem of less urbanization, low productivity in agricultural as well as low industrilization so most of the population of this region migrated to the Sangli, Pune and Mumbai city for the job, education and standard of living.

Conclusion.

The Miraj tahsil represent with highest human resource development due to the highly developed in fruits farming, industries development and highly development in the transport communication. Sangli district also shows that, the human resource development is medium level due to the imbalance in distribution of natural resources and its proper utilization. Lowest human resource development is found in Palus tahsil due to the physiographic condition. In this region balanced regional development is most needed. Development planning should be taken for the economic, socio-political status, infrastructural facilities as well as educational and health facilities. Increasing education and health facilities essential for planning on the level of human resource development in the prospective as well as problematic region. Better planning for development and integrated program should be taken, Sangli district become as most developed in human resource development. If these problems will overcome and solved, this district can be developed very much

References.

- 1) Socio- Economic Abstract of Sangli district 2011.
- 2) Pore A.V., Mote Y.S. (2011) : 'Spatial Pattern of Literacy In Scheduled Caste Population of Sangli District, Maharashtra' ISSN No-2031-5063, Vol.1, Issue.VI/Dec 2011pp.1-4.
- 3) Dr. Negi B. S. (2000): Geography of resources, published by Kedar Nath Ram Nath publication Delhi.
- 4) Mali K. A. (1999): Levels of population resource development in Jalgaon District, published in Maharashtra Bhugol Shashtra Sanshodhan Patrika, Vol. 8, No. 2, pp- 153-161.
- 5) Mali K. A. (1999): Levels of population resource development in Amaravti District: A geographical perspective, published in Maharashtra Bhugol Shashtra Sanshodhan Patrika, Vol. 8, No. 2.

Our Heritage Journal ISSN 0474-9030 is a multidisciplinary journal for research publication.
 Our Heritage journal is indexed in UGC Care list.

R. B. Patil
 (Dr. R. B. Patil)

Our Heritage

2. Objectives of the study:

"The horticulture crops in the Sindhudurg district is useful to improve the income of the farmers and thereby the standard of living."

3. Methodology:

The study has been carried out to completed by acquiring data through secondary data source. Secondary data collected from related books, research articles, University library, reports of fruit processing industries. The data will be collected from the above mentioned source to understand: cropping pattern, classification of horticultural crops and district crops.

4. Importance of Agriculture

Agriculture is the main foundation of rural life, most of the villages ranging from 15 to 60 years of the age are occupied in agriculture. In rural life land is called mother earth. The development of the civilization and culture of a particular place is measured according to the land productivity. Land provides him opportunity for life food and clothes. In rural life the first to be worshipped on occasions of marriage, festivals and celebration, is land. In this way rural life begins with land ends with land. Agriculture is the most important, occupation of the people in India. The agricultural sector contributes nearly one-half of the national income provides livelihood to about three-fourths of the population supplies the bulk of wage goods required by the non-agricultural sector and raw materials for a large section of industries.

5. Branches of Agriculture:

Agronomy, Horticulture, Entomology, Plant Physiology, Soil Chemistry
Agriculture Eco., Agriculture Ext., Agri. Engineering, Plant Breeding, Animal Husband
Plant Pathology these are various branches of agriculture. Agriculture is the oldest and most important industry of the world. Leaving out China, there is no country in the world in which so many people depend on agriculture for their livelihood as in India. About 70 percent of the total Indian population is engaged in this industry. The two outstanding features of agricultural production Firstly developing countries are the wide variety of crops and the preponderance of food over non-food crops.

In terms of population and geographical area, Maharashtra is the third largest state in India. The share of agriculture and allied activities in net State Domestic Product (SDP) for Maharashtra declined from around 38% in 1961/62 to 22.9% in 1992/93. The corresponding numbers for all India were 50.9% and 32.3% respectively. Thus, the contribution of agriculture to the net SDP has been less in Maharashtra as compared to the national average. It may, however, be noted that Maharashtra's economy is predominantly agrarian since around 61 percent of the total workers are dependent on agriculture and allied activities for their livelihood in the early 1990s

The soil, topography and climate in Maharashtra are not very favorable for some high valued crops and have led to relatively low yields of the important crops in the state as compared to that in India. The state has, however, several advantages for development of horticulture and vegetable crops. Banana, oranges, cashew nut and grapes are the important horticulture crops grown in the state. The 8th five year plan of Maharashtra gives lot of emphasis on agro-processing. The establishment of processing units will help to support prices of agricultural commodities. It also creates further employment opportunities in grading, transporting and processing. Broadly speaking in konk an region, items requiring processing have been identified as kokam, late season mango, cashew nut and cashew apple.

6. Concept of Horticulture:

Horticulture is tremendous industry composed of numerous commercial enterprises. Lot of raw material can be produced from horticultural crops. It contributes to health happiness and prosperity of the mankind. Horticulture is the applied science. It is defined as an expensive art and science of study of garden plants. The cultivation of flowers, fruit, or vegetables in small plots using intensive methods of farming. The most intensive form of horticulture is probably the cultivation of crops.

7. Classification of Horticulture Crops:

The intensively cultivated horticultural plants directly used by people for food, for medicinal purposes and for esthetic gratification. Horticulture crops have been classified into various groups depending on their growth habits, cultivation requirement, climate requirement etc. They are classified into the three broad divisions viz. fruits, vegetables and flowers. The classification of horticulture crops based on use of plants.

8. Classification of the district crops:

Horticulture is part of agriculture, which is concern with the garden crops. Thus the horticulture means cultivation of garden crops. India and Maharashtra with its wide variability of location, climate, soil and other agro-climatic conditions has good potential for growing a wide range of horticulture crops, such as fruits, vegetables and plantation crops. Cultivation, plantation, processing, fishing are the predominant traditional economic activities and

fruit processing, pickle and papad are also new economic activities in the district. The major occupation is agriculture with paddy, Nachani & Kulath as field crops and Mango, Cashew, Kokam, Coconut, Arcanot as plantation/ horticulture crops. The area under horticulture crops is more than total area under field crops. The district has huge resource base and enjoys distinction of producing best qualities of mango, cashew and kokam. Besides agriculture and horticulture, people are also engaged in agro/ fruit processing, forest based products, village and cottage industries and other service industries.

9. Horticulture crops and processing:

The district is blessed with famous Alphonso variety of Mango, high yielding bigger nut varieties of Vengurle 4 & 7 in Cashew and also the single largest producer of local kokum variety which are major fruit crops suitable for processing. For Kokum only about 25-30% of fruits are processed on account of very short period of span of harvesting and absence of availability of proper harvesting devices/techniques. About 60% of Jamun fruits are marketed as table fruits through traders/dealers and the rest wasted due to lack of processing arrangements/techniques at field level. Coconut is basically used for self-consumption purpose. Most of the other fruits like Jackfruit, Karavnda goes as waste on account of lack of awareness on processing/harvesting techniques. 80 years ago cashew processing industry started in Goa state and Vengurla in Sindhudurg district. Maharashtra Govt. giving 100 % grants to the farmers for cashew cultivation from 1990.

10. Horticulture Crops and Cultivation area in Sindhudurg District:

Hot and humid summers, pleasant winters and abundant rain fall along with lateritic coastal saline alluvial soil has made plantation and horticulture as the main traditional economic activity of the district. Govt. of Maharashtra had launched Employment Guarantee Scheme (EGS) under Horticulture Development Programme in 1990-91 wherein cultivable wastelands and fallow lands were brought under cultivation of horticulture crops like mango, coconut, cashew, kokum, jackfruit, sapota, bamboo and medicinal plants and spices like clove cinnamon, Black pepper etc as inter crop. 55.30 % of the total area under cultivation of fruit crops is covered by cashew and 26.2 % under mango.

11. Agricultural Scenario of Sindhudurg District:

Dr. Babasaheb Sawant Konkan Krishi Vidyapeeth, Dapoli has been doing research and extension work in agriculture, animal husbandry and dairy and fisheries for about last three decades. The State department of agriculture and other line departments have been rendering necessary co-operation in these endeavours. It would be appropriate to examine technological adoption scenario in this background. Majority of the farmers have already adopted a part of the improved package. Hence, it may not be appropriate to conduct demonstrations of training programs on the full package of technology. There is need to identify gaps in adoption, so that it could be used as basis for technical planning of demonstrations/training programs. In this context extension education programs in the district may focus on the use of Cultar and its economics in mango production, cultivation of high yielding and bold seeded varieties of cashew, integrated Pest management in mango and cashew, formation of cooperative societies/associations for marketing of mango and cashew fruits as well as establishment of fruit processing industries in the district.

12. Conclusions

1. The availability of these export markets would help to increase area under these fruits.
2. Fruits farming provides raw materials for various agro based industries.
3. Younger will get opportunity in the field of fruit cultivation, packing and transportation of fruits, processing of fruit industry etc.
4. People will get money from various horticultural crops. Ultimately the standard of living will improve in rural society, and increases per capita income of farmers and as well as rural society.
5. There will be choice for farmers and farmer produces wide variety of horticultural crops due to the government policy of 100 % grants since 1990 to the farmers.
6. The increase in plantation of horticultural crops will result in healthier environment.
7. Stop rural to urban migration due to the employment opportunity in the rural area of horticultural field.
8. Development of agro based industries and horticulture crops to generate employment is a must to keep our economy on sound footings. Market surveys in European and other markets have revealed that there is good scope for export of grapes, mango, cashew to gulf and European markets.
9. Development of cashew and mango plantations on hill slopes in konkan where even ragi or nachani can not be grown, have brought additional revenue to the growers.

Reference :

1. Economic And Commercial Geography of India Dr. B. S. Negi, Kedarnath Ramnath Publication Meerut
2. Geography of Resources, Dr. B. S. Negi, Kedarnath Ramnath Publication - Meerut 2000.
3. The Economy of Maharashtra, Dr. Bhalchandra Mungekar, Dr. Ambedkar Institute of Social & Economic Change, Mumbai 2003.

Our Heritage .

ISSN: 0474-9030
Vol-68-Issue-03-January-2020

- 4.Dictionary of Geography, Cosmo Publication, New Delhi 1979.
- 5.An Introduction to Agriculture, A.K. Vyas, Rupa Books Pvt.Ltd. Jaipur, 1994.
- 6.Horticulture, Dr. R. NSabale, Publication Subhangi Patil Charitable Trust, Belgaum, 1993.
- 7.Agricultural Geography, Dr.B.S.NegiKedamathRamnath Publication Meerut.

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

April To June 2020
Special Issue-02

Date of Publication
31 May 2020

Chief Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

- 27] Need for Employability
Smt. ASHWINI S -Mudalagi ||126
- 28] Azadirachta Indica(Neem)- A Promising Tree for Pollution Control
Shweta Singh/Dr. Sunita Sharma -Gwalior M. P. ||129
- 29] STUDY OF MINERALS IN SINDHUDURG DISTRICT : GEOGRAPHICAL PERSPECTIVE
Dr. Shivram Thakur/Dr. Rajaram Patil-Sindhudurg (MS) ||130
- 30] Panchaganga River Pollution: A Geographical Study
Prof. Sanjaykumar A. Menashi, Kolhapur ||133
- 31] Garbage Disposal in Dharwad City: An Environmental Issue
Dr. I. A. Mulla -Dharwad ||137
- 32] URBAN GROWTH: ISSUES AND CHALLENGES IN MARGAO TOWN OF GOA; PEOPLES ...
Adrian Ferro /Dr. Nandkumar Sawant-Margao-Goa ||140
- 33] STRATEGIES FOR THE PROMOTION OF HERITAGE TOURISM
Vishnupriya- Kalady ||145
- 34] GEOMORPHIC INFLUENCES OF THE CLIFF FORMATION AND DESTRUCTION IN VARKALA
Athulya R.V / Dr. Lancelet T.S-SSUS, Kalady ||149
- 35] SOCIAL SECURITY LAWS FOR ORGANISED SECTOR IN INDIA: AN OVERVIEW
MUNDARGI. M.B -Bagalkot (Dist) Karnataka ||153
- 36] FRAGMENTATION OF LAND HOLDING SIZE IN KARNATAKA
Dr. Hema Chandra. P N - Mysore. Karnataka ||159
- 37] LOSS OF CONFIDENCE : SUSTAINABILITY OF INDIAN PRIVATE SECTOR BANKING
VARUN JASHNANI - Mumbai University. ||163
- 38] GLOBAL WARMING AND ITS EFFECT ON AGRICULTURE
Dr. Pramod M. Wsake -Rajura Dist. Chandrapur ||166
- 39] DYNAMICS OF CROPPING PATTERN AND STATUS OF GROUND WATER A BLOCK
Sunena -Haryana ||171
- 40] CLIMATE CHANGE AND WATER CRISIS
Dr. Ravi S. Naik - Haunsbhavi ||176

the only tree which can be used for resting during night-time as the tree gives out O_2 during night-time also. Extract of neem is used along with DDT as it helps to purify the polluted air.

Neem is also useful in case of water pollution. Roots of neem tree go deep inside the soil and purify the water sources and if these trees are present along the side of a river, lake or well, they prevent water pollution.

Greening India with Neem Programming-

In India, greening India with neem is a long term environmental programme aimed at providing one neem tree for every 10 Indians, so that Indians can use it freely for health and hygiene as well as for organic agriculture and all others known uses.

Conclusion-

The neem tree is the de-facto national tree of India. It is one of the most promising of all plants and the fact is that it may eventually benefit every person on this planet. It is the grand old tree of the Indian countryside and can make a cleaner, greener and more fertile India a reality considering the fertile nature, uses and growing global importance of neem the United Nations declared it as the "Tree of the twenty first century."

Bibliography-

- Kumar, R.V. and Gupta, V.K. 2002 Thrust on neem is need of today. In: Employment news
- Neem: A tree for solving global problem- Indian journal of applied research volume:3 issue:10 oct2013 ISSN-2249-55x
- Role of medicinal plant in controlling environment pollution-International Ayurvedic Medical Journal volume:1 Issue:5 ISSN-23205091
- Times of India, 7 Jan 2016
- Neem foundation:-<http://www.neemfoundation.org/>.
- www.wikipedia.com

□□□

29

STUDY OF MINERALS IN SINDHUDURG DISTRICT : GEOGRAPHICAL PERSPECTIVE

Dr. Shivram Thakur,

Head Dept. of Geography,
S.P.K. College Sawantwadi,
Dist: Sindhudurg (MS) INDIA

Dr. Rajaram Patil,

Head Dept. of Geography,
Arts And Commerce College,
Phondaghat, Dist :Sindhudurg (MS)

Abstract

The land of Culture and Natural beauty. Sindhudurg is famous for its natural beauty like Beaches, Backwater, Waterfalls and Pilgrimage centers. The major attraction here is the long and narrow stretch of beaches. Sindhudurg District is situated along the west coast and the south part of the Konkan. The Sindhudurg District covers an area about 5207 sq.km. Administrative district is sub-divided into eight Talukas. The district has a coast-line of about 121 km. Physiographical thick area is very rugged and complex on. Sindhudurg is one of the important maritime districts in Maharashtra. The important fishery centers in the district are Vengurla, Malwan and Devgad. Most of the district area covered by dense rain forest. District area is most suitable habitat for wild animals like leopard, wild cats, rabbits, wild hen & sometimes wild buffalo also appears in winter season. All the districts in Konkan Division, Sindhudurg district seems to be favorably placed with regard to the availability of some of the important minerals. Iron, Magnesium, Silica sand, Silica stone, Granite Laterite & Bauxite is found in the

district. Distribution of minerals is uneven in the district. These minerals are located in the middle belt of the district. Sawantwadi & Dodamarg talukas are covering maximum area of minerals.
Keywords- Resources, Minerals, Biodiversity, environment

Introduction -

A Natural Resource anything that people can use which comes from nature. People do not make natural recourses, but gather them from the earth. Natural resources occur naturally within environments that exist relatively undisturbed by humanity, in a natural form. A natural resource is often characterized by amounts of biodiversity & geo diversity existent in various ecosystems. Natural resources are derived from the environment. Natural resources are the gift from the God to us. Natural resources are naturally occurrence substances that are consider valuable in their relatively unmodified form. A natural resources value rests in the amount of the material available & the demand for it. The latter is determining by its usefulness to production. A commodity is generally considering a natural resource when the primary activities associated with it are extraction & purification, as opposed to creation. Sindhudurg district is one of the district which having many Verities of natural resources. It is famous for its natural beauty, Numerous coasts, waterfalls, backwaters. It is very rich for dense forest, fisheries, wild animals & verities of valuable minerals Sindhudurg natural resource are part of the large biodiversity of western Ghat. The area is one of the worlds "Hottest biodiversity hotspots"

Objectives-

- To study the importance of Resources
- To focus on various types of Minerals
- To study the Talukawise distribution of Minerals

Data base and Methodology-

The data and information for the proposed study will be collected from various secondary sources. Secondary information's collected from

the annual reports, District census Hand Book Sindhudurg, Socio-Economic Review and District Statistical Abstract of Sindhudurg. and other Programme summery etc. For this research collected data has been tabulated & for its interpretation various quantitative techniques has been used. Data has been shown with the help of various cartographic techniques.

The Study Region-

Sindhudurg District is one of the districts of the South Maharashtra situated along the west coast and the part of the Kokan. Sindhudurg district was earlier a part of the Ratnagiri district. For administrative convenience and industrial and agricultural development Ratnagiri district was divided into Ratnagiri and Sindhudurg with effect from 1st May,1981.The Sindhudurg District lies between 15° 37' North to 16° 40' North latitude and 73° 19' East to 74° 13' East longitude covers an area about 5207 sq.km. There are 748 inhabited villages and 8 towns having Population density 163 persons per sq.km. Administrative district is sub-divided into eight Talukas. The district has a coast-line of about 121 km. The stream which Flow from the Sahyadri towards the sea have formed basins at place between the hill ranges and on the coastal plains. The height of the region is varies from sea level up to 1300 mt.

Discussion and Result-

Importance of Resources-

In the initial stage of development man was dominated by the environment. With the development in science and technology man was able to understand reasoning behind the natural phenomenon in science. Thus he formulated laws which govern these phenomenon. Then man developed technology for using natural forces for his benefit e.g. principles of magnetism and electricity are used in the preparation fan. Thus there was emergence of the concept of Natural Resource; Resource means anything which is useful to man. If the resource is derived from the nature

it is termed as the Natural Resource. e.g. Soil, Vegetation, Water, Minerals, Sunshine, light, temperature etc. Resources which are created by man by modifying natural resources are termed as Man-made or cultural resources. e.g. Buildings, Roads, Factories, Canals etc. Even human qualities are also considered as human resources. The use of natural resources has increased tremendously due to increase in (a) Population (b) development in science and technology.

Minerals-

Among all the districts in Bombay division, Sindhudurg district seems to be favorably placed in regard to the supply of some of the important minerals. Manganese ore occurs almost side with the belts of iron are in this district. The southern part of the coastline, Kudal and Kankavli tahsils have important deposits of minerals. Iron ores found at Vengurla, Dodamarg & Sawantwadi tahsil. The proportion of ore carrying between 58-60 percent of iron is found particularly in the district. Bauxite and limenite are found at a few places along the coast near Vijaydurg, Devgad and at Amboli of Sawantwadi tahsil. The reserves of lavish chromite are found in Kankavli tahsil. Kankavli tahsil is also blessed with deposits of silica sand and annually thousands of tons of silica sand is being dispatched to places like Mumbai, Pune, Kolhapur, Belgaum, Ichalkaranji etc. Manganese is found in the district at Phondye, Sasoli, Netarde and Dingne. Feldspar, a minor mineral

found in this district, can be used in the manufacture of potteries. Other minor minerals found in the district are mica, mineral pigments such as clay, asbestos, building, stones, glass sand, copper, salt, limestone etc. Radioactive minerals like Uranium oxide are also found in some parts of the district.

Sindhudurg District having 5207 km² area. In this area 13797.07 he. area under the various types of minerals. Iron is found in 9212.41 he. area i.e.66.76%. Remaining 33.24% area is under the other minerals. These areas as 1418.72 he. area under the Silika sand, 1371.16 he. Is Granite mineral. Silika stone & magnisse is found under the 857.4 he. & 638.75 he. Area respectively. Laterite is found under the 298.99 he.

Talukawise distribution of Mineral area in Sindhudurg District in Hectore

Minerals	Sawantwadi	Vengurla	Dodamarg	Kudal	Kankavli	Makun	Vaitharwadi	Devgad
Iron	4363.5	115.9	4733.01					
Iron & Mg	377.66	261.09						
Silica sand		497.74		102.18	355.37	141.87	273.95	47.61
Silica stone		783.29			73.75			
Granite	25.68		1295.1	50.38				
Laterite	92			12.25	17.74	80	15	82
Total	4858.84	1658.02	6028.11	164.81	446.86	221.87	288.95	129.61

(Fig No 2)

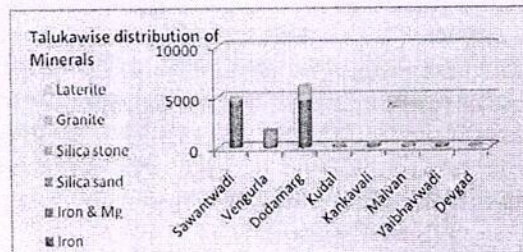
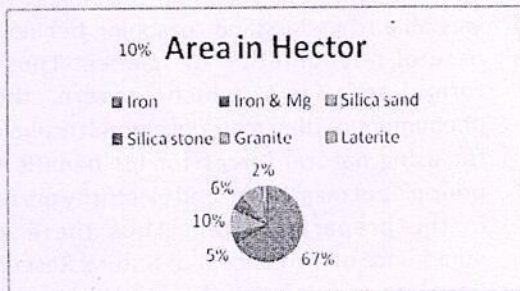

Figure No. 01 & 02 shows that In the Sawantwadi taluka 4 types of minerals are found i.e. Iron, Iron & manganese, Granite & Laterite stone. It is the second one largest area of Sindhudurg district under the minerals. Maximum 4363.50.50 he. Area i.e. 89.81% area Iron is found in this taluka. This area is located at the east &

south east part of the taluka which is under the Sahyadri hills. Iron & Mg area is 377.66.00 he, Granite found in 25.68.09 he. Area & Laterite is found in nearby 92 he. In the taluka Vengurla also found 4 types of minerals. Iron & Manganese is found at the south part of Vengurla which is near the costal line. Large amount of Silika & silica stone is found in middle of the Vengurla. Total area under the minerals nearly 76% area is under the silica sand & silica stone. Dodamarg is the highest area under the minerals in District Sindhudurg. Large quantity of Iron is found in Dodamarg taluka i.e. 4733.01.43 he. Area (78%), which is located at the eastern belt of Dodamarg. In the 1295.10.50 he. Area Granite stone is found in this taluka. In Kudal taluka silica sand is found in 102.18.76 he. Area. Very few quantities of Granite & Laterite are also found in this area, which is 15.38 & 12.25 he. Respectively. In Kankavali taluka 355.37.39 he. area is under the Silica sand.

Conclusion-

1. Sindhudurg district is rich for natural resources. The area is one of the worlds "Hottest biodiversity hotspots"
2. Distribution of natural resources is uneven in Sindhudurg district.
3. In Sindhudurg district verity of minerals are found in 13797.07 hecter area.
4. Maximum area under the minerals is found in Dodamarg taluka & minimum area is in the Devgad taluka.
5. In all the minerals Iron ore is found in maximum area i.e. 9212.41 hector.
6. Minerals are located in middle belt of the district, means it is not found in 'Khalati & Walati' area.

Reference

- 1) District Census Hand Book Sindhudurg.
- 2) Socio-Economic review and district statistical abstract of Sindhudurg.
- 3) Gazetteer of the Bombay Presidency. Volume X Ratnagiri & Sawantwadi
- 4) Ziaur RA, Rao LAK, Sameer S. Effect of Geology and Geomorphology on Land use/Land cover in Himalayan foothills, Deharadun, Journal of Geological Society, of India 2013; 81:827-834.
- 5) The Konkan Geographer Journal Volume no.14,15.

□□□

Panchaganga River Pollution: A Geographical Study

Prof. Sanjaykumar A. Menashi
Head Department of Geography
Gopal Krishna Gokhale Collage, Kolhapur

Introduction

Kolhapur city is known as Karveer Nagari. Kolhapur is located on the Sahayadri mountain range and south western part of the Maharashtra state. Kolhapur city is situated on the bank of Perennial river Panchaganga on the adjoining hill named as Bramhapuri. During the historic period from first century B.C to ninth century AD, Kolhapur was situated on the Brahmपुरi hills. Adjacent to this high hill the settlements like Kesapur, Kholkhandoba, Rankala, and Padmala which are as old as Bramhapuri were located. Kolhapur city is established on the bank of perennial river Panchaganga. The river is getting polluted due to discharge of large amount of sewage carried out by four major sewers in the city such as Jayanti nullah, Dudhali nullah, Line Bazaar nullah and Bapat Camp nullah. Since most of the sewage is untreated, it increases the organic load of the river water. Kolhapur is blessed with the presence of Panchaganga river travelling along the city. However, water quality and quantity in the river is more cause of concern than pride. The river is getting polluted due to Mixing of untreated domestic sewage, Disposal of industrial effluent, Biomedical Sewage, Agrochemicals used in the field, Mixing of Crematorium ash, Religious activities, Other sources like Hotels, Restaurants, etc.

The present study deals with Panchaganga river water quality due to growing

Visual Pollution in Kolkata, India and Hidden Threat of the 21st Century

Arunima Bhattacharya

*Department of Geography, Vidyasagar College for Women, Kolkata,
West Bengal State, India.*

Rajaram Patil

*Department of Geography, Arts and Commerce College,
Phondaghat Tal: Kankavli Dist : Sindhudurg Maharashtra State, India.
Email: bh.aarunima@gmail.com*

ABSTRACT

This paper highlights the possible sources of visual pollution and the direct and indirect negative impacts on the surroundings. A healthy visual environment promotes the values and quality of life of those who dwell there. A region should reflect its heritage, culture through its appearance. And so, visual pollution is the greatest threat of the 21st Century. Visual pollution is a compounded effect of clutter, disorder and excess of objects and graphics in the landscape. Most of the renowned cities and towns of the world show the possible threats of this pollution and thus represent a homogeneous character as a whole which negates their cultural value. The measurement tools of visual pollution are difficult as it injures the aesthetic sense of the people. Moreover, legal actions are few and are not properly enforced. Hence, a joint effort from different organisations, the government, the concerned authorities as well as people at large is sought for to fight the battle against visual pollution - which kills the soul. This is growing at an alarming rate to be the greatest hidden threat of the 21st Century.

Keywords: Visual pollution, homogeneous cities, sources, aesthetic sense, negates cultural value

INTRODUCTION

The advent of 21st Century marks the continuous growth of population and pollution becomes an ever growing problem (Ukpong *et al*, 2013; Miller, 2017). The growth of urban areas has threatened the sustainability issues and has created several problems, some of which have added new words in the dictionary of development (Kuddus *et al.*, 2020). Among the various types of pollution, one such is visual pollution. According to Friedensreich Hundertwasser (nd), "visual pollution is poisonous than any other pollution as it kills the soul." Visual pollution is a subtle way to disturb the visual areas

This Article is Licensed under Creative Common Attribution-NonCommercial 4.0 International
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

of the citizens by creating a negative alteration to their environment (Portella, 2014; Jana & Tanaya, 2015). Most of the big cities of the world today are facing this problem but majority of the residents are ignorant of the truth. Billboards, garbage, graffiti, old handbills, trash cans are all considered to be the agent of such pollution. Visual pollution is a compounded effect of clutter, disorder and excess of objects and graphics in the landscape.

Visual pollution is not only an eyesore, it is a social menace and a health hazard. According to the World Health Organization, People who have a bad view outside their window are up to 40% more likely to fall prey to depression. It is often argued that a region's appearance is often important in attracting business, industry and new residents. It makes visual pollution detrimental to our economic health, civic sense and quality of living. It is a safety hazard as well.

Therefore, this study is done to enlighten on the new menace of this century and the ethics related to it. Apart from the other types of pollution, which are mostly physical and can be measured directly, visual pollution is a moral pollution which can be measured by indirect methods, that is, our senses. The major objectives of the study are:

- To identify the sources of visual pollution
- To identify the areas affected by it
- The various measures of this pollution
- The effects on environment
- The remedial measures and
- The legal actions which can be taken against it
- To realize that visual environment is as important as other amenities of everyday life.

METHOD

This study adopted survey method. Kolkata was selected for the study, because it has a cosmopolitan flavour and the four pockets of South Kolkata are selected as the study area. The paper heavily relies on the data from both primary and secondary sources like journals, books and websites, photographs. It is done in a mixed methodology - both quantitative data and qualitative aspects of visual pollution are represented here. Primary data were collected from the four sites on March, 2019. Primary data were collected from Jadavpur, Garia, Sealdah and Tollygunge. A structured questionnaire was administered on respondents at four major sites: (1) Jadavpur, (2) Garia, (3) Sealdah, and (4) Tollygunge. The qualitative aspects of visual pollution also reflected the views of the residents of the city which added another negative flavour to the issue.

The responses of people towards Visual Pollution were analysed using frequency counts and rating.

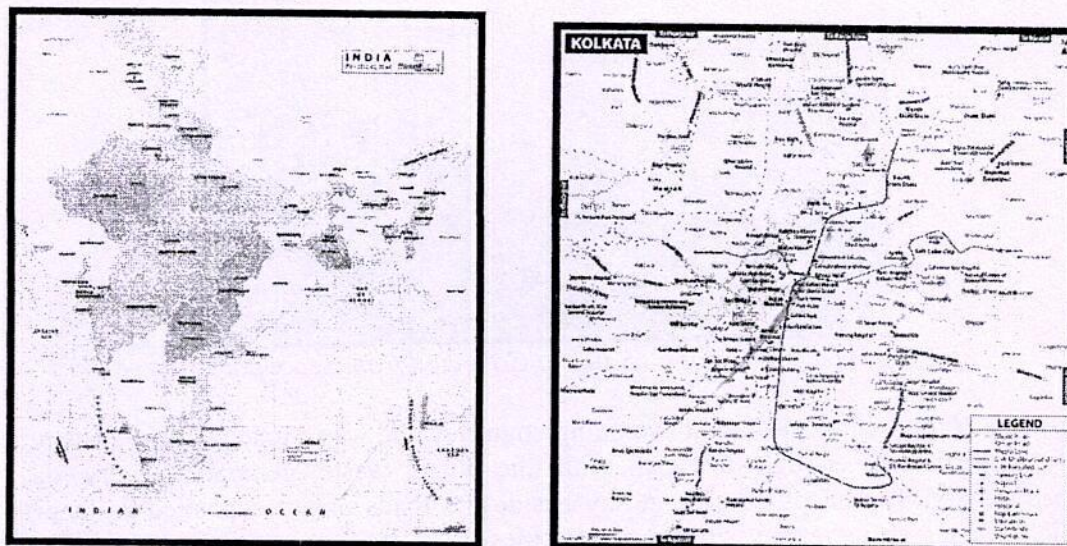

Fig. 1: Map of the study area *Source:* Collected from secondary source

Visual Pollution: The Sources

The causes of visual pollution may be manifold, including administrative negligence, excessive advertisement, and vandalism. The choking and suffocating effect of excessive advertisement can be felt not only in the streets but also in the green areas like trees, parks. The existence of disorganized, unequal and giant billboards creates a visual menace. In the age of consumerism, advertisements are important part of social life but they have caught attention of intellectuals when it comes to their numbers and sizes. The sources of visual pollution can thus be recorded under the following heads - (i) Haze and smog, (ii) Garbage heaps, (iii) Billboards, (iv) Electric wires and poles, (v) Construction site, (vi) Graffiti and (vii) Generation of excess light.

Haze and Smog: Haze and smog are seen hovering above most of the cities especially in winter. This obstructs sight and reduces visibility. When light is obscured or scattered by the presence of pollutants in the air, haze occurs. Similarly, fog and smoke pollutants in the atmosphere gives rise to smog which reduces visibility. Utility boilers and vehicular emissions are the major sources of haze formation. The emission of fumes from industrial units can also contribute to visual pollution.

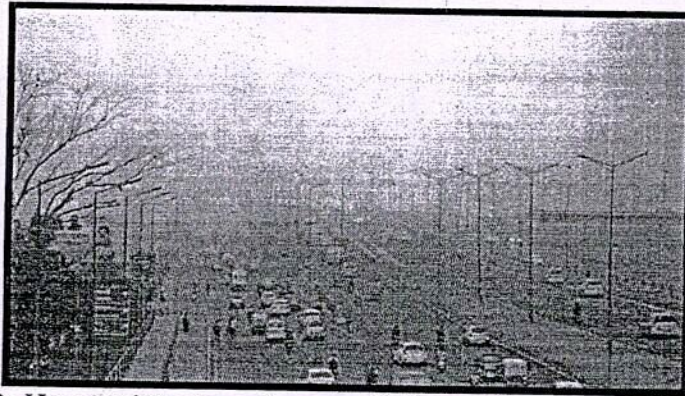

Fig. 2: Haze and Smög. *Source: Collected from Secondary source*

Garbage Heaps: In most of the developing countries, the waste management system is not sophisticated enough to deal with the huge waste generated every day, appropriately. The heaps of garbage lay beside the roads or are deposited as landfill which creates an unhealthy site. In many cities, it is very common that people litter public places. This creates a negative visual impression of the city as a whole.

Fig. 3: Garbage Heaps. *Source: Collected from site*

Billboards: Overcrowding and excessive advertising both causes visual pollution. Recently, dazzling, electronic billboards have been introduced in many cities all over the world. They not only glare the pedestrians but also distract the drivers at night. Electronic billboards may create a problem in paying proper attention to traffic signalling when such signals lie in close vicinity to such hoardings. This is a blatant misuse by various establishments to avail the tremendous advertisement space throughout the city and is also a major reason for visual pollution all over.

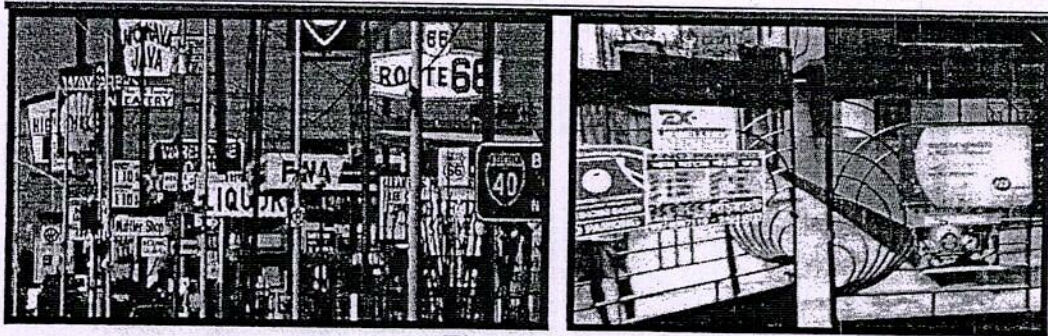

Fig. 4: Billboards

Source: Collected from primary and secondary sources

Electric Poles and Wires: Overhead poles and wires are also a major source of visual pollution. Most neighbourhoods of the cities have a clumsy system of wires and cables that make the pleasant scenarios unpleasant. Wires, poles and other equipment can obscure some of the wonderful scenery from the residents. The opinion of the city dwellers also denotes the fact that next to the billboards, the most offensive are the cables and wires that run along throughout the city. The maze of overhead cables pollutes sight lines wherever we walk. They are not only a visual disfigurement but frequently lead to service breakdowns and cause accidents. The number of rolls set up by telecommunication companies on every street corner, disfiguring the city and jeopardizing the carrying capacity of each post.

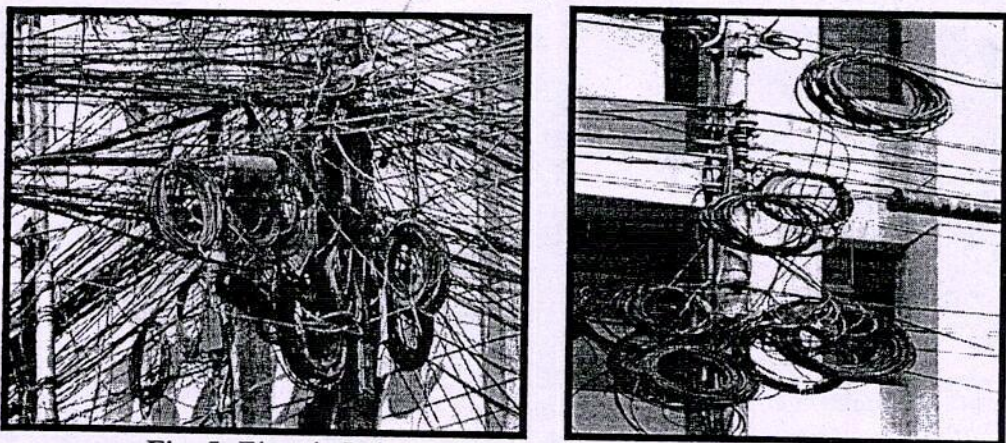

Fig. 5: Electric Poles and Wires.

Source: Collected from site

Construction Sites: They are found both in the urban and rural areas nearby homes and thus cause different types of pollution, one of which is visual pollution. The heaps of construction materials lying along the roads in a locality, the obscuring sites produced by huge construction activities create disability in view. At present, most of the cities in the developing world are facing shrinkage of land which resulted in the vertical

This Article is Licensed under Creative Common Attribution-NonCommercial 4.0 International
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

encroachment by building tall structures. The construction work at roads may also lead to the same.

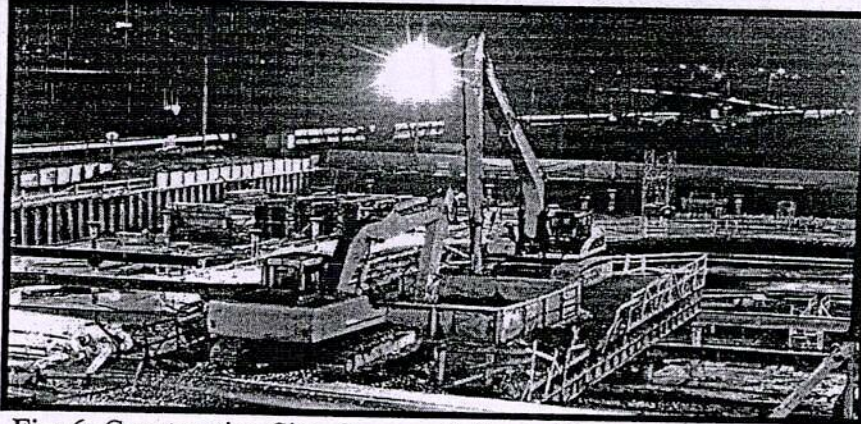

Fig. 6: Construction Site. Source: Collected from secondary sources

Graffiti: This has been another menace to the cities from time immemorial as the walls always bear the proof of the dominance of political parties and has been a part of the advertisements. Vandalism in the form of graffiti is defined as street markings, offensive, inappropriate and senseless messages made without the owner's consent. It adds to visual clutter as it obstructs a view.

Fig. 7: Graffiti. Source: Collected from Primary and Secondary sources

Generation of excess light: Light pollution is a broad term that refers to multiple problems, all of which are caused by inefficient, unappealing, unnecessary use of artificial light. It is brightening of the night sky caused by street lights and other man-made sources, which has a disruptive effect on natural cycles of plants and animals and inhibits the observation of stars and planets.

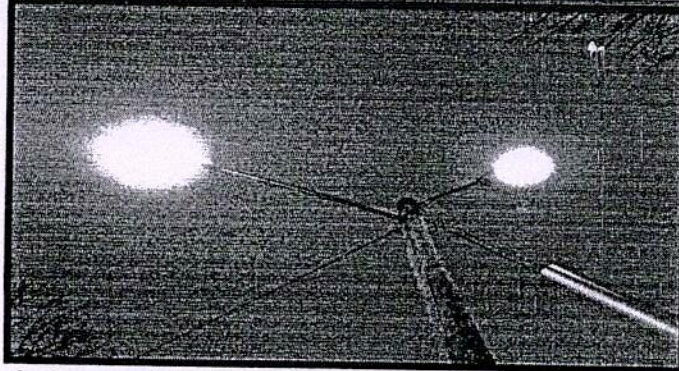

Fig. 8: Generation of excess light. Source: Collected from site

Impaired Vision of the World

All the cities of the developed and the developing world are subjected to visual pollution. The word visual pollution is increasingly being used in America and India. According to Adriana Portella, “visual pollution is an established expression commonly used to describe the degradation of the visual quality of spaces by signage” (Portella, 2014). Most of the cities of the world are known for their architectural beauties which are often obstructed by the various sources of visual pollution. The highways get littered with billboards- the effect of consumerism in the societies. Billboards affect the city lives of New York, Sao Paolo, Rio de Janeiro, Pune, Kolkata, Altoona in Melbourne, Botany Bay in Sydney- are all facing the problem of cluttering the most. But the types vary from one city to another. Electric poles and wires wipe away the views offered by the surroundings of a city in most of the American cities, in India and in South East Asia. Jakarta and Hanoi are facing the problem of haze whereas garbage heaps are a regular feature in Mumbai, Chennai, Kolkata, Rome, Brazil. Visual pollution is a disruption in the Smart City Plan of Pune and Bangalore, India.

Measuring Visual Pollution

Measuring visual pollution has always been difficult as it is not a physical pollution but has the aesthetic part of it. This measurement comes from the attitude and understanding of the people who reside in that particular area. Several surveys in the major cities have highlighted the fact. Questionnaire surveys can be conducted after selecting various wards and parts of the city and suburbs.

- i. This can be the observation and understanding of the residents and their response regarding visual pollution - whether it is high, medium, low or excessive.
- ii. The next can be the rating of the sources - billboards, litter, landfill, light effects, handbills put on strings, graffiti, cables and wires. The perception of the residents is on what obstructs their sights the most.

- iii. Preferred places of refreshment for the citizens-green parks, open spaces, malls or a roadside walk.
- iv. Data can be collected by a city walk (photographs, soundscape and videos).
- v. Survey can be done to locate the most disturbing areas offering negative visual aids.

Inter visibility analysis and public surveys are the major tools in measuring visual pollution. Inter visibility tests the potential for visual connection between two observers. Visibility on landscape is a question of myriad factors like distance, obstructing buildings, towers, electric poles etc. It is mostly done using GIS.

Table 1: Response of people towards Visual Pollution

Site No.	Excessive	High	Medium	Low	Do Not Know
1 (Jadavpur)	69	125	28	12	10
2 (Garia)	52	132	21	5	6
3 (Sealdah)	36	98	17	16	8
4 (Tollygunge)	75	135	11	6	8
Total	232	490	77	39	32
Percentage	27%	56%	9%	4%	4%

Source: Primary data collected at sites

Table 2: Rating of Sources

Site No.	Billboards	Cables	Garbage	Graffiti
1 (Jadavpur)	155	56	28	5
2 (Garia)	130	33	33	20
3 (Sealdah)	96	43	29	7
4 (Tollygunge)	103	66	48	18
Total	484	198	138	50
Percentage	56%	23%	15%	6%

Source: Primary data collected at sites

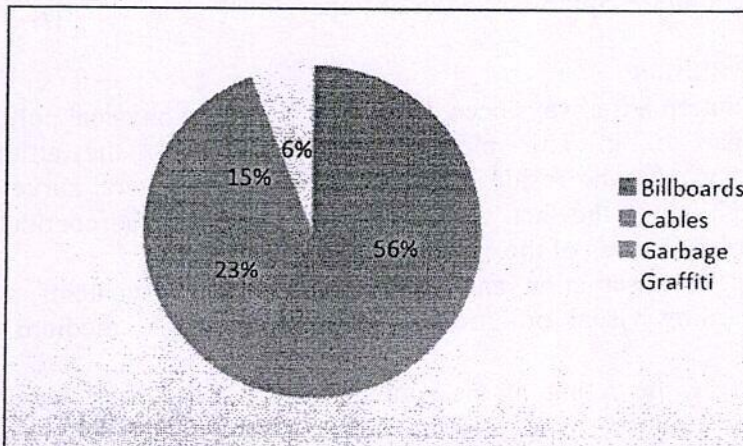

Fig 10: Rating of Sources. Source: Primary Data collected at sites

The Consequences of visual pollution

The effects of visual pollution are many ranging from distraction, eye fatigue, loss of concentration, accidents to varying degrees of identity crisis and opinion diversity. The fatal effects are observed in the younger generations as they become less conscious about the good and soothing vistas that should be a priority. Children and teenagers who grow up amidst visual pollution are generally devoid of the aesthetics as they generally get used to it and do not feel the urge to correct it. Diversity is needed for the survival of societies. However, visual pollution creates homogeneity, as it is found to occur in most urban and sub-urban areas. Debates on encroaching commercialisation of public space by outdoor advertising and its possible negative impact on quality of life has been the major concern for most of the cities of the world. Visual blights like billboards, power lines, cell towers, garbage are in the eyes of the beholder.

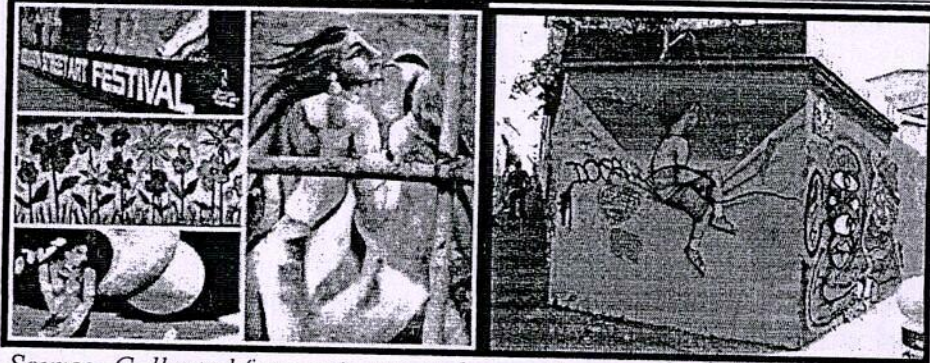
Visual pollution lowers the quality of life. Chances are always there that the city dwellers will not be able to enjoy life and their surroundings if they are always subjected to landfills, garbage and concrete structures. Virgin areas which face latest constructions may lose their original identity. Over time, areas that have previously been characterized by nature have turned into big cities and lost all of its former character due to that. In areas having a high density of commercial advertisements people may get distracted easily and may suffer from overload of information and thus physical stress. This also increases the number of accidents, especially where dazzling billboards are found to be located near the traffic signals. The consequences of visual pollution can be very severe in case of flora and fauna. Many species, affected by visual pollution have migrated leaving their habitats and many have died due to adverse changes in their habitat. Light pollution is a special case of visual pollution which debars the city dwellers to have a clear look at the night sky. The encroachment of polluting substances in the public places deteriorates the quality of life. Each and every city has a flavour of its own; its distinguished features are different from others. This depends on the historical, cultural, geographical factors of development of the city region as a whole. But the sources of visual pollution turn them homogeneous. The characteristic features of the cities are lost and all lay on the same scale. This is another detrimental consequence of this type of pollution.

Remedial Steps to be taken

It is clear from the above discussion that visual pollution has reached a pivotal point in most of the cities of the world and surroundings thereby affecting the residents as a whole. But it is quite a trivial task to make a balance between technological advancements and aesthetic life of the city dwellers. However, we can trigger certain opportunities which can slow down the process of visual pollution to a large amount.

- Visual pollution can be prevented with a supervised use of outdoor advertising in order that it does not cause visual stimulus saturation in public
- The proper collection of solid wastes from the street to care for the aesthetics of the open spaces.
- Maintenance of buildings especially in the renovation of deteriorated facades
- Planting more trees in the streets and avenues
- Turn off high beams when they are not needed in the roads
- Alternative steps to stop the ugly cluttering of the wires and cables throughout the streets
- As cars are the big sources of visual pollution by creating smog, the use of cars should be avoided whenever possible.
- Municipalities should install signs against littering to make people aware of its adverse effects
- A consciousness drive of the present and future generation is necessary to mitigate the problem
- Municipalities would make sure that they only approve the buildings or homes that fit the townscape of the city, so that the town remains attractive and there are no visual issues
- Governments should ensure that there are high fines for vandalism and have sufficient control to reduce the incentive for vandalism
- Wall graffiti's of political parties should be banned and the local police stations can take an active part in doing so
- Change policies to promote greeneries in the cities
- The government should enforce laws against sticking handbills and posters in private and public properties
- There should be separate containers for Dry, Wet and Soiled wastes at regular intervals in the streets
- To reduce visual pollution the easiest and effective way is the use of websites and social media for advertising because today's young generation and the whole world stay in touch through social networking sites and many people run their business online successfully.

Corrections have started to come up already in many cities. In most cities the Street Art Festival has initiated beautiful and colourful vistas not only in the city roads but also in the walls. This has certainly added up the aesthetic value of city life.

Source: Collected from primary and secondary sources

Legal Measures

Though there are various laws combating visual pollution yet they are not rigidly maintained and obeyed. They are rarely enforced. Citizens in communities throughout United States of America have objected to intrusive elements that scar the vistas. Many of the communities have formed ordinances designed to improve the visual environment. So, in most of the cities, Landscape Ordinance Boards try to enforce certain rules and regulations to minimize the effects of visual pollution. It is the duty of the Mayor and the City Council to enforce laws. The first effort in this line was the Highway Beautification Act passed in 1965 in USA. It called for control of outdoor advertising, and removal of certain types of signs. In 2007, Clean City Act was enforced in Sao Paulo, Brazil, proposed by Mayor Gilberto Kassab, which radically banned billboards, regulated size of commercial signage and removed graffiti from the city's urban space. Vermont, Hawaii and Maine in USA have also banned advertising since 1970s. In Los Angeles, number and size of billboards are regulated by law. New signs projecting above the roofs of the buildings are prohibited. It regulates illuminated signs facing residential areas. Violation of law is subjected to six months of jail and a heavy fine. In Sri Lanka, government has declared to avoid roadside banners and posters since 2015. According to the Karnataka Open Places Prevention of Disfigurement Act, 1981, sticking of posters in private and public property is strictly prohibited. But an overall law for the country as a whole leaves a huge gap.

CONCLUSION

Visual pollution is not only an eyesore, it is a social menace and a health hazard. According to the World Health Organization, People who have a bad view outside their window are up to 40% more likely to fall prey to depression. It is often argued that a region's appearance is often important in attracting business, industry and new residents. It makes visual pollution detrimental to our economic health, civic sense and

quality of living. It is a safety hazard as well. Overcrowding of utility poles and hoardings around roads and crossings is a matter of concern. Festive seasons are more challenging in that way. In today's world of excessive stress and tension, only a healthy, green and fresh environment can rejuvenate the lives of the city dwellers. The legislation and basic awareness of the people should make it feel that visual environment is as indispensable as clean air and water and other basic requirement. A healthy visual environment promotes the values and quality of life of those who dwell there. A region should reflect its heritage, culture through its appearance. And so it should not be obscured by visual pollution. As a community we have to understand that the visual environment is as important a requirement as clean air or water and an important part of the fabric of our communities.

REFERENCES

- Asher, M.F., Tolhurst, D. J., Troscianko, T, and Gilchrist, I.D. (2013). Regional effects of clutter on human target detection performance. *Journal of Vision*, 13. (5.25), 1-15.
- Friedensreich Hundertwasser. (n.d). AZQuotes.com. Retrieved September 25, 2020, from AZQuotes.com Web site: <https://www.azquotes.com/quote/924465>.
- Jana.M. K. & De Tanaya (2015). Visual pollution can have a deep degrading effect on urban and suburban community: A study in few places of Bengal, India, with special reference to unorganised billboards. *European Scientific Journal* June 2015/ SPECIAL/ edition.
- Miller, C. A. (2017). Pollution in the 21st Century. <https://sciencing.com/pollution-21st-century-22991.html>.
- Kuddus, M. A., Tynan, E. and McBryde, E. (2020). Urbanization: a problem for the rich and the poor? *Public Health Reviews*, 41, 1. <https://doi.org/10.1186/s40985-019-0116-0>.
- Portella, A. (2014). *Visual Pollution: Advertising, Signage and Environmental Quality*. Ashgate Publishing.
- Robol, V., Casco, C., and Dakin, S.C. (2012). The role of crowding in contextual influences on contour integration, *Journal of Vision*, 12, (7:3), 1-18.
- Ukpong, I. G., Ekpebu, I. D. and Ofem, N. I. (2013). Cointegration inferences on issues of Poverty and Population growth in Nigeria. *Journal of Development and Agricultural Economics*, 5(7), 227-283. DOI:10.5897/JDAE12.151.

Online resources:

- <https://digitalcommons.unf.edu/>
<https://cucrblog.wordpress.com/2018/01/12/clean-city>
<https://www.latimes.com/archives>
https://www.academia.edu/17307236/Examining_Impact_of_Visual_Pollution_on_City_Environment_Case_Study_of_Pune_India
<https://environmental-conscience.com/>
<https://www.euston96.com/en/visual-pollution/>

153-2/2020

OUR HERITAGE JOURNAL

ISSN: 0474-9030

Our Heritage Journal ISSN 0474-9030 is a multidisciplinary journal for research publication.
Our Heritage journal is indexed in UGC Care list.

Geographical Analysis Of Relation Between Horticulture And Agriculture

Prof. Dr. Rajaram B. Patil
Heat Dept. of Geography,
Arts and Commerce College Phondaghat College.
Tal: Kankavli.
Dist Sindhudurg (MS-India)

Abstract

India is developing country and agriculture is the backbone of Indian Economy. Particularly the south konkan has abundant resources such as mango, cashew, coconut, kokum, arcanut, jackfruit, avala, karvanda, jambool etc. Agriculture development is the keystone of industrial and economical development. Most of the villages ranging from 15 to 60 years of the age are occupied in agriculture.

Horticulture is tremendous industry composed of numerous commercial enterprises. Lot of raw material can be produced from horticultural crops. It contributes to health happiness and prosperity of the mankind. The district economy has major share of income from processing and marketing of horticulture produce, which is also main source of income for about every house hold. Development of agro based industries and horticulture crops to generate employment is a must to keep our economy on sound footings. Market surveys in European and other markets have revealed that there is good scope for export of grapes, mango, cashew to gulf and European markets. Development of cashew and mango plantations on hill slopes in konkan where even ragi or nachanican not be grown, have brought additional revenue to the growers.

1. Introduction :

Sindhudurg is the part of south Konkarn area of Maharashtra having picturesque stretch of land on the west coast of India endowed with the beautiful seashore picturesque mountains and scenic natural beauty and known for tropical fruit like the world, famous alphonso, mangoes, coconut, karvand, arecanut, sopota, avala, cashewes and jamuns etc. Horticulture is tremendous industry composed of numerous commercial enterprises. Lot of raw material can be produced from horticultural crops. It contributes to health happiness and prosperity of the mankind. Horticulture is the applied science. It is defined as an expensive art and science of study of garden plants.

Horticulture is part of agriculture, which is concern with the garden crops. Thus the horticulture means cultivation of garden crops. India and Maharashtra, with its wide variability of location, climate, soil and other agro-climatic conditions has good potential for growing a wide range of horticulture crops, such as fruits, vegetables and plantation crops.

Development of agro based industries and horticulture crops to generate employment is a must to keep our economy on sound footings. Market surveys in European and other markets have revealed that there is good scope for export of grapes, mango, cashew to gulf and European markets. The availability of these export markets would help to increase area under these fruits. Fruits farming provides raw materials for various agro based industries. Development of cashew and mango plantations on hill slopes in konkan where even ragi or nachanican not be grown, have brought additional revenue to the growers. In the mid eighties Government identified horticulture crops as a means of diversification for making agriculture more profitable through efficient land use, optimum use of natural resources. The past efforts have been rewarding in terms of increased production and productivity and availability of horticulture produce.

2. Objectives of the study:

"The horticulture crops in the Sindhudurg district is useful to improve the income of the farmers and thereby the standard of living."

3. Methodology:

The study has been carried out to completed by acquiring data through secondary data source. Secondary data collected from related books, research articles, University library, reports of fruit processing industries. The data will be collected from the above mentioned source to understand: cropping pattern, classification of horticultural crops and district crops.

4. Importance of Agriculture

Agriculture is the main foundation of rural life, most of the villages ranging from 15 to 60 years of the age are occupied in agriculture. In rural life land is called mother earth. The development of the civilization and culture of a particular place is measured according to the land productivity. Land provides him opportunity for life food and clothes. In rural life the first to be worshipped on occasions of marriage, festivals and celebration, is land. In this way rural life begins with land ends with land. Agriculture is the most important, occupation of the people in India. The agricultural sector contributes nearly one-half of the national income provides livelihood to about three-fourths of the population supplies the bulk of wage goods required by the non-agricultural sector and raw materials for a large section of industries.

5. Branches of Agriculture:

Agronomy, Horticulture, Entomology, Plant Physiology, Soil Chemistry
Agriculture Eco., Agriculture Ext., Agri. Engineering, Plant Breeding, Animal Husband
Plant Pathology these are various branches of agriculture. Agriculture is the oldest and most important industry of the world. Leaving out China, there is no country in the world in which so many people depend on agriculture for their livelihood as in India. About 70 percent of the total Indian population is engaged in this industry. The two outstanding features of agricultural production Firstly developing countries are the wide variety of crops and the preponderance of food over non-food crops.

In terms of population and geographical area, Maharashtra is the third largest state in India. The share of agriculture and allied activities in net State Domestic Product (SDP) for Maharashtra declined from around 38% in 1961/62 to 22.9% in 1992/93. The corresponding numbers for all India were 50.9% and 32.3% respectively. Thus, the contribution of agriculture to the net SDP has been less in Maharashtra as compared to the national average. It may, however, be noted that Maharashtra's economy is predominantly agrarian since around 61 percent of the total workers are dependent on agriculture and allied activities for their livelihood in the early 1990s.

The soil, topography and climate in Maharashtra are not very favorable for some high valued crops and have led to relatively low yields of the important crops in the state as compared to that in India. The state has, however, several advantages for development of horticulture and vegetable crops. Banana, oranges, cashew nut and grapes are the important horticulture crops grown in the state. The 8th five year plan of Maharashtra gives lot of emphasis on agro-processing. The establishment of processing units will help to support prices of agricultural commodities. It also creates further employment opportunities in grading, transporting and processing. Broadly speaking in konkan region, items requiring processing have been identified as kokam, late season mango, cashew nut and cashew apple.

6. Concept of Horticulture:

Horticulture is tremendous industry composed of numerous commercial enterprises. Lot of raw material can be produced from horticultural crops. It contributes to health happiness and prosperity of the mankind. Horticulture is the applied science. It is defined as an expensive art and science of study of garden plants. The cultivation of flowers, fruit, or vegetables in small plots using intensive methods of farming. The most intensive form of horticulture is probably the cultivation of crops.

7. Classification of Horticulture Crops:

The intensively cultivated horticultural plants directly used by people for food, for medicinal purposes and for esthetic gratification. Horticulture crops have been classified into various groups depending on their growth habits, cultivation requirement, climate requirement etc. They are classified into the three broad divisions viz. fruits, vegetables and flowers. The classification of horticulture crops based on use of plants.

8. Classification of the district crops:

Horticulture is part of agriculture, which is concern with the garden crops. Thus the horticulture means cultivation of garden crops. India and Maharashtra, with its wide variability of location, climate, soil and other agro-climatic conditions has good potential for growing a wide range of horticulture crops, such as fruits, vegetables and plantation crops. Cultivation, plantation, processing, fishing are the predominant traditional economic activities and

fruit processing, pickle and papad are also new economic activities in the district. The major occupation is agriculture with paddy, Nachani & Kuleath as field crops and Mango, Cashew, Kokam, Coconut, Arcanot as plantation/ horticulture crops. The area under horticulture crops is more than total area under field crops. The district has huge resource base and enjoys distinction of producing best qualities of mango, cashew and kokam. Besides agriculture and horticulture, people are also engaged in agro/ fruit processing, forest based products, village and cottage industries and other service industries.

9. Horticulture crops and processing:

The district is blessed with famous Alphanso variety of Mango, high yielding bigger nut varieties of Vengurla 4 & 7 in Cashew and also the single largest producer of local kokum variety which are major fruit crops suitable for processing. For Kokum only about 25-30% of fruits are processed on account of very short period of span of harvesting and absence of availability of proper harvesting devices/techniques. About 60% of Jamun fruits are marketed as table fruits through traders/dealers and the rest wasted due to lack of processing arrangements/techniques at field level. Coconut is basically used for self-consumption purpose. Most of the other fruits like Jackfruit, Karavnda goes as waste on account of lack of awareness on processing/harvesting techniques. 80 years ago cashew processing industry started in Goa state and Vengurla in Sindhudurg district. Maharashtra Govt. giving 100 % grants to the farmers for cashew cultivation from 1990.

10. Horticulture Crops and Cultivation area in Sindhudurg District:

Hot and humid summers, pleasant winters and abundant rain fall along with lateritic coastal saline alluvial soil has made plantation and horticulture as the main traditional economic activity of the district. Govt. of Maharashtra had launched Employment Guarantee Scheme (EGS) under Horticulture Development Programme in 1990-91 wherein cultivable wastelands and fallow lands were brought under cultivation of horticulture crops like mango, coconut, cashew, kokum, jackfruit, sapota, bamboo and medicinal plants and spices like clove cinnamon, Black pepper etc as inter crop. 55.30 % of the total area under cultivation of fruit crops is covered by cashew and 26.2 % under mango.

11. Agricultural Scenario of Sindhudurg District:

Dr. Babasaheb Sawant Konkani Krishi Vidyapeeth, Dapoli has been doing research and extension work in agriculture, animal husbandry and dairy and fisheries for about last three decades. The State department of agriculture and other line departments have been rendering necessary co-operation in these endeavours. It would be appropriate to examine technological adoption scenario in this background. Majority of the farmers have already adopted a part of the improved package. Hence, it may not be appropriate to conduct demonstrations of training programs on the full package of technology. There is need to identify gaps in adoption, so that it could be used as basis for technical planning of demonstrations/training programs. In this context extension education programs in the district may focus on the use of Cultar and its economics in mango production, cultivation of high yielding and bold seeded varieties of cashew, integrated Pest management in mango and cashew, formation of cooperative societies/associations for marketing of mango and cashew fruits as well as establishment of fruit processing industries in the district.

12. Conclusions

1. The availability of these export markets would help to increase area under these fruits.
2. Fruits farming provides raw materials for various agro based industries.
3. Younger will get opportunity in the field of fruit cultivation, packing and transportation of fruits, processing of fruit industry etc.
4. People will get money from various horticultural crops. Ultimately the standard of living will improve in rural society, and increases per capita income of farmers and as well as rural society.
5. There will be choice for farmers and farmer produces wide variety of horticultural crops due to the government policy of 100 % grants since 1990 to the farmers.
6. The increase in plantation of horticultural crops will result in healthier environment.
7. Stop rural to urban migration due to the employment opportunity in the rural area of horticultural field.
8. Development of agro based industries and horticulture crops to generate employment is a must to keep our economy on sound footings. Market surveys in European and other markets have revealed that there is good scope for export of grapes, mango, cashew to gulf and European markets.
9. Development of cashew and mango plantations on hill slopes in konkan where even ragi or nachani can not be grown, have brought additional revenue to the growers.

Reference :

1. Economic And Commercial Geography of India Dr. B. S. Negi. Kedarnath Ramnath Publication Meerut
2. Geography of Resources, Dr. B. S. Negi, Kedarnath Ramnath Publication – Meerut 2000.
3. The Economy of Maharashtra, Dr. Bhachandra Mungekar, Dr. Ambedkar Institute of Social & Economic Change, Mumbai 2003.

Our Heritage

ISSN: 0474-9030
Vol-68-Issue-03-January-2020

4. Dictionary of Geography, Cosmo Publication, New Delhi 1979.
5. An Introduction to Agriculture, A.K. Vyas, Rupa Books Pvt.Ltd. Jaipur, 1994.
6. Horticulture, Dr. R. NSabale, Publication Subhangi Patil Charitable Trust, Belgaum, 1993.
7. Agricultural Geography, Dr.B.S.NegiKedarnathRannath Publication Meerut.

Interdisciplinary Journal
Registration No. 3341/2010

Vol. No. 24 January, 2020
ISSN 2277-4858

THE KONKAN GEOGRAPHER

*Interdisciplinary Peer Reviewed
National Level Research Journal***

Half-Yearly

Chief Editor
Dr. R. B. Patil

KONKAN GEOGRAPHERS ASSOCIATION OF INDIA
SINDHUDURG - MAHARASHTRA - 416602

THE KONKAN GEOGRAPHER

Interdisciplinary National Level Research Journal of the
KONKAN GEOGRAPHERS ASSOCIATION OF INDIA

INDEX

S.N.	Name of the Research Paper	Author	Page No.
1	Human Life and Co-relation of Environment and Agriculture	Dr. H. M. Pednekar	1-2
2	A Geographical Analysis of Rainfall distribution in Karnataka State	Dr. C. Mallanna Prof. D. A. Kolhapure	3-8
3	Food Crops versus Cash Crops: Policy Interventions : A Case Study of Kerala	Arunima Bhattacharya	9-14
4	Migration of Workers	Dr. S. A. Thakur Pradnya Nikam	15-18
5	Floods in India with special reference to Duars in W. Bengal	Dr. Moushumi Datta	19-22
6	Use of Agro Meteorological Instruments in Agriculture	Dr. S. B. Jadhav Mr. Rajesh S. Kamble	23-27
7	Flood : Climate Change the only Reason for Flooding in the Western Ghats - A Geographical Analysis	Dr. Prakash B. Holer	28-33
8	Geographical Analysis of Tehsil-Wise General Landuse Pattern in Ratnagiri district of Maharashtra	Gurav S. T. Dr. D. C. Kamble	34-38
9	The Impact of Modern Agriculture on Public Health in Belgaum District: Organic Farming A Solution	Dr. S. I. Biradar Prof. D. A. Kolhapure Shri. B. N. Yaligar	39-44
10	Arvind Adiga's The White Tiger: Study of Social Issues	Prof. Santosh Akhade	45-46
11	Literacy – A qualitative aspect of Human Resource – A Geographical study in the district of Purulia.	Bhakta Ranjan Mahato Dr. Bhupal K. Mahto	47-52
12	Floods in Kerala and its Impact on Human Life	Dr. Achole P. B.	53-55
13	Geomorphological-Regions of the Baghmundi-Ajodhya upland of the Purulia district West Bengal.	Dr. Arijit Kumar Ghosh	56-64
14	Climate change and its Impact on Indian Agriculture	Mrs. Anupama Kamble	65-67
15	Agriculture Labour in India : Problems	Prof. Kamlesh Kamble	68-70
16	Analysis of Management in Small Businesses	Prof. Madhura Sawant	71-72
17	Changing Agricultural Landuse Pattern in Raigad Dist.of MS	Deepak S. Narkhede	73-75
18	Study of Bagasse Based Co-generation Power Project Affiliated to Sugar Factory in Kolhapur Dist Benefited to Sugar Factories	Dr. Dafale B. Y.	76-78
19	To Study of Impact of Rainfall in Agri. Reduce Production in MS	Prof. Sarika S. Rane	79-80
20	A Study Role of MicroLevel Planning for Rural Development	Mr. Suryakant P. Mane	81-84
21	रत्नागिरी जिल्हातील दळणवळणातील मुलभूत सुविधांचा आणि साधनाचा विकास जिह्यावर झालेला परिणाम : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. आर. बी. पाटील प्रा. आर. डी. कांवळे	85-89
22	मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा. डॉ. सतीश कामत	90-92
23	भारतातील शाश्वत शेतीचा अभ्यास	प्रा. रूपाली माने	93-95
24	पश्चिम घाटातील महाजैवविविधता आणि जैवविविधतेचा -हास : भौगोलिक अभ्यास	डॉ. आर. बी. पाटील प्रा. डी. ए. केंगार प्रा. आर. डी. कांवळे	96-100

रत्नागिरी जिल्हातील दळणवळणातील मुलभूत सुविधांचा आणि साधनांचा विकास -
जिल्ह्यावर झालेला परिणाम : एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. आर. बी. पाटील (भूगोल विभाग प्रमुख, आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग)
प्रा. आर. डी. कांबळे (वीर वाजेकर ए. एस. सी. कॉलेज फुंडे, उरण, जि. रायगड)

Research Paper Accepted on 18-12-2019, Edited on 05-01-2020

सारांश :

प्रस्तुत शोधनिबंधात रत्नागिरी जिल्हातील दळणवळणाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. रत्नागिरी जिल्हात दळणवळणाची विविध साधने आहेत, त्याचे संख्या आणि प्रकार, वहाणाच्या फे-या, सार्वजनिक वाहतूक आणि वयक्तिक वाहतूक, पोस्ट आणि दुरध्वनी सेवा साधनाचा प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये अभ्यास केला आहे.

कि वर्ड : सार्वजनिक दळणवळण साधने आणि विकास याचा अभ्यास .

अभ्यासक्षेत्र :

महाराष्ट्र राज्याच्या पश्चिम किना-यावरील कोंकण विभागातील एक जिल्हा आहे. रत्नागिरी जिल्हा हा १६.३०' ते १८.०४' उत्तर अक्षांश आणि ७३.०२' ते ७३.५२' पूर्व रेखांश या भौगोलिक पट्टात येतो. हा जिल्हाला समुद्र किनारा लाभलेला आसल्यामुळे दिवसा व रात्रीच्या तापमानात बदल झालेला दिसून येतो. या जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ ८२०८ चौ. कि. मी. आहे. पुर्वेला सह्याद्री पार्वत श्रेणी लाभलेली आहे. त्या पलीकडे सांगली, सातारा, कोल्हापुर, दक्षिणेला, सिंधुदुर्ग, उत्तरेला रायगड आणि पश्चिमेला अरबी समुद्र लाभलेला आहे. या जिल्हात ९ तालुक्याचा सामावेश होतो.

भूपृष्ठ रचना :

जिल्हातील जमीन जांभ्या खडकापासून तयार झाली आहे. समुद्रकिना-यालगत सपाट प्रदेशात तीन ते चार फुटापर्यंत खोल मृदा आहे. कांही ठिकाणी उथळ मृदा आढळते तर कांही ठिकाणी मृदा दिसून येत नाही. खडकाळ भाग दिसतो. या उगाड भागामुळे पाणी भूभागात टिकून राहत नाही. सपाट प्रदेश कमी आणि उंचसखल प्रदेश अधिक प्रमाणात आहे. अधिक वेगाने वहाणा-या नद्या. नद्याची पात्र खोल कमी लांबीच्या असल्यामुळे नदीतून वाहतूक होत नाही.

अभ्यास पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधात रत्नागिरी जिल्हातील दळणवळणाची माहिती मिळवण्यासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोताचा उपयोग केलेला आहे. रत्नागिरी जिल्हा गॅझेट, रत्नागिरी जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन इत्यादी यांच्याकडे असलेली आकडेवारी जमा करण्यात आली आहे. तसेच विविध पुस्तके, मासिके, दैनिकाचाही आधार घेण्यात आलेला आहे.

उद्दिष्टे : १. जिल्हातील वाहतूक साधनाचा अभ्यास करणे

२. जिल्हातील पोस्टाचे वितरणाचा अभ्यास करणे.

३. जिल्हातील दुरध्वनी सेवाचा अभ्यास करणे.

दळणवळण :

रत्नागिरी जिल्हा हा कोंकण विभागात येतो. रत्नागिरी जिल्हा दळणवळणाची साधने अनेक आहेत. रत्नागिरी रत्नागिरी जिल्हामध्ये दोन औद्योगिक विकास महामंडळ आहेत. रत्नागिरी जिल्ह्याच्या ठिकाणी एक आणि लोटे. या दोन ठिकाणी दळणवळण अधिक प्रमाणात आहे. तालुक्याच्या ठिकाणी दळणवळण साधनाचे प्रमाण दुस-या क्रमांकावर येतो. रत्नागिरी जिल्ह्यामध्ये दळणवळणाची पुढील साधनाचा सामावेश होतो. रस्ते वाहतूक, रेल्वेवाहतूक, जलवाहतूक, टपालसेवा, दुरध्वनी इत्यादी.

वाहतुक :

सन २०१३ अखेर जिल्ह्यातील रस्त्यांची लांबी (न. प. हद्दीतील) ७५९० कि.मी. होती. त्यापैकी ६१५९ कि.मी. डांबरी, ११९० कि.मी. आणि खाडीचा २३३ कि.मी. किनारा लाभलेला आहे. जिल्ह्यातून एक राष्ट्रीय महामार्ग जातो. कोंकण रेल्वेचा वॉडगेज रेल्वे मार्गही गेलेला आहे. सागर किनारा लाभलेला आसल्यामुळे सागरी वाहतूकही केली जाते. रत्नागिरी, नाटें, गुहागर इत्यादी ठिकाणी कॅन्वे आहेत. रस्त्यावरून वाहतूक साधनाचा आढावा घेण्यात आला आहे.

रत्नागिरी जिल्ह्यातील मोटार वाहनांची/परवानाधारकांची संख्या :

अ) प्रवासी वाहतूक सेवा -

अ.क्र.	वाहनाचा प्रकार	२००६-०७	२००८-०९	२००९-१०	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३
१	वसेस	८१८	९०२	९३४	३५९	४०५	४५३
२	मोटारी जीप	४१७७	४७१५	५१२६	५७२३	६१६८	६५७३
३	टॅक्सीस	३७२	५५३	५८५	५९१	६४४	६७१
४	तीन चाकी रिक्शा (३ सिटर)	१४५५२	१४६३६	१४९९९	१५०५५	१५८३९	१६५०२
५	तीन चाकी रिक्शा (६ सिटर)	२१६	२१९	२३८	२२०	२२०	२२०
६	दुचाकी वाहणे	८८६७२	१०५३४६	११७१९७	१२७७५०	१४२६०२	१५८४८७
७	शाळेच्या वसेस	४६	४९	४९	६१	६९	९४
८	रूग्णवाहिका	१५८	१७८	१९५	२००	२१९	२४४

(संदर्भ : जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१३ - उपप्रादेशिक परिवहन अधिकारी, रत्नागिरी)

दळणवळण साधनामध्ये वाहतूक साधनांची मागील सहा वर्षांपासून आकडेवारी वरील सारणीत दिसते. सावजनीक वाहतुकीमध्ये वसेस या सेवामध्ये मोठे बदल झालेले दिसून येतात. सन. २००७-०८ ते २००९-१० वसेसची संख्या वाढत जाते. परंतु २०१०-११ मध्ये सर्वात कमी वसेस दिसून येते. पुढील दोन वर्षांमध्ये वाढत गेलीली आहे. या सारणीत जीप या साधना वाहतुकीसाठी उपयोग करण्यात आला आहे. २००७-०८ ते २०१२-१३ या वर्षांमध्ये मोटार जिपची संख्या वर्षानुवर्षा वाढत गेलीली आहे. २००७-०८ ४१७७ हेती तर ती २०१२-१३ मध्ये ६५७३ झाली मणजे वाढ झाली आहे.

टॅक्सी वाहतूक :

टॅक्सी ही वाहतुकी मध्येही वाढ होत गेली. २००७-०८ ते २०१२-१३ या पाच वर्षा ३७२ हेती आणि ६७१ वाढ झाली. वाहतुक साधने वाढत गेलेली आहे. जवळ जवळ ३००० वाहतुक साधनामध्ये वाढ होत गेली आहे.

तीन चाकी रिक्शा :

तीन चाकी (रिक्शा ३ सिटर) रिक्शांची संख्या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात आहे. २००७-०८ मध्ये याचे प्रमाण १४५५२ होते. ते प्रमाण २००८-०९ मध्ये ८४ रिक्शाचे प्रमाण वाढलेले आहे. २००९-१० मध्ये १४९९९ झाली या वर्षात ३६३ ने वाढ झाली आहे. रिक्शाचे प्रमा २०१२-१३ मध्ये याची प्रमाण १६५०२ वाढत गेली आहे. तसेच सहा सिटर रिक्शा चे प्रमाण मात्र २००७-०८ ते २००९-१० वर्षांवाढत वाढत गेली आणि २००९-१० ते २०११-१३ या तीन रिक्शाचे प्रमाण स्थिर आहे.

दुचाकी वाहने :

इतर वाहनाच्या प्रमाणापेक्षा दुचाकीचे प्रमाण अधिक आहे. सर्वसामन्य जनता ही दुचाकीचा मोट्या वापर आहे. गाडीची कमी किंमत आणि मायलेज जास्त असल्याने सर्वच स्तरातील वापर अधिक. २००७-०८ दुचाकीचे प्रमाण ८८६७२ आहे तर २००८-०९ एकुण दुचाकी संख्या ही १०५३४६ होती. एका वर्षात बदल वाढता दिसून येतो. २००९-१० मध्ये वापरणा-याचे प्रमाण अधिक आहे ते वाढलेली संख्या ११८५१ वाढ झाली होती. २०१०-११ मध्ये

शाळेची वसेसवा :

शाळेच्या वसेस याचे प्रमाणही मागील सहा वर्षांपासून वाढत असताणा दिसते. शाळेतील वसेस ची संख्या वाढत आहे. दर वर्षी पहिल्या वर्ष ९ वसेस वाढ, दुस-या वर्षात वाढ झाली नाही. तिस-या वर्षात १२ वसेसची भर तर चौथ्या वर्षात ८ वसेस वाढली शेषवटच्या वर्षी २५ वसेस ची भर पडलेली दिसते याचाच अर्थ असा की वसेसच्या संख्येत वाढतच गेली आहे.

रूग्णवाहिका :

याचेही जिद्दात आकडा वाढतच आहे. सन २००७ ते २०१३ अखेर यांची संख्या वाढत आहे. १५८ असलेली संख्या २४४ वर सहा वर्षात पोचलेली होती. वाहतूक सुविधा वर्षांमध्ये वाहनाची आकडेवारी पाहिल्यानंतर असे दिसते की, दुचाकीखरेदी करण्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. दुचाकी ८८६७२ नोंदणी झाल्याचे आहे. कारण सर्वांना परवडणारे हे प्रमाण आहे. पाउल वाटेवरून ही हे वाहान जाते छोट्या कुटूंबाची कार म्हणून या वहणाकडे पाहिले जाते. जिल्ह्यात दुस-या कमांकाचे तीन चाकी रिक्शा ३सिटर आहे. तीन चाकी रिक्शा ३सिटरचे प्रमाण १४५५२ आहे. त्या खालोखाल जीप चा नंबर लागते त्याचे ४१७७ आहे. तीनचाकी ६ प्रवासी वाहतूकिकेचे प्रमाण आहे. वसेस ८१८ आहेत. रूग्णवाहिका यांचे प्रमाण १५८ आहे. सर्वात कामी वहानांचे प्रमाण शाळेच्या वसेस याचे आहे.

रत्नागिरी जिल्हा हा कोंकण विभागात येतो. कोंकणातील दळणवळण महाराष्ट्राच्या इतर विभागाच्या मानाने फारच कमी आढळते. दळणवळण कमी असण्याचे अनेक कारणे पहावयास मिळतात. प्राकृतिक परिस्थिती हा भाग सहयाद्रीच्या पर्वतरांगा या जिल्ह्यातून गेलेल्या असल्यामुळे वाहतूकिस अडथळा निर्माण होतो. उदा. कशेडी घाट हा रत्नागिरी जिल्ह्यातील सर्वात कठीण घाट आहे. जास्त भाग डोंगराळ आसल्यामुळे रस्ते तयार करण्यासाठी आडचणीला तोंड द्यावे लागते. लोकसंख्याचे प्रमाण कमी आहे. या जिल्ह्यातून स्थलांतराचे प्रमाण अधिक प्रमाणात घडून येते, जिल्ह्यामध्ये उद्योग धंद्याचे प्रमाण कमी असल्यामुळे लोक कामासाठी मुंबईला जातात. पाडा, वस्ती, गाव दुर असल्यामुळे रस्ते करणे प्राकृतिक अडथळ्यामुळे अवघड जाते. कांही पाडा किंवा वस्ती वर गाडी जावू शकत नाही. आशा ठिकाणी लहान वाहणाचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यामुळे मोठ्याप्रमाणात लहान म्हाणजे (दोन आणि तिन चाकी) वाहणाचे वापरणा-याचे प्रमाण अधिक आहे. लहान वहणाची किंमत कमी असल्यामुळे सर्वसामन्या लोके ते घेतात.

ब) माल वाहतूक सेवा :

अ.क्र.	वाहन प्रकार	आकडेवारी					
		२००७-०८	२००८-०९	२००९-१०	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३
१.	तीन चाकी	३३२४	३९४६	४२०४	४४१४	४६५४	४९१७
२.	चार चाकी	४७४३	४८४९	५३३०	१२३३४	१३५३२	८१५२
३.	ट्रॅक्टर्स	४८५	४९९	५१९	५५९	५८३	६०७
४.	जड वाहने	५३१	५५६	५६१	६६८	६७६	७५२६
५.	इतर	२४३	३६०	५६४	११५४	१२२१	१२८९

(संदर्भ : उप प्रादेशिक परिवहन अधिकारी, रत्नागिरी)

जसे प्रवासी वाहतूकीमध्ये वाहतुकीचा आलेख वाढता होता. तसाच मालवाहतुकीचा आलेख वाढत असताणा दिसतो. कारण मालवाहतुकी साठी कांही ठरावीक वाहतुकीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये तिन चाकी, चार चाकी वाहणे, ट्रॅक्टर्स, जोड वाहने आणि इतर साधनाचा माल वाहतुकीसाठी उपयोग केला जातो. या वाहतुकीमुळे व्यापार, उद्योगधंदे याला लगणारा कच्चा मालची आयात निर्यात तसेच पक्यामालाची निर्यात करण्यासाठी वाहतुकीचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे दळणवळणात वाहतुकीला अन्यन्यसाधारण महत्व आहे. वरील तक्त्यातील वाहानाच्या साधनाच्या मार्फत दळणवळण चालते.

पडली. २०१०-११ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही ४६५४ होती. मागील एका वर्षात २४० वाहनाची भर पडली. २०११-१२ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही ४६५४ होती. मागील एका वर्षात २४० वाहनाची भर पडली. २०१२-१३ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही ४४१४ होती. मागील एका वर्षात २६३ वाहनाची भर पडली. सन २००७-०८ मध्येच सर्वाधिक वाहणे तिनचाकीची संख्या वाढली होती.

चार चाकी वाहणे :

शेतीतील भाताच्या गोण्या, आंब्याच्या पेट्या वाहतूक, मोठा माल आणण्यासाठी चारचाकी वहानाचा वापर होतो. तसेच दैनिक पेपरची वाहतूक रत्नागिरी जिल्ह्याच्या ठिकाणावरून तालुक्याच्या ठिकाणापर्यंत पोहचण्यासाठी चारचाकी वहानाचा वापर करण्यात येतो. या वाहतूक साधनाची संख्या ही दर वर्षामध्ये वेगवेगळी आहे सन २००७-०८ मध्ये ४७४३ होती. २००८-०९ मध्ये ४८४९ झाली, म्हणजे १०६ ने यामध्ये वाढ झाली. २००९-१० मध्ये चारचाकी वहानाची संख्या ही ५३३० होती. मागील एका वर्षात ४८१ वाहनाची भर पडली. २०१०-११ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही १२३३४ होती. मागील एका वर्षात ७००४ वाहनाची भर पडली. २०११-१२ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही १३५३२ होती. मागील एका वर्षात ११९८ वाहनाची भर पडली. २०१२-१३ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही ८१५२ होती. मागील एका वर्षात ५३८० वाहनाची संख्या कमी झाली. सन २०१०-११ आणि २०११-१२ मध्येच सर्वाधिक वाहणे तिनचाकीची संख्या वाढली होती. मध्येच सर्वात कमी वाहणे चारचाकीची संख्या सन २०१२-१३ कमी झाली होती.

ट्रॅक्टर्स :

शेतीतील कामे करणे व कांही प्रमाणात वाहतूकसाठी या वहानाचा उपयोग होतो. आंब्याच्या वागेत खत आणणे अवजड वाहतूकसाठी ट्रॅक्टरचा उपयोग केला जातो. आंब्याचे कलम लागवडीच्या सुरुवातीस लागवड करण्यासाठी या वाहनाचा उपयोग होतो.

या वाहतूक साधनाची संख्या ही दर वर्षामध्ये वेगवेगळी आहे सन २००७-०८ मध्ये ४८५ होती. २००८-०९ मध्ये ४९९ झाली. म्हणजे १४ ने यामध्ये वाढ झाली. २००९-१० मध्ये चार चाकी वहानाची संख्या ही ५१९ होती. मागील एका वर्षात २० वाहनाची भर पडली. २०१०-११ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही ५५९ होती. मागील एका वर्षात ३० वाहनाची भर पडली. २०११-१२ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही ५८३ होती. मागील एका वर्षात २४ वाहनाची भर पडली. २०१२-१३ मध्ये तीन चाकी वहानाची संख्या ही ६०७ होती. मागील एका वर्षात २४ वाहनाची संख्या वाढली होती. सन २०१०-११ आणि २०११-१२ मध्येच सर्वाधिक वाहणे तिनचाकीची संख्या वाढली होती. मध्येच सर्वात कमी वाहणे चारचाकीची संख्या सन २००८-०९ कमी झाली होती.

इतर वाहणे :

शेतीतील सपटीकरण, उद्योगधंद्यातील कच्चा माल आणणे आणि पक्का माल निर्यात करण्यासाठी मोटप्रमाणावर इतर साधनाची गरज भासते. भाताच्या गोण्या, आंब्याच्या पेट्या वाहतूक, मोठा माल आणण्यासाठी चारचाकी वहानाचा वापर होतो. तसेच दैनिक पेपरची वाहतूक रत्नागिरी जिल्ह्याच्या ठिकाणावरून तालुक्याच्या ठिकाणापर्यंत पोहचण्यासाठी चारचाकी वहानाचा वापर करण्यात येतो.

रत्नागिरी जिल्ह्यातील पोस्ट सेवा आणि दुरध्वनी सेवा

तालुका	मंडणगड	दापोली	खेड	चिपळून	गुहागर	रत्नागिरी	संगमेश्वर	लांजा	राजापूर
पोस्टांची संख्या	२८	६२	८८	९६	५६	८७	९६	६१	८९
पत्र पेट्याची संख्या	१३९	२५८	२५८	२९४	१३६	३७१	२६०	१८२	३३०

(संदर्भ : डाक अधीक्षक रत्नागिरी विभाग - सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण २०१३)

१.	मंडणगड	१८१२	१०	६२
२.	दापोली	३०४७	१८६६	१३५
३.	खेड	२६५१	१९२०	७४
४.	चिपळून	४११२	६५९५	१५२
५.	गुहागर	२४८९	३६६	४९
६.	रत्नागिरी	६३३१	९३६१	४७०
७.	संगमेश्वर	४८८४		४७
८.	लांजा	६०५	७०७	२२
९.	राजापूर	२४२३	९००	२३

(संदर्भ : डाक अधीक्षक रत्नागिरी विभाग - सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण २०१३)

रत्नागिरी जिल्ह्यामध्ये दळणवळणामध्ये दुरध्वनी सेवा नउ तालुक्यामध्ये कार्यरत आहे. दुरध्वनी सेवा रत्नागिरी जिल्ह्यामध्ये रत्नागिरी तालुक्यात याचा सर्वाधिक प्रमाणात वापरला जातो. ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागामध्ये याचे प्रमाण अधिक आहे. लांजा तालुक्यात दुरध्वनी वापरणा-याचे प्रमाण फारच कमी आहे. एस.टी.डी वापरण्याचे प्रमाण रत्नागिरी मध्ये सर्वाधिक आहे. सर्वात कमी प्रमाण मंडणगड तालुक्याचा लागतो. दुसरा कमांक लांजा तालुक्याचा लागतो. एस.टी.डी. वापरणा-याचे प्रमाण तीसरा कमांक राजापूर तालुक्याचा लागतो.

निष्कर्ष :

रत्नागिरी जिल्ह्यात दळणवळणाचे जाळे पसरले आहे. वाहतूक मार्गात प्रवासी वाहतूक आणि मालवाहतूकचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. प्रवासी वाहतूकसाठी छोट्या वाहनाचा वापर अधिक प्रमाणात होतो. माल वाहतूकमध्ये चारचाकी वाहनाचा वापर अधिक प्रमाणात आणि मोट्या वाहनाचा वापर कमी प्रमाणात होत आहे. ग्रामीण भागापासून शहरी भागाना दळणवळणाच्या साधनाचे जोडलेले आहे. दळणवळण कांही मोजक्या येवेचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. दळणवळणाची साधने पोस्ट सेवा तालुक्यानुसार तिचे वितरण आहे. दुरध्वनी सेवा रत्नागिरी जिल्ह्यामध्ये अधिक प्रमाणात आहे. तर सर्वात कमी मंडणगड या तालुक्यात सुविधा आसलेली दिसते. दळणवळणाच्या साधनामध्ये वाढ होत आहे. या सुविधांमुळे ग्रामीण भागात आणि शहरी भागाचा विकास होण्यास मोठा हातभार लागत आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. भूगोलाची मुलतत्वे - प्रा. ए. वी. सवदी, प्रा. पी. एस. कोळेकर
२. भारताचा भूगोल - जयकुमार मगर
३. मानवी भूगोल - प्रा. शिंदे एस. वी.
४. भारताचा भूगोल - डॉ. सी. टी. पवार
५. भारताचा भूगोल - डॉ. प्रकाश सावंत
६. भारताचा आर्थिक भूगोल - डॉ. शीवराम ठाकूर, डॉ. राजाराम पाटील
७. मानवी भूगोल - डॉ. विठ्ठल धारपुरे
८. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०११
९. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१२
१०. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१३
११. दैनिक वर्तमान पत्रे

Impact Factor - 6.625

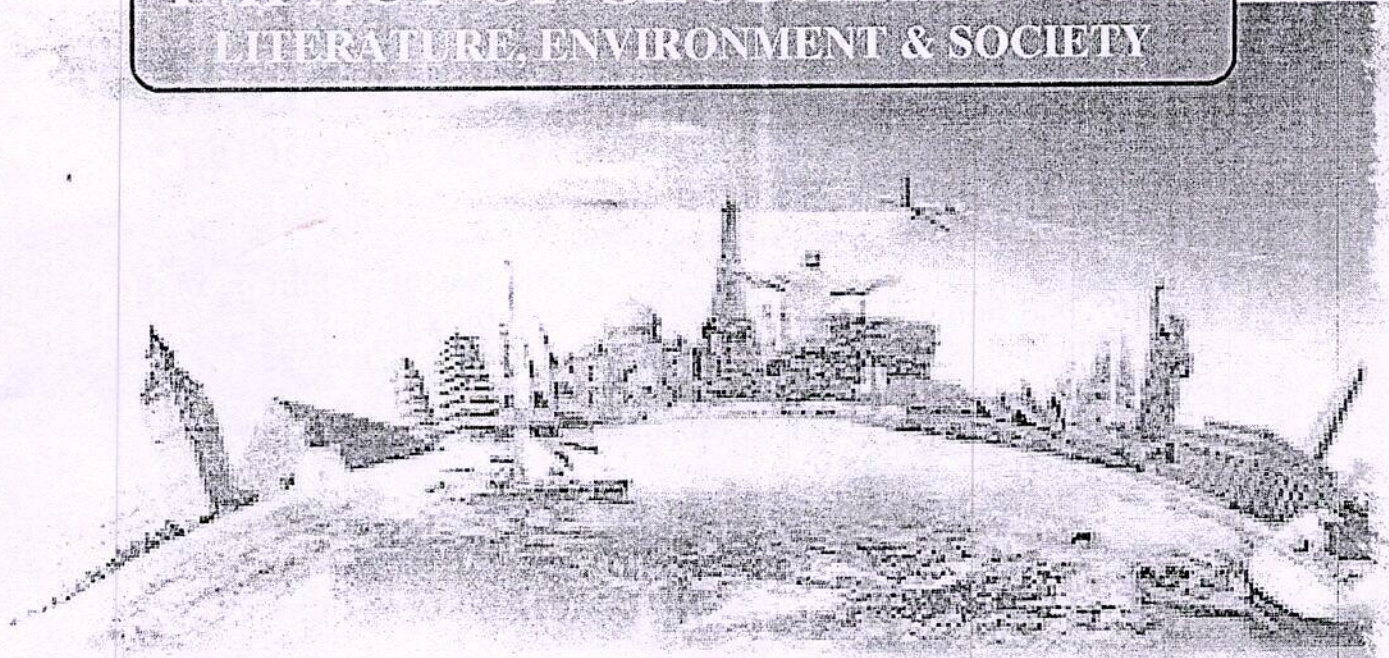
E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal
Special Issue 249 (B) - July 2020

**IMPACT OF GLOBALIZATION,
LITERATURE, ENVIRONMENT & SOCIETY**

Guest Editor -

Dr. D. K. Shinde,
Principal,
M.H.M. Arts & Commerce College,
Modnimb, Tal. Mhada Dist - Solapur

Executive Editors of the issue :

Dr. S. M. Gaikwad
Dr. P. B. Bhange

Chief Editor - Dr. Dhanraj T. Dhangar (Nashik)

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal

Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Special Issue 249 (B) - Impact of Globalization
Peer Reviewed & Indexed Journal

E-ISSN :
2348-7143
July -2020

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

July 2020

Special Issue 249 (B)

IMPACT OF GLOBALIZATION LITERATURE, ENVIRONMENT & SOCIETY

Guest Editor -

Dr. D. K. Shinde,
Principal,
M.H.M. Arts & Commerce College,
Modnimb, Tal. Mhada Dist - Solapur

Executive Editors of the issue :

Dr. S. M. Gaikwad
Dr. P. B. Bhangre

Chief Editor - Dr. Dhanraj T. Dhangar (Nashik)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN **I**NTERNATIONAL **P**UBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher
Cover Page Photo Source : Internet

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhanraj
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India
- ❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Balgeria
- ❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, Hyderabad, India
- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] India
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- ❖ Dr. G. Haresh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Sanjay Kamble -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]
- ❖ Prof. Vijay Shirsath- Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] India
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] India
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] India
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.] India

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna Kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh -HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tadmokdar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Indian Writings in English and Globalization	Vishnu Barman, Preeti Dubey	05
2	Impact of COVID- 19 Pandemic on India : An Environmental Perspective	Smt. Kalpana Pawaskar	11
3	Luminous Womanhood Emanates the Social Stigma of Menarche	Dr. R.N.Kalpana Devi	16
4	Effects of Globalization : A Study of Kiran Desai's <i>The Inheritance of Loss</i> and <i>Hullabaloo in Guava Orchard</i>	Heena Sharma	20
5	Swami Vivekananda : A Mystic Poet	Mr. M. Nallakurumban	25
6	A Study of Cropping Pattern in Maharashtra State	Dr. Shivaji Maske	29
7	Impact of Jalshiwari Yojana on the Growth of Income in Drought Prone Area (A Case Study of Village Dhamangaon in Barshi Tahsil of Solapur District)	Dr. Vijaykumar Pukale, Dr. Nagnath Dhayagode	34
8	Problems Related to Natures Hazards in India and Maharashtra	Dr. D. V.Narsale	41
9	Facets of Contemporary Legal Research	Dr. M.S. Bisen	44
10	Geographical Analysis of Agricultural Land Use Pattern of Kankavli Tahsil	Dr. Rajaram Patil,, Santosh Mane	50
11	Impact of Telecommunication Invention on Print Media	Ms. S. Banupriya	55
12	CCTV- A TOOL APPLICABLE in Library Security and Management	Vinayak Gadagi	58-
13	The Surrealistic Aspects of Namelessness In Haruki Murakami's Novel <i>A Wild Sheep Chase</i>	Dr. Sushant Kakade	60
14	Geographical Analysis of Rainfall in Beed District	Dr. S. P.Ghuge	64
15	Impact Of Globalization on Indian Society	B. Vijaya Bharatha Lakshmi	67
16	राष्ट्र-भाषा हिंदी और भूमंडलीकरण की चुनौतियाँ	डॉ. घनश्याम सिंह	71
17	वैश्वीकरण का कृषि अर्थव्यवस्था पर प्रभाव : एक विश्लेषण	प्रो. विकास वर्मा	74
18	आदिवासी संस्कृति के स्वरूप में बदलाव और विमर्श जंगल जहाँ शुरु होता है (उपन्यास) साहित्यकार संजीव के विशेष सन्दर्भ में	डॉ. नीरज चौहान	81
19	वैश्वीकरण : विहारीगंज की स्थानीय संस्कृति एवं समाज परप्रभाव	श्रिया सुमन	83
20	हिंदी साहित्य और समाज	डॉ. ज्योती गायकवाड	86
21	भारतीय राजनीति में जाति की एक महत्वपूर्ण भूमिका	डॉ. बिनू झंवर	89
22	'सुनो शेफाली' नाटक में चित्रित दलित युवती	प्रा. अनिल जाधव	92
23	मानवाचा पर्यावरणात हस्तक्षेप	प्रा. अनिल मुंगूसकर	95
24	समकालीन साहित्य, समाज व संस्कृतीवरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव	प्रा. हनुमंत निमसे	102
25	कृषि पूरक काजू उद्योग आणि स्त्रिया : सिधुदुर्ग जिल्ह्याचा अभ्यास	डॉ. दत्तात्रय घोडके	107
26	जागतिकीकरणाचा भारतीय समाजव्यवस्थेवर व अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम	डॉ. नागोराव भुरके	111
27	जागतिकीकरण आणि युवक वर्गामोरची आव्हाने	डॉ. विनोद धोंडीराम आचार्य	115
28	अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'इनामदार' या नाटकाचे वेगळेपण	प्रा. नवनाथ पाटोळे	118
29	जागतिकीकरणाचा साहित्य, पर्यावरण व समाजावर झालेला परिणाम	श्री दीपक भस्मे	121
30	भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार	प्रा. युवराज खडके	128

31	जागतिकीकरणानंतरची मराठी कविता (निवडक कवी व कवितांच्या आधारे)	डॉ. बाळासाहेब खोमणे	131
32	१९८० नंतरच्या मराठी ग्रामीण कादंबरीवर जागतिकीकरणाचा परिणाम	श्री. उमाजी माने	136
33	जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव	डॉ. शिवाजी पाटील	140
34	जागतिकीकरण आणि कृषी क्षेत्र : अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम	प्रा. प्रेमचंद गायकवाड	147
35	जागतिकीकरण आणि युवकांपुढील आव्हाने	डॉ. जीवन गंगणे	154
36	जागतिकीकरणाचा मराठी कवितांवरील प्रभाव	श्री. मुकुंद पाटील	160
37	जागतिकीकरण व मराठी कविता	महादेव राऊत	162
38	कोरोना वायरसचा पर्यावरणावर प्रभाव	डॉ. नागनाथ कळसकर	165
39	ग्रंथालय साहिती आणि सेवा	श्री .अमोल डंके	168
40	जागतिकीकरण प्रभावित मराठी नाटक	सारिका भांगे	171
41	पुणे पंढरपूर महामार्गावरील वेळापूर गावाचा ध्वनी प्रदूषण मापनाचा अभ्यास	डॉ. एन. टी. देशमुख, डॉ. सी. व्ही. ताटे	174
42	चित्रपट उद्योगातील रोजगार व फायदे आणि अडचणी/ आव्हाने	एच. पी पाटील	179
43	अमरावती जिल्ह्यातील बदलत्या सिंचन तीव्रतेचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. पराग तट्टे, डॉ. संदीप भावसार	182
44	जागतिकीकरणानंतरची मराठी कविता (निवडक कवी व कवितांच्या आधारे)	डॉ. बाळासाहेब खोमणे	189
45	गोंदिया जिल्ह्यातील लोकसंख्या वितरण व वस्त्यांचे वर्तमान स्वरूप	किशोर पुस्तोडे, डॉ. एम. आर. दर्वे	194
46	जागतिकीकरणाचा पर्यावरण व समाजावर झालेला परिणाम : एक अभ्यास	डॉ. पार्वती माने	199
47	जागतिकीकरण आणि मराठी कवितेतील संस्कृती चित्रण	डॉ. कल्याणी शेजवळ	203
48	ग्रामीण साहित्य, समाज, संस्कृती आणि जागतिकीकरण	डॉ. सुवर्णा गुंड-चव्हाण	208
49	हरितक्रांती - स्वरूप आणि यश	डॉ. दत्तात्रय घोडके	214
50	जागतिकीकरणाचा मराठी ग्रामीण कादंबरीवर पडलेला प्रभाव	डॉ. हिरालाल पाटील	218
51	जागतिक महामार्गामध्ये प्रशासनाची भूमिका	डॉ. दिगंबर बिरादार	223
52	भारतीय समाज मानसिकता आणि जागतिकीकरण व पर्यावरणवाद	प्रा. सुहास पाटील	227
53	संस्कृती व सांस्कृतिक परंपरा- जागतिकीकरणाचा प्रभाव	प्रा. डॉ. शिवाजी वाघमारे	231

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Geographical Analysis of Agricultural Land Use Pattern of Kankavli Tahsil

Dr. Rajaram Patil,
Head Department of Geography,
Arts And Commerce College Phondaghat,
Tal: Kankavli Dist: Sindhudurg
Email:- dr.rajaram.patil@phondaghat.ac.in
Mob- 9421148078

Santosh P. Mane
Assistant Professor,
Head Department of Geography
IQAC Coordinator
Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya Malshiras
Email:- santosh.p.manee@malshiras.ac.in
Mob- 8888454089

Abstract:

Land use study carries a great importance because it can provide a picture about Intensively used, under used and unused land of the area. The actual and specific use to which the land surface is put in terms of inherent primary land use, namely, Land under forest, pasture, cultivation etc. The general land use of any region is an impact of various factors. The concept of the general land use is related to the use of to which land is put in a certain reason at a given period of time. The term land use is virtually self-explanatory. Land use is a result of combinations of both natural genesis and human influences which have been brought to bear unit in the past and of those which are still active in the present. Spatial variations in land use are related to physical environment, socio-economics factors are also responsible for shaping the land use in the region. (Shinde, 2009)

The changing man-environment relationship also plays a key role in defining the land use of particular region. The basic objective of the land use pattern is to use the available land which is limited. The pattern of land use is complex and dynamic. The land use pattern is different in different regions. The present pattern of land use is result of long continued operation of the whole range of environmental factors but modified by socio-economic and historical elements. Environment influences on the Land use of the study region. Spatiotemporal change in the environment affects on the development of the agriculture. Land use analysis plays a vital role to improve the agricultural Production and to minimize the problems.

Keywords- Agriculture, Land use types, Land use Pattern, Crops,

Introduction-

The changing man-environment relationship also plays a key role in defining the land use of particular region. The concept of the general land use is related to the use of to which land is put in a certain reason at a given period of time. The term land use is virtually self-explanatory. Land use study carries a great importance because it can provide a picture about Intensively used, under used and unused land of the area. The actual and specific use to which the land surface is put in terms of inherent primary land use, namely, Land under forest, pasture, cultivation etc. The general land use of any region is an impact of various factors. Land use is a

result of combinations of both natural genesis and human influences which have been brought to bear unit in the past and of those which are still active in the present. Spatial variations in land use are related to physical environment. socio-economics factors are also responsible for shaping the-land use in the region. The basic objective of the land use pattern is to use the available land which is limited. The pattern of land use is complex and dynamic. The land use pattern is different in different regions. The present pattern of land use is result of long continued operation of the whole range of environmental factors but modified by socio-economic and historical elements. The present study is based on the primary and secondary data. Primary data will be collected through the intensive field work by excluding questionnaires, conducting interview of farmers and personal observations. Secondary data will be collective from published Reports, Abstracts, Journals, documents, Such as census hand book socio-economic reviews District statistical abstracts etc. The General land use pattern has been classified as net sown area, Land not available for cultivation, cultivable waste land, follow land and forest cover. The data obtained for the period of 1980-81 to 2010-11. (Mane, 2014) This above classification of general land use is used for present day for this study region.

Study Region-

Kankavli Tahsil is in a Sindhudurg district of Maharashtra state. Vaibhavwadi and Rajapur Tahsils make its northern boundary, Kolhapur district make eastern boundary, Devgad and Malvan Tahsil make western boundary and Kudal Tahsil make a southern boundary of the Tahsil. Kankavli Tahsil lies in between 16 15' 16" to 16 16' 22" North latitudes and 73 42' 19" to 73 43' 23" East longitude with an altitude of 51 mts above mls mean sea level. In Kankavli Tahsil the rainfall is high. Annual rainfall range is from 3000 to 3500 mm. the climate of Tahsil is hot and moist. The area of Tahsil is 77339 hectares. There are 104 villages and only one town. The total population according to 2001 census is 123542 and the density of population is 177 persons per square kms. Out of total geographical area 11.63% of the land is under the forest cover and 13.19% of land is under uncultivable waste land.

Objectives-

The general objectives of the study region is as follows-

- (i) To analyse the spatiotemporal land use pattern in the study regions.
- (ii) To study the geographical setting of the region.
- (iii) To examine spatiotemporal changes in agricultural land use in the study region.

Hypothesis-

- (i) Environment influences on the Land use of the study region.
- (ii) Spatiotemporal change in the environment affects on the development of the agriculture.

Research methodology-

The present study is based on the primary and secondary data. Primary data will be collected through the intensive field work by excluding questionnaires, conducting interview of farmers and personal observations. Secondary data will be collective from published Reports, Abstracts, Journals. documents, Such as census hand book socio-economic reviews District statistical abstracts etc.

General Land use-

The General land use pattern has been classified as net sown area, Land not available for cultivation, cultivable waste land, follow land and forest cover. The data obtained for the period of 1980-81 to 2010-11. From socio-economic review and statistical abstract and District census hand book of Sindhudurg district, converted into the percentage to the total Geographical area. To avoid the fluctuations, Thirty years data is averaged and used for analysis. The percentage is categories in different group. (C., 2018) The volume of change of these categories for Thirty years was computed and volume of change was shown in above mentioned figures and interpreted the text. The analysis gives the proper understanding of general land use and relevant aspects providing the base for further investigation. Government of India has now officially classified land under twelve categories finally grouped into five classes such as-

- (a) Forest Land
- (b) Net sown area
- (c) Land not available for cultivation
- (d) cultivable waste land
- (e) Follow land

The above classification is used for present day.

Table No. 1 Kankavli Tahsil - General Land Use-Pattern (1980-81 to 2010-11)

Sr. No	Land use Types	1980-1981		1990-1991		2000-2001		2010-2011	
		Area in Hectares	Area in %	Area in Hectares	Area in %	Area in Hectares	Area in %	Area in Hectares	Area in %
1	Net sown Area	24800	32.00	21900	28.33	28596	36.92	29025	37.52
2	Land not available for cultivation	14400	18.00	10700	13.64	12008	15.52	12837	16.59
3	Cultivable waste land	29300	37.85	35300	45.66	24352	31.38	10203	13.19
4	Follow land	1200	1.55	600	0.77	3988	5.15	541	0.69
5	Forest Area	8200	10.59	9000	11.64	9230	11.93	8997	11.63
	Total Area	77400	100%	77300	100%	77337	100%	77339	100%

Source : Sindhudurg District Handbook Sindhudurg 1981, 1991, 2001 Socio-Economic Review and Statistical Abstract 2010-11.

Table No. 2 Kankavli Tahsil - General Land use Pattern Change

Sr. No.	Land use Type	Change in %	Change in %	Change in %	Change in %
		1981-91	1991-2001	1981 to 2001	1981 to 2011
1	Net sown Area	-3.67	+3.64	+4.97	+5.52
2	Land not available for cultivation	-4.36	+1.88	-2.48	-1.41
3	Cultivable waste land	+7.81	-14.18	-6.47	-24.66
4	Follow land	-0.79	+4.38	+3.6	-0.86
5	Forest Area	+1.05	+0.29	+1.34	+1.04

Source : Socio-Eco. Review and Statistical abstract of Sindhudurg District 1980-81 to 2010-11.

In 1981 the net sown area was 24800 hectares accounting 32% of the total geographical area after twenty years in 2001 it was recorded as 29025 hectares which was 37.52%. In the first

decade (1991), it was decreased by 3.67% and in next decade (2001) it was increased by 8.64%. In the study period from 1981 to 2011 it was increased by 5.52%. It was less than the Maharashtra State. Land not available for cultivation has indicated the fluctuation in the study period. The Land under this category from 1981 to 2011 it was decreased by 1.41% as well as cultivable waste land from 1981 to 2011. It was decreased by 24.66%. Even fallow land also decreased 0.86%. But under the area of forest is from 1981 to 2011 it is increased 1.04%.

Table No. 3 Kankavli Tahsil - Agricultural Land use pattern(1980-81 to 2010-11)

Sr. No	Crops	1980-1981		1990-1991		2000-2001		2010-2011	
		Area in Hectares	Area in %	Area in Hectares	Area in %	Area in Hectares	Area in %	Area in Hectares	Area in %
1	cereals	19650	39.78	13376	62.32	13414	52.02	33	0.24
2	pulses	21506	43.54	1160	5.40	331	1.40	1407	10.46
3	Oil seeds	658	1.33	81	0.37	364	1.54	984	7.31
4	Fruits & vegetables	313	0.63	2275	10.60	7053	29.98	10467	77.83
5	spices	41	0.08	18	0.08	03	0.01	17	0.12
6	Fodder crops	7223	14.62	4552	21.22	2358	10.02	535	3.97
	Total area	49391	100%	21462	100%	23523	100%	13443	100%

Source : Sindhudurg District Handbook Sindhudurg 1981, 1991, 2001 Socio-Economic Review and Statistical Abstract 2010-11.

Table No. 4 Kankavli Tahsil - Agricultural Land use pattern change (1980-81 to 2010-11)

Sr. No.	crops	Change in %	Change in %	Change in %	Change in %
		1981-91	1991-2001	1981 to 2001	1981 to 2011
1	Cereals	+22.54	-5.3	+17.24	-39.54
2	Pulses	-38.14	-4.0	-42.14	-33.08
3	Oil seeds	-0.96	+1.17	+0.21	+5.98
4	Fruits & vegetables	+9.97	+19.38	+28.95	+77.2
5	Spices	0.00	-0.07	-0.07	+0.04
6	Fodder crops	+6.6	-11.02	-4.6	-10.65

Source : Sindhudurg District Handbook Sindhudurg 1981, 1991, 2001 Socio-Economic Review and Statistical Abstract 2010-11.

In 1981 the cereals crop area was 19650 hectares. Accounting 39.78 % of the geographical area. After 20 years in 2001. It was recorded 13414 hectares which was 57.02% in the first decade (1991). It was increased by 62.32% and in next decade (2001). It was increased by 17.24%. In the study period from 1981-2011. It was decreased by 39.54%. it was less than the Maharashtra state. The pulses crops are decreased in 1981 by 38.14% as well as oil seeds are increased by 5.98 from 1981-2011. Fruit and vegetables are also increased 77.2%spices crops

BAS- 20-21
19

ISSN 0976-0377

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

**Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble**

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

३१-०१/०१/२०२०

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXI, Vol. VI
Year - 11 (Half Yearly)
(July 2020 To Dec. 2020)

Editorial Office :
'Gyandeeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913, 09637935252,
09503814000, 07276301000

Website

www.irasg.com

E-mail :

interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :

Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble

Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen

Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Huen Yen

Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHINA)

Dr. Omshiva V. Ligade

Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale

Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Laxman Satya

Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Lohevan,
PENSULVIYA (USA)

Bhujang R. Bobade

Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Sadanand H. Gone

Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure

Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar

Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Dr. C.J. Kadam

Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Veera Prasad

Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Johrabhai B. Patel,

Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaik

Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar

Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivaji Vaidya

Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani, Dist. Parbhani.(M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri

Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Bank Marketing in World : An Overview Dr. Ritesh Bajranglal Vyas	1
2	Conversing Mutilated Body and Physical Relation in J. M. Coetzee's Slow Man Dr. Deepali N. Deshmukh	7
3	Collection Development in Digital Decades Dr. D. B. Maske	14
4	राष्ट्रीय सुरक्षेच्या संदर्भात नक्षलवादाची समस्या आणि उपाय डॉ. जी. एन. सोनवणे	22
5	भारतीय कृषी क्षेत्र आणि नवीन कृषी कायदे डॉ. बालाजी आण्णासाहेब सुरवसे	28
6	इयत्ता नववीच्या पर्यावरण विषयातील संकल्पनांच्या आकलन सुलभतेसाठी अध्यापन पिटकांचा विकास आणि त्यांची परिणामकारकता धीरज शं. मसराम, डॉ. हेमचंद्र ससाने	34
7	राजर्षी शाहू यांच्या आरक्षण धोरणाचा ऐतिहासिक अभ्यास डॉ. महानंदा श्रीराम राऊतखेडकर	44
8	महात्मा गांधीजींचे ग्रामस्वराज्य संबंधीचे विचार : तुलनात्मक व टीकात्मक डॉ. एच. पी. कदम	50
9	महात्मा बसवेश्वर व महात्मा गांधी यांचे धार्मिक विचार शंकरय्या करिबसय्या कळीमठ, डॉ. अजय गव्हाणे	54

भारतीय कृषी क्षेत्र आणि नवीन कृषी कायदे

डॉ. बालाजी आण्णासाहेब सुरवसे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
फोंडाघाट, जि. सिंधुदुर्ग

5

Research Paper - Economics

गोषवारा

संपूर्ण जगात भारताला आजही कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखले जाते. भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या ५५ ते ६० टक्के लोकसंख्या ही शेतीक्षेत्रावर अवलंबून आहे. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडापासूनच शेतीक्षेत्रावर अवलंबून असलेल्या प्रचंड लोकसंख्येमुळे भारताची ओळख जगात कृषीप्रधान देश म्हणून झालेली आहे. असे असले तरी भारतातील शासकीय धोरणे मात्र शेतीला प्राधान्यक्रमावर न ठेवता आखलेली आहेत. ब्रिटीश शासन कालखंडात शेती समस्यांची मांडणी महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी आपल्या 'गुलामगिरी' (१८७३), 'शेतकऱ्यांचा आसूड' (१८८३) आणि 'इशारा' (१८८५) इ. महत्वाच्या ग्रंथांमध्ये केल्याचे दिसून येते. यामध्ये फुलेंनी शेतकऱ्यांच्या समस्या ब्रिटीश शासनासमोर प्रखरपणे मांडल्याचे दिसते. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर भारताचे पहिले कृषी मंत्री स्व.डॉ.पंजाबराव देशमुख, अण्णाभाऊ साठे यांनी देखील शेतकऱ्यांच्या समस्या मांडण्याचा प्रयत्न केला. वेळोवेळी शेतीची दुरवस्था विचारात घेऊन त्या त्या वेळच्या शासनकर्त्यांनी कृषीपूरक धोरणे राबवली नाहीत. परिणामी भारतीय शेती संकटात सापडून लाखो शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे आढळून येते. भारतात जे वेळोवेळी कृषी कायदे आणि चोरणे राबवण्यात आली त्यापैकी सप्टेंबर २०२० मध्ये जे नवीन तीन कृषी कायदे संमत करण्यात आले त्याचा भारतीय कृषी क्षेत्रावर काय परिणाम झाला त्याचा ऊहापोह या लेखात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सुचनक शब्द : कृषी कायदे, हमी भाव, किमान समर्थन मूल्य

प्रास्ताविक :

भारतातील हरितक्रांतीचे जनक एम.एस.स्वामीनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली १८ नोव्हेंबर २००४ रोजी 'राष्ट्रीय शेतकरी आयोगाची' स्थापना करण्यात आली. या आयोगाने डिसेंबर २००४, ऑगस्ट २००५, डिसेंबर २००५, एप्रिल २००६, ऑक्टोबर २००६ असे पाच अहवाल भारतातील शेती

व शेतकऱ्यांच्या समस्या जाणून घेतल्या आणि शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी सूचना मांडून सरकारला सादर केले. परंतु दुदैवाने या आयोगाने अत्यंत मौल्यवान अशा शिफारशी पुरोगामी आघाडी स्वीकारल्या नाहीत. या आयोगाने शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला किमान हमी भाव द्यावा अशी शिफारस केली होती. सन २०२२ पर्यंत देशातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याची घोषणा करायची आणि त्या पार्श्वभूमीवर भारतीय शेतीमध्ये आमुलाग्र बदल आवश्यक आहेत असे सांगून नवीन कृषी कायदे आणायचे यामधून सरकारचा दुटप्पीपणा दिसून येतो. या पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने केलेले नवीन तीन कृषी कायदे कसे आहेत ? शेतकऱ्यांचे उत्पन्न खरोखरच दुप्पट होईल का ? नवीन कृषी कायद्याने शेतकरी आपली वडिलोपार्जित जमीन गमावून बसेल काय ? असे अनेक सर्वसामान्य व्यक्तींच्या मनात निर्माण होत आहेत. या सर्वांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न या शोध निबंधात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्ट्ये : (Objectives)

१. नवीन तीन कृषी कायद्यांमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट होऊन त्यांचे जीवनमान सुधारेल का हे तपासणे.
२. किमान समर्थन मुली शेतकऱ्यांना मिळेल का ते पाहणे.
३. कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या बाहेर शेतकऱ्यांना आपल्या शेतमालाची विक्री करता येईल का ते पाहणे.

संशोधन पद्धती :

भारतात तयार करण्यात आलेल्या २०२० मधील नवीन तीन कृषी कायद्यांचा भारतातील शेतकऱ्यांवर कसा आणि कित्ती आणि काय परिणाम होईल हे या शोधनिबंधात पाहत असताना प्रामुख्याने उद्दिष्ट्यांना अनुसरून आणि विश्लेषणात्मक माहिती मिळविणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे संशोधन परिपूर्ण आणि अधिक उत्कृष्ट होईल. यासाठी प्रामुख्याने द्वितीयक सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. यात प्रामुख्याने पुस्तके, मासिके, लेख, नियतकालिके, साप्ताहिके इ. चा वापर केलेला आहे. तंतोतंत आणि अगदी अलीकडच्या काळातील माहिती घेण्यासाठी इंटरनेटवरून वेबसाईटच्या माध्यमाचा वापर करण्यात आला आहे.

कृषी कायदा - १ : शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य (प्रोत्साहन व सुविधा) अधिनियम - २०२०

या अधिनियमानुसार या कायद्याचा प्रमुख उद्देश शेतकऱ्यांना आपल्या मालाची विक्री करण्याचे स्वातंत्र्य देणे हा आहे. या कायद्यामुळे शेतकरी आपला माल कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या बाहेर विकू शकणार आहे. आपला माल शेतकऱ्यांनी बाहेर विकल्यामुळे खाजगी व्यापाऱ्याकडून त्यांना अधिक मोबदला मिळेल असा सरकारचा दावा आहे. कृषी उत्पन्न बाजार समितीला एक समांतर अशी पर्यायी व्यवस्था निर्माण करणे हा उद्देश आहे.

शेतकऱ्यांना आपला माल त्याला हव्या असणाऱ्यांना विकता यावा, त्यांच्या पिकांची योग्य किंमत यावी, पीक विक्रीचा व्यवहार उघड व्हावा, कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या जाचक अटीतून शेतकऱ्याची सुटका व्हावी, शेतीमाल खरेदीमध्ये स्पर्धा निर्माण व्हावी, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढावे तसेच शेतकऱ्यांना आपल्या मालाची संगणकाद्वारे म्हणजेच ऑनलाईन विक्री करता यावी हे प्रमुख उद्देश सरकारचे हा कायदा लागू करण्यामागे होते.

या नवीन कायदानुसार शेतकरी आपल्या शेताच्या बांधावर, खरेदी करणाऱ्या कंपनीच्या परिसरात यासारख्या ठिकाणावर आपला माल विकू शकतो. तसेच शेतकरी आपला माल ई-ट्रेडिंग द्वारे ऑनलाईन सुद्धा विकू शकतो. याचाच अर्थ या नवीन कायदानुसार शेतकऱ्यांना आपला माल देशभरात कुठेही विकण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले आहे. या कायद्याचे विशेष म्हणजे सरकारी बाजार समिती बाहेर शेतमाल विक्रीवर कोणत्याही प्रकारच्या कराची आकारणी होणार नाही. तसेच आडतही कापली जाणार नाही, अशी तरतूद या कायद्यात आहे. या कायदानुसार बाजार समित्या बंद होणार असून त्यांचा केवळ एकाधिकार समाप्त होईल आणि कृषिमालाच्या व्यापारात वाढ होईल, असा सरकारचा दावा आहे. या कायद्याचा परिणाम केवळ पंजाब, हरियाणा, पश्चिम उत्तर प्रदेश या भागातील शेतकऱ्यांवरच होणार नसून कमी-अधिक प्रमाणात देशातील सर्वच शेतकऱ्यांवर होणार आहे.

कालांतराने सरकारी बाजार समित्यांचे अस्तित्व संपुष्टात येईल, शेतमाल बाजार ठराविक मोठ्या उद्योगपतींच्या हातात एकवटला जाईल, किमान हमी भावाने बाजार समितीमार्फत सुरु असलेली शेतमाल खरेदी व्यवस्था कालांतराने बंद होईल, शेतकऱ्यांना बेभरवशाच्या बाजार व्यवस्थेवर सोपवल्या जाईल, हमी भावाने शेतमाल खरेदी करण्याच्या संकटातून सरकार स्वतःची सुटका करून घेईल. तसेच गरिबांसाठी सुरु असलेली सार्वजनिक वितरण व्यवस्था कोलमडेल आणि गरिबांची खाद्य सुरक्षा धोक्यात येईल असे विविध संभाव्य परिणाम या कायद्याचे होतील असे वाटते. असे संभाव्य दुष्परिणाम दिसत असल्यामुळेच शेतकऱ्यांचा या कायद्यास विरोध आहे.

हा कायदा मंजूर करून केंद्र सरकारने राज्य सरकारांच्या अधिकारांचे हनन केले आहे असे कांही तज्ञांचे मत आहे. कारण जुना बाजार समिती कायदा हा प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेत ठराव संमत करून मंजूर करण्यात आलेला आहे. जुना कायदा रद्द करून नवीन कायदा करताना राज्य सरकारांचे मतही विचारात घेतलेले नाही.

कृषी कायदा - २ : शेतकरी (सक्षमीकरण व संरक्षण) किंमत हमी आणि कृषी सेवा करार अधिनियमन - २०२०

हा दुसरा कृषी कायदा Contract Farming (करार शेती) संबंधातला आहे. या कायदानुसार शेतकऱ्यांना आपली शेती दुसऱ्याला कराराने देता येणार आहे.

आपली शेती शेतकऱ्यांना इतरांना कराराने करता येईल. शेतीपूरक उद्योगाबरोबर शेतकरी थेट जोडला जावा, शेती शेतकऱ्यांना इतरांना कराराने करता येईल. शेतीपूरक उद्योगाबरोबर शेतकरी थेट जोडला जावा. शेती सोबतच शेती पिकांवर आधारित उद्योग करता यावे, शेतीक्षेत्रात मोठ्या उद्योजकांनी भांडवल गुंतवावे, पीक तयार झाल्यावर येणारा तोटा कमी करता यावा. शेतमाल प्रक्रिया करून तो परदेशी पाठवता यावा जेणेकरून परकीय चलन प्राप्त करता येईल, लहान-लहान तुकड्यांच्या शेती ऐवजी सलग शेती करता यावी, नैसर्गिक संकट आणि लहरी हवामानाला शेतकऱ्यांना तोंड देता यावे. शेतीक्षेत्रातून देशाची आर्थिक प्रगती व्हावी, ई. उद्दिष्ट्ये किंवा सरकारची या कायद्यामागची भूमिका आहे.

हा कायदा करार शेती संदर्भातील आहे. ज्यानुसार व्यापारी, उद्योजक, कंपनी व इतर कोणीही शेतकऱ्यांसोबत शेती संदर्भात करार करू शकतो. होणारा करार हा केवळ शेतीतील पिकाचा आहे. कोणत्या पिकाचे कोणते वाण वापरायचे, यासंबंधी शेतकऱ्यांना आधीच कल्पना दिली जाणार आहे. कंपनी किंवा उद्योजक आणि शेतकरी या दोघांचेही एकल झाले तरच करार अस्तित्वात येणार आहे. शेती खर्चाचे विवरण आणि इतर खर्चाचे विवरण करारामध्ये नमूद केलेले असेल. शेतमाल विक्रीवेळी करारात ठरल्यापेक्षा शेतमालाचा बाजारभाव जास्त आल्यास त्याचा वाढीव हिस्सा शेतकऱ्यांना दिला जाण्याची तरतूद या कायद्यात आहे. या करारातील महत्त्वाची बाब म्हणजे शेतकऱ्यांना करार केलेल्या कालावधीत कधीही बाहेर पडण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे. कांही वादविवाद झाले, तंटे झाले तर ते सोडवण्याची प्रक्रिया देखील या कायद्यात नमूद केलेली आहे.

जगभरात करार शेतीचे प्रयोग फसले असताना एकूण शेतकऱ्यांपैकी ८५% अल्पमूधारक शेतकरी असलेल्या भारतात करार शेतीचा प्रयोग यशस्वी होईल का ? हा प्रश्न मोठा आहे. कारण एका रात्रीत कागदोपत्री तयार होणाऱ्या बोगस कंपन्यांना करार शेतीपासून दूर ठेवण्याची तरतूद या कायद्यात आढळत नाही. या कायद्यात समतुल्य भाव देण्याची तरतूद असल्यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालासाठी शासकीय दराप्रमाणे किमान हमी भाव मिळेल याची तरतूद नाही. करार शेतीला कायद्याचे स्वरूप मिळाल्यानंतर केवळ करार शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांचीच शेती नाही तर संपूर्ण शेतीक्षेत्र प्रभावित होणार आहे. भविष्यात शेतकरी आपल्या शेतीत कोणते बियाणे पेरले आणि कोणते वापरायचे याचे स्वातंत्र्य या कायद्यानुसार गमावून बसणार आहे. या कायद्याचा आणखी एक परिणाम म्हणजे ज्या वस्तूंची देशात आणि विदेशात जास्त मागणी आहे अशाच शेतीमालाचे उत्पादन करार शेतीमध्ये घेतले जाईल. कारण करार शेतीचे स्वरूप पूर्णतः व्यावसायिक असणार आहे.

केवळ शेतमाल पिकाचा जरी करार असला तरी कराराने केलेल्या शेतीवर कंपनी बँकेकडून कर्ज घेवू शकणार असल्याने कंपनीने कर्ज बुदावल्यास शेतकऱ्यांची शेती धोक्यात येवू शकते. एका पिकासाठी जास्तीत जास्त पाच वर्षे कंपनी करार कंपनी करार शकणार आहे. या कालखंडात कंपनी

नफा मिळविण्यासाठी कीटकनाशके, खते, तणनाशके यांचा भरमसाठ वापर करेल. परिणामी शेतीची सुपीकता घोक्यात येवू शकेल. करार शेतीमुळे सलग शेती करणे अपेक्षित आहे त्यासाठी अनेक शेतकऱ्यांच्या लगतच्या जमिनी कंत्राटी पद्धतीने शेती करण्यासाठी घेतल्या जातील. परिणामी जमिनी-जमिनी मधील बांध (धुरे) संपुष्टात आणले जातील. प्रत्यक्षात आपली जमीन किती आहे हे ओळखणे कठीण होईल. करारसंपल्यानंतर ही जमीन पूर्ववत कंपनीने न घेतल्यास शेतकऱ्यांमध्ये जमिनीवरून वाद निर्माण होतील. कंपनीसोबत शेतकऱ्यांचे जे करार होणार आहेत ते एकूण तीन प्रकारचे असणार आहेत.

थोडक्यात करार शेतीचा कायदा हा कृषी उत्पन्न बाजार समितीची व्यवस्था व किमान हमी भावाची अवस्था कायमस्वरूपी बंद करणारा हा कायदा आहे असे अनेक तज्ज्ञांचे मत आहे.

कृषी कायदा - ३ : अत्यावश्यक वस्तू (संशोधन) कायदा - २०२०

अत्यावश्यक वस्तू कायदा - २०२० हा कृषी मालाची साठवणूक करण्या संदर्भातील आहे. या कायदानुसार शेतमालाची साठवणूक करण्याच्या बाबतीत कोणतीही मर्यादा असणार नाही. त्यामुळे या कायदानुसार उद्योजकांना कृषी व्यवसायात थेट प्रवेश मिळेल. १९५५ मध्ये जेव्हा अत्यावश्यक वस्तू सेवा कायदा लागू करण्यात आला त्यावेळी उपभोक्त्यांना वाजवी किमतीला आवश्यक वस्तूंची उपलब्धता करून देणे हा उद्देश होता. नवीन अत्यावश्यक वस्तू संशोधन कायदा दिनांक ०५ जून २०२० पासून संपूर्ण देशात लागू करण्यात आला.

शेतमाल साठविणे, एका ठिकाणाहून दुसरीकडे पाठविणे, शेतमाल किमतीवरील जाचक बंधने हटविणे, गोदामे, शीतगृहे, शेतमाल परदेशी निर्यात करणे यांमध्ये खाजगी गुंतवणूक आकर्षित करणे, नवीन रोजगार निर्मिती करणे, शेतमालाची नवीन पुरवठा साखळी तयार करणे, अधिक कालावधीसाठी शेतमाल त्यास जास्त किंमत मिळावी अशी विविध उद्दिष्ट्ये दृष्टीसमोर ठेवून प्रस्तुत कायदा मंजूर करण्यात आलेला आहे.

अन्नधान्य, डाळी, खाद्यतेले, कांदे व बटाटे अशा ज्या अत्यावश्यक वस्तूंच्या यादीतून वगळण्यात आलेल्या वस्तू आहेत त्यांच्या साठवणूकीवरील सरकार केवळ नैसर्गिक आपत्ती किंवा युद्धजन्य परिस्थितीतच पुन्हा बंदी लावू शकेल अशी या कायद्यात तरदूत करण्यात आली आहे.

खाजगी व्यापारी आणि उद्योजक हे शेतमालाचा मोठा साठ करून नफेखोरीसाठी या कायद्याचा गैरवापर करू शकतात. कमी भावात शेतकऱ्यांकडून माल खरेदी करायचा आणि भरमसाठ साठेबाजी करून बाजारात शेतमालाचा कृत्रिम तुटवडा निर्माण करू शकतात. यांच्यावर कसे नियंत्रण आणायचे याचे स्पष्टीकरण या कायद्यात दिसत नाही.

सारांश :

या तीनही कायद्यांचा अभ्यास उद्देश, तरतुदी आणि होणारे परिणाम या दृष्टीकोनातून

केल्यानंतर असे निदर्शनास येते की, या तीनही कायद्यांच्या विघात देशभरातील शेतकऱ्यांमध्ये असंतोष निर्माण झाला आहे. कारण या नवीन कृषी कायद्यांमुळे भारतीय शेती क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडून येणार आहेत.

संदर्भ सूची :-

१. म.ज्योतीराव फुले - गुलामगिरी सुधीर प्रकाशन वर्धा, ऑक्टोबर २००३
२. कृषी संवादिनी २००५ डॉ.पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ, अकोला
३. म.ज्योतीराव फुले - शेतकऱ्यांचा आसूड आणि इशारा राजेश प्रकाशन पुणे.
४. जय मेहता - अर्थशास्त्री इंदोर मध्यप्रदेश : तेननये कृषी कानूनोका एक विश्लेषण
५. Essential Commodities (Amendment) Act - २०२०
६. Farmers (Empowerment and Protection) Agreement of price Assurance and Farm Services Act - २०२०
७. Farmers Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Act - २०२०
८. <http://www.thehindubusinessline.com>
९. <http://indiaexpress.com/article/explained>

The Study of Groundwater Management & the problems in Marathwada

Dr. Balaji A. Survase

Head, Dept. of Economics,
Arts and Commerce College,
Phondaghat, Dist. Sindudurg

Research Paper - Economics

ABSTRACT

India is the largest user of groundwater in the world. Currently, about 85% of rural water supplies are dependent on groundwater and more than 60% of irrigated agriculture is possible due to groundwater in the country. This dependency has had its consequences. Today about 60% of the districts in the country are reeling from the problems linked to either groundwater availability or groundwater quality. This depleting groundwater availability and deteriorating quality of the resource has been a direct impact of the development of the resource for various anthropogenic uses.

Large parts of Maharashtra are witnessing an alarming dip in groundwater levels, according to the latest survey by the state's Groundwater Survey and Development Agency. Today, groundwater is being used through 24 lakh sources in form of bore-wells, dug-wells and handpumps for various purposes in the state. Of the 76 talukas in Marathwada's eight districts, 72 are facing serious depletion in groundwater levels, with more than 5,000 villages in this region recording a dip of more than one metre when compared to the five-year average. In the year 2019, the rainfall was deficient, the monsoon was erratic. But this scenario has been similar for many years. Especially from last 8-10 years the intensity of such narratives is increasing.

These narratives made me realise that what is happening is something that is not in our hands. However it also brought forth the factors which are in our hands and which are thanks to ruthless exploitation, are worsening the situation.

Keywords: rainfall, wells or borewells, groundwater.

Introduction:

Maharashtra state has been divided into six regions of which Aurangabad is one of the region. Marathwada (which coincides with Aurangabad Division of Maharashtra) consists of 8 districts in the heart of Maharashtra: Aurangabad, Beed, Latur, Osmanabad, Parbhani, Jalna, Nanded and Hingoli. Large parts of Maharashtra are witnessing an alarming dip in groundwater levels, according to the latest survey by the state's Groundwater Survey and Development Agency.

The region has a population of about 1.87 Crores and a geographical area of 64.5 Thousand sq. kms. The topographical reasons have meant that traditionally Marathwada has been a low rainfall region. Marathwada region is facing severe scarcity of drinking water due to scanty rainfall since 2 to 3 years. More than 4000 tankers had to be deployed in year 2016 during scarcity period in Marathwada. Apart from this various other scarcity measures were also taken up such as temporary piped water supply scheme, special repairs, bore wells, private well requisition etc. Water was brought by railway from Miraj, Dist. Sangali from a distance of 300 Kms to meet the drinking water demand of Latur city. Due to the situation of water scarcity and drought in Maharashtra, the state government has also resorted to the option of artificial rain and cloud seeding. But the experiments have not yet been very successful in Maharashtra.

Marathwada comprises of 8 tahasils. It consists of 12978 villages / habitations, 25 City panchayats, 50 Municipal councils and 4 Municipal Corporations, having 1,33,36,000 rural & 53,96,000 urban population, totaling to 1,87,32,000 as per 2011 census. The raw water will be required to supply to the cities & towns and some multi villages water supply schemes as they have their independent water supply system. Since at present, source of drinking water of most of the villages are based on the ground water, it will be required to supply raw water to villages and city so as to make available

sufficient potable water. The water will be supplied to all the urban & rural local bodies on bulk basis. The existing infrastructure created so far for drinking water purpose should also be used along with the mainwater grid.

Objective of the Study :

The main objective of the study is to explore alarming dip in groundwater levels in Marathwada. The study is carried out in the affected villages to study heavy burden on groundwater usage. Problems raised due to the shift from traditional crops to cash crops.

Marathwada region is dependent on major dams such as Jaikwadi, Majalgaon, Lower Dudhna, Yeldari, Vishnupuri, Manjara, Mannar and Sidhdheshwar and many medium and minor irrigation projects for its water supply. However due to scanty rainfall during last few consecutive years, these dams had insufficient storage resulting into water scarcity problem. This has necessitated bringing the water from dams in adjoining regions. Of the 76 talukas in Marathwada's eight districts, 72 are facing serious depletion in groundwater levels, with more than 5,000 villages in this region recording a dip of more than one metre when compared to the five-year average. In recent years, the rainfall was deficient, the monsoon was erratic. But this scenario has been similar for many years. Especially from last 8-10 years the intensity of such narratives is increasing. These narratives made me realise that what is happening is something that is not in our hands. However it also brought forth the factors which are in our hands and which are thanks to ruthless exploitation, are worsening the situation.

Groundwater has been called the lifeline of our country; especially the rural parts are more dependent on it. The state of Maharashtra is no exception to it. Groundwater is one of those factors. Availability of groundwater is a function of rainfall, topography, altitude, geology, geography of the area, groundwater extraction, soil type, etc.

Groundwater from wells, springs is an important source for drinking water purposes in rural parts. Around 80% of the rural water needs are satiated from these resources in Maharashtra. The situation in villages of Osmanabad brought this in the forefront. During the drought the water supply through tankers had begun for the villages, however the regularity was out of question. The quantity which was rationed was as low as 20 litres per person per day. The water for cattle was included in the same quantity.

The scarcity then was met through the water available through few of the wells or borewells in the villages. The water markets are thus rampant. Water was being charged at higher prices. The owners of the wells and borewells were using their discretion in raising the price per vessel.

In few of the villages the government has acquired wells or borewells for drinking water supply. However the government was paying higher price to the owner of the well or borewell so that the water won't be used for the personal use. The higher price ensured that water will be kept for the community.

Other than domestic purposes, groundwater is also majorly used for irrigation. The emergence of wells and borewells helps in providing protective irrigation. Increase in the irrigated area due to groundwater has helped in overcoming the rainfall limitations. In spite of having highest number of dams in the country and the network of canal systems, the rise of irrigation in Maharashtra is attributed to groundwater. Availability of easy extraction technology, access to electricity, finances, encouraging government policies etc. have increased the area under irrigation. However as land rights are linked to water rights, this has encouraged privatisation of the resource. Unlike watershed, the understanding around 'aquifer' as a unit of groundwater as a resource, its shared nature is also missing. Privatisation and ownership over the resource thus leads to lack of understanding of the resource and its common pool nature.

In this struggle for sustaining cash crops, the traditional crops or even the Kharif crops are getting forgotten or neglected. Few of the farmers in Osmanabad we interviewed, said that bad monsoon did not even give them the kharif crop of Jowar. The yield was of such an inferior quality, that it was used as fodder. On the other hand the contract farming for sugarcane at least has some assured returns. Thus protective irrigation was given a way as water was used for taking sugarcane. Also there are dimensions of demand, pricing structures which compel in such choices of farmers.

The shift from traditional crops to cash crops has put a heavy burden on groundwater usage. Though the access to groundwater is supposed to be democratic in nature, there are huge issues of equity determined by the legal, social, economic dimensions. Also it raises the issues around the prioritisation of water use.

The picture in the villages of Osmanabad, Beed was somewhat paradoxical during this drought period. On the one end there were long queues for water, burnt fields but on the other end, the water guzzling crops could also be seen at many places. According to the 5th minor irrigation census, the state has total 2637994 groundwater structures, making it one of the highest extractor of groundwater in the country. This is state level data. However the same is not available at the village level in the documented form. Registering wells, borewells according to 'Groundwater (development and management) act 2009' is the function of state groundwater authority. The work can be best carried out if the villages have their data. However hardly any village has this data owing to which it is always an approximate number that is given for the number of wells and borewell in the village.

One more trend that is visible is that the increase in number of borewells is more than increase in the number of wells. Comparatively less price, easy availability of boring rigs, faster construction are some of the important reasons for this borewell boom. During the visits in the summers in Osmanabad, a villager from Dhorala said that almost 3-4 borewells are dug every day in the vicinity. In Morzar village, Nashik there is a case where one house has a well and 4 borewells.

The borewells are not just increasing in numbers but in terms of the depths as well. According to the 'Groundwater (development and management) act 2009', it is prohibited to drill beyond 60 meters, that is around 200 feet. However all the villages visited showed the water levels beyond 200 feet. The villages of Osmanabad, Latur show the depth as low as 700-800 feet. The villagers did not know about such restriction. The officials in the irrigation department, agriculture department said that there is no machinery to keep a track in the villages. Lack of vigilant governance, dissemination of information on the one end and inelastic demand, livelihood stakes on the other end, have increased the exploitation of the resource. Groundwater competition is further aggravated by the geology. The hard rock geology composed of basalt has water retention capacity just to 1-3%. This naturally puts limitation on the availability of water. Natural limitation on the retention and the recharge automatically leads to extraction from deep aquifers, thus making it more vulnerable.

The lack of availability has also linkages with increasing number of failed borewells on one hand and depleting water levels on another hand. According to 'Water Scarcity Report 2018' of GSDA, there are 3342 villages in the state which show the water levels depletion of more than 3 meters and in total 10642 villages showing groundwater level depletion in the range of 1 to 3 meters, making total number of water scarce villages to 13,984.

The recent floods in Maharashtra mostly in Sangali, Satara and Kolhapur are giving a false picture that the rainfall has been enough. One of the farmers in the village from Pathardi, Ahmednagar told in despair that the floods have given the government a new challenge to look at. Our story is recurring and thus has lost its value. The districts of Ahmednagar, Osmanabad, Beed are still facing the deficient rainfall. Tankers are yet not stopped. Only one or two good rains have happened so far. However that is not adequate for the crops. The fodder houses began for the cattle in October 2018 are still operating. More dependency, increasing vulnerability in the light of climate change, increasing competition, lack of information, disappearance of traditional knowledge, lack of governance, depleting water levels, etc. define the course of current state of groundwater in Maharashtra. However the common thread that is cutting across is the 'change in behaviour' be it at the government level, individual level and community level or towards the ecosystems, traditions etc. The market forces, materialistic aspects have their impacts too. Marathwada which was once known for its traditional water management wisdom is now known for parched lands, long queues and recurring draughts.

Conclusion :

Private and gram panchayat run RO plants are on the rise across Marathwada because of the health benefits involved, and because the government has failed to provide safe drinking water. The continued use of groundwater has raised concerns about a depleting water table in the already parched, drought-prone region, but the government is yet to wake up to the need for regulation. The rules under the Groundwater Act are yet to be formulated and therefore there is no implementation.

The groundwater (development and management) rules are important step towards addressing different issues together. However we need to work to replace such top

down approaches with the bottom up push. It requires working on the interface of science, policy, regulation and community.

References :-

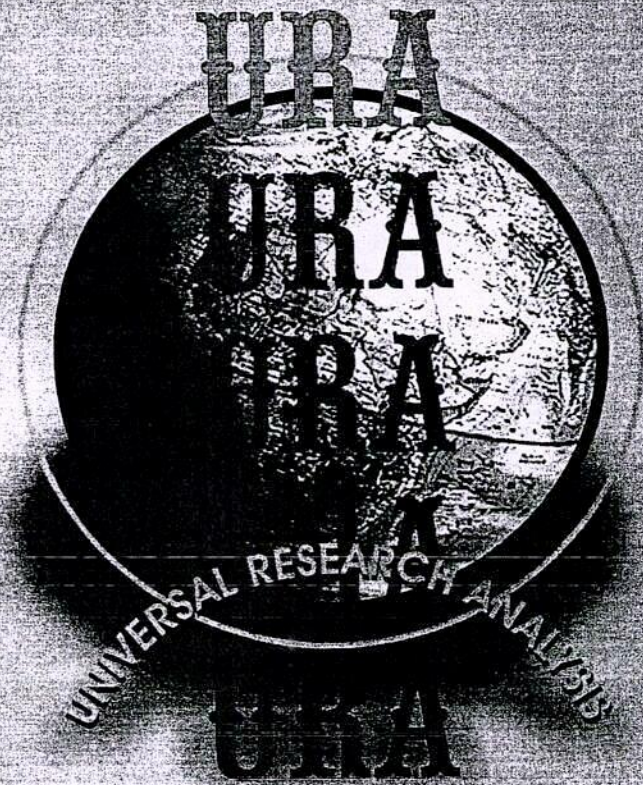
- 1) Shankar, P. V., Kulkarni, H., & Krishnan, S. (2011). India's groundwater challenge and the way forward. *Economic and Political Weekly*,
- 2) Deolankar, S B (1980): "The Deccan Basalts of Maharashtra, India—Their Potential as Aquifers," *Ground Water*,
- 3) Report on Dynamic Groundwater Resources of Maharashtra," *Groundwater Surveys and Development Agency, Pune.*
- 4) Ranade, R (2005): "'Out of Sight, Out of Mind': Absence of Groundwater in Water Allocation of Narmada Basin," *Economic & Political Weekly.*

ISSN 2229-4406

*International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL

RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

URA

**IMPACT FACTOR
6.10**

श्री २५२०२५

ISSN 2229-4406

*UGC Approved International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects*

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

**Issue - XIX, Vol. V
Year - X (Half Yearly)
Sept. 2019 To Feb. 2020**

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

**Contact : 02382 -241913
9423346913 / 9503814000
9637935252 / 7276301000**

Website

www.irasg.com

E-mail :

interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Publisher :

Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (MS)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble

Professor & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur(M.S.)India.

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Rajendra R. Gavhale

Head, Dept. of Economics,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldhana

Dr. E. Siva Nagi Reddy

Director, National Institute
of Hospitality & Tourism Management,
Hyderabad (A.P.)

Dr. Yu Takamine

Professor, Faculty of Law & Letters,
University of Ryukyus,
Okinawa, (Japan).

Prashant Kshirsagar

Dept. of Marathi,
Vasant Mahavidyalaya
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. D. Raja Reddy

Chairman, International Neuro Surgery
Association,
Banjara Hill, Hyderabad (A.P.)

Dr. A. H. Jamadar

Chairman, BOS Hindi, SRTMUN &
Head, Dept. of Hindi, BKD
College, Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Shaikh Moinoddin G.

Dept. of Commerce,
Lal Bahadur Shastri College,
Dharmabad, Dist. Nanded (M. S.)

Scott A. Venezia

Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. N. G. Mali

Head, Dept. of Geography,
M. B. College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Babasaheb M. Gore

Principal,
Smt. S.D.D.M. College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

CO-EDITORS

Dr. V.J. Vilegave

Head, Dept. of P.A.,
Shri. Guru Buddhiswami College,
Purna, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade

Head, Dept. of History
Shivjagruti College, Nalegaon,
Dist. Latur. (M.S.)

Dr. S.B. Wadekar

Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli. (M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri

Dept. of Marathi,
Bhai Kishanrao Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur. (M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Humourous and Ironical Understatement in R. K. Narayan's The Bachelor of Arts Bharat Jadhav	1
2	Fostering Phonetics for Teaching English to ESL Students Dr. Anuja Jadhav	10
3	Agricultural land degradation in Maharashtra Dr. Balaji A. Surwase	15
4	Reference Services : Electronic, Telephone & Correspondence Modes Shyam Dharasurkar	19
5	Human Resource Management and Its Future R. R. Bhise	24
6	Higher Education : Challenges and Issues A.A. Majid A. Rasid	30
7	खानदेशातील शेतकरी चळवळीचा इतिहास डॉ. एच. एम. शेख	38
8	ग्रंथालयातील परिपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन तंत्राचे महत्व सुग्रीव जी. क्षीरसागर	47
9	बलदत्या राजकारणाचा वेध : नामदार श्रीमती डॉ. दिलीप गायकवाड	51
10	जागतिकीकरणाचा विविध क्षेत्रातील व्यावहारिक मराठी भाषेवरील परीणाम डॉ. अनिल व्यंकटराव मुंडे	55

Agricultural land degradation in Maharashtra

Dr. Balaji A. Surwase

Head, Dept. of Economics
Arts and Commerce College,
Phondaghat, Dist. Sindudurg

Research Paper - Economics

In Maharashtra, the land degradation takes place due to various reasons such as vast expansion of urban development, industrial activities, expansion of airports, expressways, ports, tourist resorts, rural and urban migration and extensive packages of concessions to multinational and Indian companies. The Mumbai Metropolitan Region (MMR) has been extended to cover Thane, Kalyan, Bhiwandi, Ulhasnagar and Vasai tehsils of Raigad district in order to overcome population pressure. Vast areas of agricultural land and forests are being taken over for urban and industrial development with disastrous consequences on agriculture and fisheries sectors. Since Mumbai is treated as financial centre of the country, it has been an attractive destination Since NRI's, foreigners and even local investors. They continue to purchase more and more sector in the State for meeting their requirement for industrial, commercial and residential purposes. This has resulted in manifold jump in land prices within a short span of period. Most of the MNCs are showing interest to locate their industries in the Konkan districts as it has coastal area, which facilitates import-export business. Besides, the seacoast supplies ample water and sufficient place for discharging effluents. Thus, the effect of rise in land prices is more prominent in the Konkan region, Mumbai-Pune conurbation and other major cities of Maharashtra. Large scale land use changes are degrading land resources. Some major reasons for land degradation in the State are as follows.

Land Acquisition:

The GoM has an extensive programme of land acquisition for industry, airports,

expressways, porttourist resorts and offers liberal package of concessions to multinational and Indian companies in some parts of Thane and Raigad districts. MIDC has so far acquired more than 35000 hectares of land over 200 locations. It has planned land acquisition for 120 industrial areas/estates covering about 30000 hectares of land including nine large industrial townships with size ranging from 2000 to 7000 hectares and deluxe industrial estates for attracting NRIs and foreign companies. Air-links to Mumbai are to be provided through private sector, which includes exemption from landing fees and sales tax on aviation fuel offered for a period of five years. Water supply is planned to be provided by Irrigation Department for the townships. Moreover, aqua parks along the coast are planned with well-equipped ponds for pisciculture, warehousing, and cold storage facilities. The acquired land will also support establishment of private hotel industry, new expressways, airports and tourist spots. For example, about 1828 hectares of land for a Navi Mumbai-Pune expressway, about 2000 hectares for a mega city projects, about 2900 hectares of land for international airport near Mandwa-Rewas in Raigad district, and about 5000 hectares for a township near this airport are some of the projects requiring large acquisition of land and will result in land use change.

Invasion of Coastal Lands:

Many MNC's and large Indian companies are dependent on import-export activity and they are particularly interested in coastal locations of the State because seacoast provides port facility, water supply and space for waste disposal. Moreover, Konkan Railway and new coastal highway, which is under construction will provide strong land link to the other parts of the country. The State has over 720 kms of coastline with two-major ports-Mumbai Port Trust (MPT) and Jawaharlal Nehru Port (JNPT) in the MMR and 48 minor ports. The State Government has announced privatisation of allthe 48 ports by giving the existing port facilities on lease acquiring additional land for the private companies. Ecologically sensitive coastal lands in the State are still owned by Khots (absentee landlords) who sell off land dispossessing peasant cultivators. In Ratnagiri district, MIDC forcibly acquired about 650 hectares of land at Anjanwel-Veldur for Dabhol Power Company (DPC), 800 hectares for the Hindustan Oman Petroleum Corporation, and 7200 hectares of land along Dabhol creek.

Attack on Hills and Mountains:

Hills, forest and green areas are the sensitive regions in the ecological balance that need to be preserved from invasions by the MNCs and builders. Opening of hill stations for development by private parties, violating the provisions of the Monopolistic and Restrictive Trade Practice (MRTP) Act and the Central Government directives can not be a right move. The GoM has given hundreds of hectares of forests in Chandrapur and Gadchiroli districts on long-lease to private companies for coal mining overlooking ecological hazards and the displacement of the tribes. Special tourism areas are being notified in hilly-forested tracts of Maharashtra e.g. Ajanta - Verul in Aurangabad, Chikhaldara in Amravati, and Lake District project in Pune district.

Changes in Land-Use:

Conversion of agriculture, coastal and hilly lands into industrial, residential and tourism projects are extensive damages. Changes in the land-use are thus being affected in a haphazard and ecologically disastrous manner, under the current unregulated market operations. Apart from the diversion of lands from cultivation to industry, housing, tourism and other non-agricultural uses and the extensive damage to cultivation due to industrial waste, pollution, water extraction by the industries, townships etc., there is a diversion of lands to chemical-intensive cultivation due to agro-processing industries and export oriented cultivation by rich land owners who establish monopoly on ground water and surface water resources and make inroads in the tribal areas.

Status in Maharashtra :

Variety of factors influence the pattern of land utilisation, namely, population density, extent of urbanisation, industrial expansion, agriculture, grazing, irrigation requirements and natural disasters. The soil status of Maharashtra is residual, derived from the underlying basalts. In the semi-dry plateau, the regur (black-cotton soil) is clayey, rich in iron and moisture-retentive, though poor in nitrogen and organic matter. When re-deposited along the river valleys, the kali soils are deeper and heavier, better suited for Rabi crops. Farther away, with a better mixture of lime, the morand soils form the ideal Kharif zone. The higher plateau areas have pather soils, which contain more gravel. In the rainy Konkan, and the Sahyadri Range, the same basalts give rise to the brick-red laterites, which are

productive under a forest-cover, but readily stripped into a sterile varkas when devoid of vegetative cover.

References :-

1. Maharashtra Geography– V.K.Patil,
2. Agriculture Geography– S.V.Dhake, Dr. Phule
3. Population – Dr. Phule, Gharpure
4. Environmental Geography – Dr.Shete & Dr. Phule

ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन, लातूर.

ISBN नंबर नुसार पुस्तक प्रकाशनाची सुवर्ण संधी

वैशिष्ट्ये :-

- १) विद्यार्थी, संशोधक, प्राध्यापक व इतर लेखकांचे पुस्तक 'ना नफा ना तोटा' या तत्त्वावर ISBN नंबर नुसार प्रकाशित करणे.
- २) संशोधक, प्राध्यापक यांच्या M.Phil, Ph.D. संशोधनात्मक पुस्तकांना विशेष प्राधान्य.
- ३) यु.जी.सी. च्या नवीन मार्गदर्शक तत्त्वानुसार उच्च शिक्षणामध्ये कार्यरत संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांना आपले पुस्तक ISBN नुसारच प्रकाशित करणे आवश्यक आहे. तरी, संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांनी आपले मौलिक साहित्य ISBN नुसार प्रकाशित करून घ्यावे, ही विनंती.

- संपर्कासाठी पत्ता -

प्रकाशक,

ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन

"ग्यानदेव-पार्वती", R-9/139/6, विशाल शाळेजवळ,

एल.आय.सी. कॉलनी, प्रगती नगर, लातूर.

ता. जि. लातूर - 413531.(महाराष्ट्र),भारत

ऑफिस फोन नं. - 02382 - 241913

मो. नं.9423346913, 9503814000, 9637935252, 7276301000

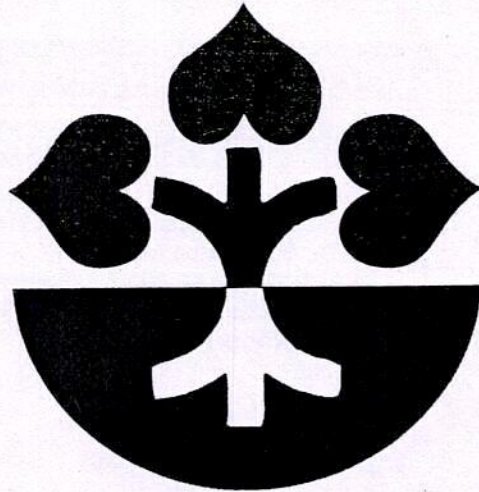
ISSN 2229-6190

RNI. MAHMUL02937/2010/35848

**International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for Social Sciences**

BPS-17-20

(17)

**SOCIAL
GROWTH**

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

RNI. MAHMUL02937/2010/35848

IMPACT FACTOR - 5.90

ISSN 2229-6190

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for Social Sciences

SOCIAL GROWTH

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XVIII, Vol. V

Year - IX (Half Yearly)

(May 2019 To Oct. 2019)

Editorial Office :

'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact :- (02382) 241913

09423346913 / 09503814000

09637935252 / 07276301000

Website

www.irasg.com

E-mail :

interlinkresearch@rediffmail.com

visiongroup1994@gmail.com

mbkamble2010@gmail.com

Published by :

JYOTICHANDRA PUBLICATION

Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.) India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble

Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College, Latur, Dist. Latur (M.S.) India.

EDITOR

Robert Huet

Professor, Dept. Of History,
University of Iowa (USA).

Dr. Arun Tawar

Head Dept. of Economics,
D.S.M. College,
Parbhani, Dist. Parbhani (M.S.)

Michael Strayss,

Director,
International Relation & Diplomacy,
Schiller International University,
Paris. (France)

Verena Blechinger Talcott

Director, Dept. of History
& Cultural Studies,
University of Barlin.
Barlin. (Germany)

EXECUTIVE EDITORS

B.R. Bobade

Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute,
Hyderabad. (A.P.)

Dr. Nilam Changani

Dept. of Economics,
SKNG Mahavidyalaya,
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone

Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Laxman Satya

Professor, Dept. of History
Lokhevan University, Lokheavan,
Pensulviya, (USA)

DEPUTY-EDITORS

Dr. Santosh Kute

Chairman, BOS, Economics,
SGB Amravati University,
Amravati, Dist. Amravati (M.S.)

Dr. Karamsingh Rajput

Head Dept. of Economics,
Lokmanya Tilak College,
Vani, Dist. Yavatmal (M.S.)

CO-EDITORS

Prof. Veeraprasad

Dept. of Political Science & P. A.,
S.K. University,
Anantpur (A.P.)

Dr. Babasaheb Gore

Principal,
Smt. Sushiladevi Deshmukh Mahila
College, Latur, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. P.M. Shinde

Head, Dept. of Sociology,
D.S.M. College,
Jintur, Dist. Parbhani. (M.S.)

Dr. Baban D. Todkar

Head, Dept. Defence Study
New Arts, Sci. & Comm. College
Ahmednagar. (M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Role of Small Scale Industries in Economic Development Dr. Balaji A. Survase	1
2	Special Economic Zones in India Dr. Balaji G. Kamble	7
3	Poverty, Unemployment and Inflation and Major Challenges before India's Vision of Sustainable Development Dr. S. S. Devnalkar	16
4	Investigation of Before-Competition State Anxiety of Baseball Players A. A. Majid A. Rasid	25
5	बौद्ध दर्शन के परिप्रेक्ष्य में आधुनिक हिन्दी साहित्यकार डॉ. गोपाळ शंकरराव भोसले	30
6	नांदेड जिल्हयातील सेवा केंद्राची केंद्रीयता : भौगोलिक विश्लेषण श्रीहरी रामराव गायकवाड	35
7	लातूर जिल्हयातील यात्रास्थळाचे स्थलकालपरत्वे भौगोलिक विश्लेषण संगमेश्वर ज्ञानोबा भांगे	42
8	नाशिक जिल्हयातील पोस्ट ऑफिस सेवा : एक भौगोलिक अभ्यास बाळासाहेब रघूनाथ चकोर	48
9	तिरु जलसिंचन प्रकल्प प्रभाव क्षेत्रातील साक्षरतेचा भौगोलिक अभ्यास महेश एस. मोरे, डॉ. ए. एस. काळगापूरे	54
10	इंदिरा गांधी आणि भारतीय लोकशाही राजेश कचरु गायकवाड	60

Role of Small Scale Industries in Economic Development

Dr. Balaji A. Survase

Head, Dept. of Economics,
Arts and Commerce College,
Phondaghat, Dist. Sindudurg

Research Paper - Economics

Introduction -

Small scale industries are important because it helps in increasing employment and economic development of country. It improves the growth of the country by increasing urban and rural growth. Role of Small and medium scale enterprises are to help the government in increasing infrastructures and manufacturing industries, reducing issues like pollution, slums, poverty, and many development acts. Small scale manufacturing industries and cottage industries play a very important role in the economic development of India. If any amount of capital is invested in small scale industries it will help in reducing unemployment in country and increasing self-employment. The industry is a sector in which the production of goods is a segment of the economy. The present paper is focused on the role of Small Scale Industries in economic development in country.

Meaning of SSI:

According to Micro, Small and Medium Enterprises Development (MSMED) Act 2006, the micro, small and medium enterprises (MSMEs) are classified into two classes, namely, manufacturing enterprises that are engaged in the manufacture or production of goods pertaining to any industry specified in the first schedule to the Industries (Development and Regulation) Act, 1951 and service enterprises. The limit for investment

in plant and machinery equipment for manufacturing/service enterprises is shown in Table.

Limit for Investment in Plant and Machinery

	Manufacturing sector Service sector	
	Manufacturing sector	Service sector
Micro enterprises	<` 2.5 million	<` 1 million
Small enterprises	>` 2.5 million but up to ` 50 million	>` 1 million but up to ` 20 million
Medium enterprises	>` 50 million but <` 1 million	>` 20 million but <` 50 million

Role of SSIs in India :

Economic development of a country is directly related to the level of industrial growth. India has also been striving to develop the country's industrial base since independence. SSIs have played a key role in planned development with its advantages of low investment and high potential for employment generation. SSI has emerged as a dynamic and vibrant sector of the economy. At the national level, this sector has performed extremely well and enabled our country to attain industrial amplification and diversification. The small-scale industries have been playing an important role in the growth process of Indian economy since independence in spite of stiff competition from the large sector and not very encouraging support from the government. After implementation of 1991 new industrial policy resolution, there was a threat for the very survival of small scale industry in India during the post reform periods. The government apart from encouraging high rate of foreign investment in the Indian industries it has been also liberal in extending relatively more number of foreign good is available everywhere in India at cheaper rate. Small

scale industrial sector to contribute to increase of industrial productivity, rise of exports, generate more employment opportunity and also contribute very impressive of the GDP. In view of this, the government of India has rightly recognized small scale industries as the engine of growth in the present millennium.

1) Employment Generation:

The basic problem that is confronting the Indian economy is increasing pressure of population on the land and the need to create massive employment opportunities. This problem is solved to larger extent by small-scale industries because small-scale industries are labour intensive in character. They generate huge number of employment opportunities. Employment generation by this sector has shown a phenomenal growth. It is a powerful tool of job creation Small-scale industries generates large number of employment opportunities. At present, the small-scale industries sector is providing employment to over 40 million people.

2) Improvement of standard of living:

The expansion of industrial sector also leads to improvement in the general standard of living.

3) Distribution of income:

The Small-scale industries ensure equally distribution of income and wealth in the Indian society which is largely characterized by more concentration of income and wealth in the organized sector keeping unorganized sector undeveloped.

4) Reduce regional disparity of industries:

There has been massive concentration of industries in a few large cities of different states of India. This problem of Indian economy is better solved by Small-scale industries which utilize local resources and bring about dispersion of industries in various parts of the country thereby promoting balanced regional development.

5) Mobilization of resources:

Small-scale industries can mobilize a good amount of savings and entrepreneurial skill from rural and semi-urban areas which remain untouched from the clutches of large

industries and put them into productive use by investing in small-scale units.

6) Technology development opportunities providing:

They provide ample opportunities for the development of technology and technology in turn, creates an environment conducive to the development of small units. The entrepreneurs of small units play a strategic role in commercializing new inventions and product.

7) Exports promotion:

Small-scale industries have registered a phenomenal growth in export over the years. Thus they help in increasing the country's foreign exchange reserves thereby reducing the pressure on country's balance of payments. Small-scale industries have emerged as a vibrant and dynamic sector that contributes around 40 per cent of the total industrial production and over 34 per cent of the national exports to the Indian economy.

Problems faced by the SSIs in India

The SSI sector now faces problems such as fierce competition and natural threat to indigenous technology. The process of liberalization, privatization and globalization (LPG) posed several threats and challenges for SSIs in India. SSIs in India could not progress satisfactorily due to various problems that they are confronted with while running enterprises. In spite of having huge potential, the major problems faced by SSIs are given below:

- 1) Delay in sanction of working capital and time gap between sanction of term loan and working capital.
- 2) Poor and obsolete technology Problems related to availability of raw material.
- 3) Inadequate demand and other marketing problems.
- 4) Erratic power supply, Labour problem , Infrastructural constraints.
- 5) Inadequate attention to research and development.
- 6) Inability of the units to face growing competition due to liberalization and globalization, Slow technology adaptation in mitigation of environmental management.

- 7) Technology system and lack of enforcement of existing procedure.

Suggestions:

The Indian government has given due importance to SSIs in the five-year plans because of their immense advantages. All five-year plans have stressed the need to develop SSIs in India. Today, the status of SSI is better than the past years.

- 1) Financial assistance and training programme through the industrial promotional agencies (IPAs) must be improved in order to generate employment opportunity.
- 2) Credit rating agencies need to improve their credibility and promote this awareness amongst entrepreneur an effective monitoring mechanism, creation of credit rating facilities, adoption of standards for quality and environmental management, promotion of SME brands and development of appropriate capital markets can improve the situation.
- 3) The banks must become more liberal to strengthen the SMEs and efforts are needed to achieve a high degree of success by focused programmes and policies.
- 4) Focus on cluster development and innovations must be encouraged.
- 5) If the potential of SSI is properly harnessed, it can help in accelerating the pace of socio- economic development and balanced regional growth apart from creation of employment opportunities.
- 6) It is very essential to develop the industrial sector of India mainly through the development of SSI sector.

Conclusion:

The small scale sector forms a dominant part of Indian industry and contributing to a significant proportion of production, exports and employment. For sustainable higher growth of the small scale industrial sector, top priority should be given to financial support state and central government should facilitate the growth of small scale industry mainly through creating conducive environment for producing and marketing of products and services of small scale sectors.

References :-

- 1) Dr. Shivani Mishra, "Small Scale Industries: Striving and Thriving in the Era of Globalization", International Journal of Enterprise Computing And Business System, ISSN No- 2230 - 8849 Vol. 2 Issue 2 July 2012, <http://www.ijecbs.com>
- 2) S. Packia Lakshmi, "The Performance of Small-Scale Industries in India", (Dec.2013), Facts for You.
- 3) Susmitha Mohan M., "Growth and Performance of Small-Scale Industries in India With Special Reference to Kerala", www.ffymag.com (April 2014) FACTS FOR YOU
- 4) Dileep Athavale (Feb 27, 2013), Small companies's big business, Times of India .
- 5) Sudha venkatesh, Krishnaveni Muthiah, "SMEs in India: Importance and Contribution", Asian Journal of Management Research, volume 2 Issue 2 2012, (792-796)
- 6) Annual report of Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises - (MSME) of India, Government of India , www.msme.gov.in
- 7) Vasanthi srinivasan , Diana Joseph, Responsible Business practices SMEs in India www.fourthwavetpc.com/media/research.pdf

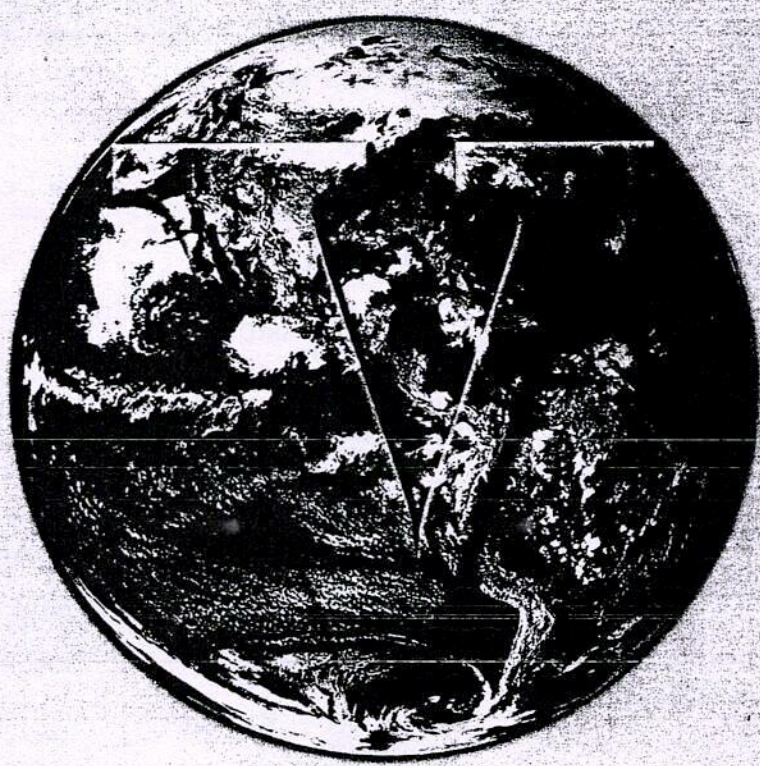
BPS 19-20
19

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION

RESEARCH REVIEW

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

IMPACT FACTOR
6.20

International Registered & Recognized

ISSN 2250-169X

Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

VISION

RESEARCH REVIEW

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

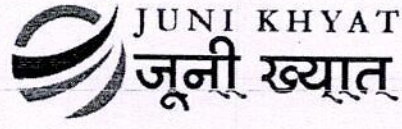
Issue - XIX, Vol. - V Year-X, Bi-Annual(Half Yearly) (Dec. 2019 To May 2020)	CHIEF EDITOR Dr. Balaji G. Kamble Professor & Head, Dept. of Economics, Dr. Babasaheb Ambedkar College, Latur, Dist. Latur. (M.S.)India.	SPECIAL EDITOR Dr. E. Sivanagi Reddy 'Sthapathi' Dept of Archaeology & Museums, Hyderabad (A.P.)
Editorial Office : 'Gyandev-Parvati', R-9/139/6-A-1, Near Vishal School, LIC Colony, Pragati Nagar, Latur Dist. Latur - 413531. (Maharashtra), India.	EXECUTIVE EDITORS	
Contact : 02382 -241913 9423346913 / 7276301000 9637935252 / 9503814000	Dr. Sachin Napate Pune, Dist. Pune .M.S.	Verena Blechinger Talcott Director, Dept. of History & Cultural Studies, University of Barlin. Barlin. (Jermny)
E-mail : interlinkresearch@rediffmail.com visiongroup1994@gmail.com mbkamble2010@gmail.com	Michael Strayss, Director, International Relation & Diplomacy, Schiller International University, Paris. (France)	Dr. Deelip S. Arjune Professor, Head, Dept. of History J. E. S. Mahavidyalaya, Jalna, Dist. Jalna (M.S.)
Published By : Jyotichandra Publication Latur, Dist. Latur - 413531. (M.S.)	Dr. Nilam Chhangani Dept. of Economics, S.K.N.G. College, Karanja Lad, Dist. Sashim(M.S.)	Dr. Rajendra R. Gawhale Head, Dept. of Economics, G. S. College, Khamgaon, Dist. Buldana (M.S)
Price : ₹ 200/-	DEPUTY EDITORS	
	Dr. Rajendra Ganapure Professor, Head, Dept. of Economics, S. M. P. Mahavidyalaya, Murum, Dist. Osmanabad (M.S.)	Dr. B. K. Shinde Professor, Head, Dept. of Economics, D. S. M. Mahavidyalaya, Jintur, Dist. Parbhani (M.S.)
	Dr. Vijay R. Gawhale Head, Dept. of Commerce, G. S. Mahavidyalaya, Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)	Bhujang R. Bobade Director, Manuscript Dept., Deccan Archaeological and Cultural Research Institute, Hyderabad. (A.P.)
	Dr. Mahadeo S. Kamble Dept. of History Vasanti Mahavidyalaya, Kaji, Dist. Beed (M.S.)	Dr. S. R. Patil Professor, Dept. of Economics, Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Shirur Tajband, Dist. Latur(M.S.)
	CO - EDITORS	
	Dr. Allabaksha Jamadar Professor, Head, Dept. of Hindi, B.K.D. College, Chakur, Dist. Latur (M.S.)	Dr. Murlidhar Lahade Dept. of Hindi, Janvikas Mahavidyalaya, Bansarola, Dist. Beed. (M.S.)
	Dr. Shyam Khandare Dept. of Sociology, Gondawana University, Gadhciroli, Dist. Gadchiroli (M.S.)	Dr. M. Veeraprasad Dept. of Political Science, S.K. University, Anantpur, Dist. Anantpur (A.P.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	The Study of Groundwater Management & the problems in Marathwada Dr. Balaji A. Survase	1
2	Relationship between Concentration and Productivity of Sugarcane in Osmanabad District Uddhav Shivaji Gambhire	8
3	The Morphology of weekly market in Koregaon Tehsil - A Geographical Analysis Prashant Mohan Salve	16
4	A General Overview on Parenting Styles/Attitudes Archana Kundlikrao Chavare	24
5	Psychological Perspectives personality development Tukaram Mehatra	28
6	Problems of Old Age, Social Securities, Remedies & Welfare Programs Dr. D. N. Damawale	32
7	एक मानवतावादी गजलकार : जहीर कुरैशी डॉ. हणमंत पवार	44
8	लोक जीवनातील निवडक खेळ प्रकार डॉ. शानूर नूर सय्यद	48
9	आधुनिक युगात शारीरिक शिक्षणाची गरज ए. ए. माजीद ए. रशीद	55
10	सुरक्षित मातृत्व समाजशास्त्रीय चिंतन मृणाली स्वप्निल पलभाटकर	62

जूनी ख्यात JUNI KHYAT जूनी ख्यात JUNI KHYAT

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This Publication certificate has been issued to
Dr. Balaji Annasaheb Survase
A & C College Phondaghat, Dist: Sindhudurg
For the Research paper titled
ENVIRONMENTAL ISSUE AND CHALLENGES IN INDIA

Vol. 10 Issue 5 No. 18 Month May Year. 2020

Published in
JUNI KHYAT JOURNAL ISSN: 2278-4632

Impact Factor : 6.625

This journal is indexed, peer reviewed and
listed in UGC CARE

ज्ञान-विज्ञान विमूक्तय
UGC
University Grants Commission
Approved Journal

Editor

Impact factor

जूनी ख्यात JUNI KHYAT जूनी ख्यात JUNI KHYAT

जूनी ख्यात JUNI KHYAT जूनी ख्यात JUNI KHYAT जूनी ख्यात JUNI KHYAT जूनी ख्यात JUNI KHYAT

जूनी ख्यात JUNI KHYAT जूनी ख्यात JUNI KHYAT जूनी ख्यात JUNI KHYAT जूनी ख्यात JUNI KHYAT

Environmental Issue and Challenges in India

Dr. Balaji Survase

Head, Department of Economics
Arts and Commerce College Phondaghat
Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg (M.S.) Pin.416 601
Email. balajisurvase77@gmail.com

Abstract

The rapid growth of industrialization, urbanization, modern agriculture development, energy generation has resulted in indiscriminate exploration of natural resources for fulfilling the human desires and need, which have contributed in disturbing the ecological balance on which the quality of our environment depends. Deforestation is the conversion of forested areas to non - forest land use such as arable land, pasture, urban use, logged area or wasteland. The environment is made up of air, water, and land, technically known as atmosphere, hydrosphere and lithosphere respectively which together constitute the biosphere. In the biosphere, apart from human beings, plants, animals, birds, fishes, insects and microorganism (algae, bacteria and virus) also exist. "Acid Rain" is broad term referring to a mixture of wet and dry deposition (deposited material) from the atmosphere containing higher than normal amount of nitric and sulphuric acids. Pollution is any undesirable change in the physical, chemical or biological characteristics of air, water and land. Pollution, in addition to destruction of material and natural capital, can harm the health and threaten the survival of activities of human being and other living organisms.

Key Words: Acid Rain, Biodiversity, Deforestation.

Introduction:

The rapid growth of industrialization, urbanization, modern agriculture development, energy generation has resulted in indiscriminate exploration of natural resources for fulfilling the human desires and need, which have contributed in disturbing the ecological balance on which the quality of our environment depends. Human beings in true sense are the product of their environment. Man-environment relationship indicates that pollution and deterioration of environment has a social origin. The modern new pollutants and in much abundant level which are above the self-cleaning capacities of environment. One of the major issues in recent times is the threat to the human life caused due to the progressive deterioration of the environment.

Status of Biodiversity in India:

India is one of the 12 mega diversity countries of the world. India occupies only 2.4% of the world's land area but its contribution to the world's biodiversity is approximately 8% of the total number of species which is estimated to be 1.75 million (As per global biodiversity assessment UNEP of 1995 describes number of species so far is 1.75 million). Of these, 126,188 have been described in India. The species recorded includes flowering plants (angiosperms), mammals, fish, birds, reptiles and amphibians constitute 17.3% of the total whereas nearly 60% of India's bio-wealth is contributed by fungi and insects. Such a distribution is similar to that found in the tropics and the subtropics.

Biodiversity Hotspots:

Biodiversity hotspots are areas that are unusually rich in species, most of which are endemic and are under a constant threat of being over-exploited. Among the 18 hot spots in the world, two are found in India. There are two distinct areas: the Eastern Himalaya and Western Ghats and also depicted in the National Forest vegetation map of India. Together these 18 sites contains approximately 49,955 endemic plant species or 20% of the world's recorded plants species, an area 746,400 sq.km. or 0.5% on the earth's land surface

Importance of Biodiversity:

Approximately 80,000 edible plants have been used at one time or another in human history, of which only about 150 have even been cultivated on large scale. Today a mere 10 to 20 species provide 80 to 90 % food requirements of the world. Biological diversity has direct consumptive value in food, agriculture, medicine and industry. It also has aesthetic and recreational value. Biodiversity maintains the ecological balance and the continuous evolutionary process. The indirect services provided through biodiversity are photosynthesis, pollination, transportation, chemical regulation, air and water system management, waste treatment and pest control.

Loss of Biodiversity:

Today we have many environmental related problems. The most serious man-made threat biological diversity is due to deliberate destruction of the ecosystem, especially in the tropics. Disappearance of habitats in the wake of developmental activities like industrialization, urbanization, population growth and over exploitation of species, forest fire, introduction to exotic and non native species, pollution and contaminants, climate change, ecological imbalance.

Pollution:

The environment is made up of air, water and land, technically known as atmosphere, hydrosphere and lithosphere respectively which together constitute the biosphere. In the biosphere, apart from human beings, plants, animals, birds, fishes, insects and micro organisms (algae, bacteria and virus) also exist. The atmosphere provides oxygen, while the hydrosphere, lithosphere provide food, water and space. Whenever a change, in physical constitution occurs in the atmosphere, hydrosphere or lithosphere, the ecosystem and living beings are affected. This change is accelerated by anthropogenic and industrial activities, more specifically due to the pollution. Pollution is any undesirable change in the physical, chemical or biological characteristics of air, water and land. Population in addition to destruction of materials and natural capita can harm the health and threaten the survival of activities of human beings and other living organisms.

Deforestation:

Deforestation is conversion of forested areas to non-forest land use such as arable land, pasture, urban use, logged area or wasteland. Generally, the removal or destruction of significant areas of forest over has resulted in a degraded environment with reduced biodiversity. Generally loss of biodiversity is highly correlated with deforestation. Deforestation affects the surface water and ground water reserves and the moisture content in the atmospheric air. Forests support considerable biodiversity, providing valuable habitat for wildlife and medicinal flora and fauna. Deforestation destroys genetic variations irretrievably. Deforestation also contributes to decrease and transparency in which in some cases effects prevention live down from the forest evapo-transpiration, which in some cases affects

precipitation levels downwind from the deforested area. Growing worldwide demand for a wood to be used as firewood or in construction, paper manufacture and furniture as well as a clearing land for residential, commercial and industrial development (including road construction), together with growing local population and their demands for agriculture expansion would endanger the ever-larger forest areas.

Soil Erosion:

Soil erosion is one from the soil degradation along with soil compaction, low organic matter, loss of soil structure, poor internal drainage, and sanitization and soil acidity problems. These other forms of soil degradation, serious in themselves, usually contribute to accelerate to soil erosion.

Soil erosion is naturally occurring process on all land. The Agents of soil erosion are water and wind, each contributing a significant amount of soil loss each year. Soil erosion may be a slow process that continuous relatively unnoticed, or it may occur at an alarming rate causing serious loss of topsoil. The Loss of soil from farmland may be reflected in reduced crop production potential, poor surface water quality and damaged drainage network.

Acid Rain:

“Acid Rain” is a broad term referring to a mixture of wet and dry deposition from the atmosphere containing higher than normal amounts of nitric and sulfuric acids. The precursors, or chemical forerunners, of acid rain formation result from both natural sources, primarily emissions of sulfur dioxide and nitrogen oxides resulting from fossil fuel combustion.

Effect of Acid Rain:

Acid Rain causes acidification of lakes and streams contributes to the damage of trees at high elevations (for example, red spruce trees above 2000, feet) and many sensitive forest irreplaceable buildings, statues and sculptures that are part of our Nation's cultural heritage.

Ozone Depletion:

Ozone is tri atomic molecule of oxygen. Ozone is a natural constituent of the atmosphere occurring in concentration of about 0.1 ppm in stratosphere. A layer of atmosphere between the altitudes of 20 to 35 km where in a maximum concentration of 0.5 ppm ozone occurs is terms as “ozone layer”. Nature has kept a perfect balance of ozone in stratosphere layer of the atmosphere to act as a filter to prevent the harmful ultra violet rays (UV) radiations from the sun. Depletion of ozone may create larger exposure to UV producing skin cancer, melanoma etc. Other responses include changes in metabolism, reduced photosynthesis, leaf necrosis, leaf drop and altered growth and quality.

Depletion of Ozone layer in the atmosphere in commonly terms as “ozone hole”. UN declared September 16th as a world ozone day to alarm the people to reduced the use of chemicals which can deplete the ozone layer in stratosphere. Over Antarctica, stratospheric ozone has been depleted over the last 15 years at certain times of the years. This is mainly due to the release of manmade chemicals containing chlorine such as CFC's, compounds containing bromine, other related halogen compounds and also nitrogen oxides. CFC's are common industrial products, used in refrigeration systems, air conditioners, aerosols, solvents and in the production of some type packaging. Nitrogen oxides are a byproduct of combustion processes, e.g. aircraft emissions. The currents levels of depletion have served to

highlights a surprising degree of instability of the atmosphere and the amount of ozone loss is still increasing. Greenpeace have documented many of the cancers that this raises.

Global Warming and Green House Effect:

A secular increase in carbon dioxide in the atmosphere, arising from progressive industrialization and the combustion of fossil fuels, could raise the mean, temperature of the atmosphere, effecting profound climatic changes. Besides carbon dioxide, a number of natural and synthetic gases present in the composition of global atmosphere. The important fact is that- Short Wave Radiation can pass easily through the atmosphere to the surface of the earth, while a proportion of the resultant heat is retained in the atmosphere. Since outgoing long wave radiation cannot penetrate the atmosphere as easily, especially when there is a cloud cover of gases, it leads to an enhanced heat-trapping of the earth. This in heat trapping capacity of the atmosphere a phenomenon called 'Green house Effect'- results in the increase in global temperature.

Conclusion:

The modern technological advancement in chemical process have given rise to new products, new pollutants and in much abundant level which are above the self-cleaning capacities of environment. One of the major issues in recent times in the threat to the human life caused due to the progressive determination of the environment. The environment is made up of air, water and land, technically known as atmosphere, hydrosphere and lithosphere respectively which together constitute the biosphere. In the microorganisms also exist. The atmosphere provided oxygen, while the hydrosphere, lithosphere provide food, water and space.

Bibliography:

1. www.environmental.com
2. www.eco.com
3. www.population.com
4. www.statista.com
5. www.wikiwand.com

BAS - 19-20
12

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta[®]
Peer-Reviewed International Journal

May 2020
Special Issue-34-01 01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

May 2020
Issue-34, Vol-01

Phondaghat Education Society's
Arts And Commerce College Phondaghat
Dist. Sindhudurg, Maharashtra, India,
organized
online International Interdisciplinary Conference
on
The role of Economy and Ecology in
Sustainable Development.

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

VidyawartaTM International Multilingual Research Journal

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

*The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary.
If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.*

<http://www.printingarea.blogspot.com>

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.041(IJIF)

Editorial Board & review Committee

• **Chief Editor**

Dr Gholap Babu Ganpat
Parli_Vajinath, Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

• **M.Saleem**

saieen Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134022
saleem.1938@hotmail.com

• **Dr. Momin Mujtaba**

Faculty Member, Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education, Kingdom of Saudi
Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

• **N.Nagendrakumar**

115/478, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

• **Dr. Vikas Sudam Padalkar**

vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

• **Dr. Wankhede Umakant**

Navgan College, Parli -v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

• **Dr. Basantani Vinita**

B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell: 09405429484,

• **Dr. Bharat Upadhya**

Post.Warnanagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-4316113
Mobi.7588266926

• **Jubraj Khamari**

AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. - 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

• **Krupa Sophia Livingston**

289/55, Vasanthapuram,
ICMC, Chinna Thirupathy Post,
Salem- 636008 +919655554464
davidswbts@gmail.com

• **Dr. Wagh Anand**

Dept. Of Lifelong Learning and Extension
Dr B A M U Aurangabad pin 431004
Mobi. 9545778985
wagh.anand915@gmail.com

• **Dr. Ambhore Shankar**

Jalna, Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

• **Dr. Ashish Kumar**

A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085
Ph.no: 09811055359

• **Prof. Surwade Yogesh**

Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshps85@gmail.com

• **Dr. Deepak Vishwasrao Patil,**

At.Post.Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq.Dist.Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patildipak22583@gmail.com

• **Dr.Vidhya.M.Patwari**

Vanshree Nagar, Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

• **Dr.Varma Anju**

Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

• **Dr.Pramod Bhagwan Padwal**

Associate Professor, Department of Marathi
Banaras Hindu University,
Varanasi-221005.(Uttar Pradesh)
Mobi. 9450533466
pypadwal@gmail.com

EDITORIAL BOARD

(Online international Interdisciplinary conference)

Dr. Rajaram Patil
Editor

Dr Balaji Survase
Editor

Dr. Satish Kamat
Editor

Member of Editorial Board

Dr. Raxon Tayong Nting ,University of Wales, UK

Dr. Niladri Dash MS University, Vadodara, Gujarat

Dr. Vijay Bhopale , SRTM University, Nanded MS

Dr. Arjun Nanaware, Solapur University, MS

Dr. Abhay Patil, RPD College, Belagavi, Karnataka

Dr. Suresh Maind University of Mumbai, MS

Dr. Balaso Sutar, , N.D.Patil College Malkapur, Shivaji University ,Kolhapur, MS

Dr. Balasaheb Patil, CKT College, New Panvel, Mumbai, MS

Message from Conveners

Dr. Rajaram Patil
Head Department of Geography

Dr. Balaji Survase
Head Department of Economics

We are grateful to our Chairman Shri. Shrikant Apte, Secretary Shri. Manish Gandhi, Treasurer Shri. Sameer Mangale and Director of Phondaghat Education Society, Phondaghat for their constant support and encouragement.

We welcome and Congratulate all the participants. Phondaghat Education Society's Arts And Commerce College Phondaghat Dist: Sindhudurg, Maharashtra, India, organized online International Interdisciplinary Conference on the role of Economy and Ecology in Sustainable Development. Challenges and changes are dominant in the field of Economy, Agriculture, Tourism, Migration, Population, Cooperation, education, communication and trade etc. Now a days online educatin mode is helping and supporting all of us. Webinars help us to interact people and exchange information of global level. So the International Conference will provide a platform to discuss lot of topics for Academicians.

We have received great co-operation of Dr. Satish Kamat I/C Principal, Arts And Commerce College, Phondaghat. We are greatly thankful to eminent publisher Dr. Bapu Gholia who published our research papers in Vidyawarta Peer Reviewed Research Journal.

We are also thankful to all Teaching Staff, Office Superintendent Shri. Deepak Sawant and Non-Teaching staff of our college.

INDEX

Sr. No	Author	Title of Paper	Page No.
1	Praveen G. Saptarshi	Threats To Sustainable Development	17
2	Dr. Hemant Pednekar Mr. Sunil Pednekar	Sustainable Development in India	21
3	Prashant Sawant	Environmental Sustainability And Balance Growth	23
4	Biju Patir	Weaving And Sustainable Economic Development: A Special Reference to The Mising Community of Assam	29
5	Dr. Mukesh Kumar	The Role of online Education In Geographical Study	32
6	Devender Singh Dr. J. P. Gupta	Meteorological Drought And its Relationship With Groundwater Depth in Sonipat District of Haryana	36
7	Dr. Prakash R. Rodiya	Skill Indian And Its Impact on Economic Progress	42
8	Dr. Ajit Ashte	Impact of Lockdown on Indian Economy	46
9	Dr. Dilip K. Barsagade	Role of Civil Society Actors And Social Movements For Climate Justice	49
10	Dr N. P. Biradar	A Research Study on Lending Efficiency of Primary Agriculture Co-operative Credit Societies: A Case Study of Vijayapura District In Karnataka	53
11	Mr. Hemanta Chetia	Scope of Rural And Eco-Tourism For Economic Development In Majuli District of Assam	59
12	Dr. Shridhar Hadimani Malati S. Patgar	Changes In Information Communication And Technology: A Study	63
13	Dr. Disale M. Sadashiv	Prospective Teachers Attitude Towards You Tube Learning In Solapur District	67
14	Dr. S B. Shisode	Role of Plants in Sustainable Agriculture and Industry	71
15	Dr. Nasiket Suryavanshi	Sustainable Development And Developing Countries	75
16	Ramya Dr. Lancelet T.S.	Spatial Distribution of Mangroves In The Coastal Zone of Kannur District.	78
17	Dr. Harvinder Singh	Wetland And Environment Sustainability (A Case Study of Kanjli Wetland, Kapurthala)	84
18	Dr. Bapu Bhima Raut	Role of New Modern Technologies In Agriculture For The Economic Development	89
19	Dr. M. A. Lahori	Commensurate Your Remuneration -A Technique In Slowdown Economy	93
20	Dr. Gadekar Deepak Shejul Meena Eknath	Spatio-Temporal Analysis of Agricultural Density In The Akole Tahsil of Ahmednagar District, Maharashtra State, India.	97
21	Dr. R. G. Rasal	Facts of Indian Economy	103
22	Dr. Narke S.Y.	Geographical Analysis of tahsil Wise Female Occupational Structure: A Case Study of Ahmednagar D	107
23	Dr. Asawari Mokal	Biofertilizers- The Green Way, to Sustainable Farming And Agricultural Practises.	114

24	S.B. Ashture	Electrol Geography: A Case Study of Shekapur Village	118
25	Abnave Vikas B	Sugarcane Cultivation Issues Through A Sustainability Lens: Understanding From The Literature	122
26	Dr. Nandini Deshpande	Impact of Environmental Policies on Environmental Protection And Economy Growth In 21 st Century	127
27	Dr.Ganpat Gopal Gaikwad	Impact of Global Warming on Agriculture Sector In India	132
28	Dr. Ghadge Shrikant Tukaram	Water Resource Management For Sustainable Development: A Geographical Perspective	136
29	Dr. Carolline David	Sustainable Development In India In The Present Scenario.	140
30	Sandesh M.V.	Migration In India: Causes And Consequences	143
31	Dr. Balu Rathod, Sharad Auti Dr.Prakash Raut	Role of Ecology In Agricultural Sustainable Development Using Remote Sensing Techniques	147
32	Dr. Daisy Sheby Thekkanal	Role of Banking In Sustainable Development	151
33	Dr.Chandar H.Rohra	A Study of Vulnerabilities of Marriage Migration In India	155
34	Dr. Paresh Vidyadhar Joshi	Study of Economic Sustainability of Tourism Development In Sindhudurg District.	158
35	Dr.Heena Jayesh Ganatra	A Study of Sustainable Programmes By Mahindra And Mahindra Group	164
36	Dr. M.N. Bhajbhuje	Environmental Mycology of Industrial Area	169
37	Dr. Nandini P. Wagh	Impact of Natural Hazards on Eco-system	175
38	Dr.Vilas B.Zodage	Role of Travel & Tourism Industry In Sustainable Development Of India	180
39	Dr. Sheth Shabbir Z	Role Of Economy In Sustainable Development	186
40	Shejul Meena Eknath Dr. Gadekar Deepak Janardhan	Spatio-Temporal Analysis of Agricultural Density In The Akoletahsil of Ahmednagar District, Maharashtra State, India.	189
41	CA Ms. Soumya Nichani	Environmental Citizenship – A Study of Awareness Levels Among Citizens In Mumbai Metropolitan Region	194
42	Dr. Sumedha Naik	Role of Education In Sustainable Development Sindhudurg District	200
43	Uttam Kumar	Sustainability And Kingdom's Progress Aiming High- An Approach of Emerging Bhutan	206
44	Varun Jashnani	Long Run Effects of Pollution on Human Capital Indian Perspective	210
45	Anilkumar R. Pathare Jyoti A. Pathare	Socio-Economic Dimensions of Tribal Population Characteristics At Khambale Village, Nashik	215
46	Prof.Ravi Jagtap	The Study of E- Commerce And Its Importance	222
47	Dr. Vidhya Sharad Modi	Changes In Communication And Technology	225
48	Vishnupriya Dr. Lancelet.T.S	Heritage Walk In North Paravur & Kodungalloor Regions of Kerala- Contemporary Issues & Challenges	229
49	Vrushali Pravin Gharat	The Big Atrocity Dissuide In Vijay Tendulkars Drama KAMALA	233
50	Dr. S. Vijay kumar	Reverse Migration And Its Impact on Migrant Workers During Pandemic	237

51	Mr. Ramkrishna Tukaram Thaware	Education Regarding Sustainable Development: A Role of Sustainable Education For India.	240
52	Shalaka Prakash Chavan.	A Study on Role of Women Empowerment In Sustainable Development.	244
53	A. N. Wagh N. B. Pawar	Dye Yielding Plants of Baglan Region from Nashik District, (Maharashtra)	251
54	Harichandra Vishnu Kele	Impacts of Climate Change on Human And Ecology	255
55	V. B. Kunure And N. M. Valanju	Scope For Agro Tourism In Devgad Region.	262
56	Mr. Pradip Chandramani Mohite	Service Sector & It's Importance	266
57	Prof: Rahul S Mohile	A Study on Impact of Covid-19 on MSME Sector In India.	271
58	Mrs. Rohini B.Yewale Dr. V.J.Pawar	Export of Turmeric An Analytical Study	276
59	Rajendra S.Pawar Anilkumar R.Pathare Jyoti A. Pathare	Geographical Study of Economic Development of the Nashik District, Maharashtra (India)	281
60	Ranjana Rathod	An Assessment of Floriculture Efficiency In Solapur District, Maharashtra, India.	291
61	Prof. Sahebrao. Patil	Service Sector: The Backbone of Indian Economy	297
62	Mr.Shivaji V. Naik	Tourism Across the Sahyadri: Accelerated Growth of Hill Range Trekking	300
63	Prof.Savita.S.Wasunde	Sustainable Floriculture Development Through Socio-Economic And Environmental Perspective	305
64	Mr.Dayanand V Thakur	Study of Economic Impact of Cashless India For Sustainable Development	310
65	Rohini Girish Deshpande	Sustainable Development And Agrobased Industries In India	317
66	Ms. Ruchita Pandhare	Impact of Migration on Environment Quality of Mumbai	322
67	Dr. Rajaram Patil Dr.Shivram Thakur	Analysis of Human Resources In Maharashtra: A Case Study of Sangli District	328
68	Dr. Balaji Survase	Challenges Before India's Sustainable Development	332
69	Prof.Santosh Akhade	Present The Reality of Life Through Hawthornes ' The Golden Touch '	336
70	Dr. Naveen Kumar	Water Harvesting Techniques in Thar Desert	338
71	Shri.Karande R. Hanmant	Impact of Changes In Service Sector In India	344
72	Sandesh Suryakant Sawant	Problem Of Migration And Population	348
73	डॉ. लक्ष्मण रामभाऊ म्हस्के	शाश्वत विकास व सार्वजनिक आरोग्य सुविधा : विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य	354
74	प्रा. डॉ. चंद्रशेखर ठाकरे	यवतमाळ जिल्ह्यातील ग्रामिण लोकांच्या व शहरी लोकांच्या यांच्यामधील पर्यावरणाची जाणीव - एक तुलनात्मक अभ्यास.	358
75	डॉ.जी.ए.देवकर	समकालीन मराठी कविता आणि शाश्वत विकास	363
76	डॉ.राजेन्द्र आ.मुंबरकर	गरीबी आणि असमानतेचा कल	370
77	डॉ.मनोहर तुकुभारे .	पाली साहित्यात प्रतिबिंबित पर्यावरण विकास	375
78	डॉ.मधुकर रा. वेदपाठक	भारतातील गरिबी कमी करण्यासाठी उपाय	377

79	प्रा.देविदास वि.डॉ.हारगिले	पर्यावरणीय निरंतरतेची भूमिका	381
80	सतीश आशिनाथ गोंडे	भारतातील आंबा उत्पादन आणि निर्यात सद्यस्थिती आणि : भवितव्य	384
81	प्रा. संजय एम. तडवी	ग्लोबल वार्मिंग एकचिकित्सक अभ्यास	389
82	केरबा नामदेव कांबळे	लातूर जिल्ह्यातील यात्रा केंद्राची केंद्रीयता: एक भौगोलिक अभ्यास	391
83	प्रा. राजाराम मारुती कांबळे	लोकसंख्या वाढीचा पाचगणी नगरपालिकेच्या नागरी सुविधावरील परिणाम: एक अभ्यास	396
84	डॉ. संजय तायडे	देवगड तालुक्यातील स्थलांतरीत कुटुंबांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा अभ्यास	403
85	प्रा.हेमंत सुधाकर सामंत डॉ. विशाखा वंजारी	प्रेमचंद यांना आकर्षित करणाऱ्या विचारधारा आणि शाश्वत विकास	407
86	डॉ. सतीश कामत	२१ व्या शतकातील आंबेडकरी प्रेरणेची कविता	413
87	प्रदेविदास गोकुळ गवळी .	शाश्वतविकासातील अडथळे आणिपर्यावरणीय अर्थशास्त्र	420
88	प्रा.शरदकुमार उ. शेते	भारताच्या वाहतूक व्यवस्थेचा विकास	424
89	प्राकाळगापुरे .ए.ए.डॉ.	मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय लोकसंख्या वाढीचा भौगोलिक अभ्यास (२०११ ते १९९१.स.इ)	428
90	प्रा. वामन अं. गावडे	चिरंतन विकासामध्ये परिस्थितीकी शास्त्राची भूमिका	431
91	डॉ संतोष.रघुनाथराव रायबोले	स्त्री विमर्श एवं संजीव का 'धार' उपन्यास	434

CHALLENGES BEFORE INDIA'S SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Dr. Balaji Survase Head, Department of Economics Arts and Commerce College Phondaghat,
Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg (M.S.) balajisurvase77@gmail.com

Abstract:

The Indian economy is experiencing serious problems posed by infection. The infection is increasing day by day. The food inflation is recorded at 21% of the GDP (real) in 209-10. Currently the rate of food inflection is 16% of the GDP. It clearly indicates that inflection has affected on the normal life of people in India. The Global economic slowdown has affected the growth rate of India. However, the vision 2020 is seemed to be impossible to achieve. The way inflection has affected the various sector of the economy, it will take long time for the economy to recover. There are multiple challenges posed by infection in front of the economy. These are unemployment, poverty, low standard of living, low quality infrastructure, health facilities and many more. The most influencing of these are the unemployment and poverty. The current population of India consists of majority of young people. If they are kept unemployed, the problem of poverty will rise tremendously. To deal with these challenges. The central government will have to take positive steps with an urgent effect. The vision of Sustainable and inclusive growth is possible only when the effect of inflection is reduced. India will have attain and maintain minimum 8-9% growth rate to become a developed economy. The present article is focused on current trends inflation. Also it is aimed at discussing the challenges of unemployment, poverty and suggests some remedies to reduce it.

Key Words: Indian economy, Inflation, GDP, Employment, Poverty

Introduction:

The objective of sustainable development of the economy is very significant. The vision 2020 is based on the principle. The economic growth should be inclusive and the benefit of such growth must reach to every person. The economic development is possible only when every sector contributes in it, but the economic slowdown is creating such pressures on the economy that the vision of sustainable growth looks to be far away. Thus, the central government along with the state governments should adopt some concrete policies. Then problem like inflation, unemployment and poverty are the major obstacles in the way of sustainable development.

Objective:

1. To study the impact of infection on sustainable development.
2. To study the relationship between unemployment and poverty.
3. To suggest remedies on employment generation and power eradication.

Data Collection: The president article is based on secondary sources of data such as books, journals, articles from newspapers, reviews and reports of different Institutions.

The Vision of Sustainable Development:

The main vision of the 11th and 12th five year plan is to make inclusive and sustainable development of the economy. The Indian economy has reached 9% growth rate the UPA-I

government but this pace of development could not to be sustainable due to many factors. The rural poverty is increasing day by day to the food inflation and non availability of regular unemployment. At the same time, the urban problems are also at a high. Therefore, the vision of sustainable development is out of reach.

The regional imbalance is also a key concern for the economy. There are many regions in the country which are economically deprived. The main vision of sustainable development is to make inclusive and all round development of the economy. There are many states in India whose GDP as well as HDI is very poor. Also the sector wise development of the economy is very slow. The agriculture sector contributed nearly 18% of the GDP. This ratio is quite high as compared to the development economies of the world. The secondary sector contributes to the GDP in a very moderate manner. This result is the sector wise imbalance in the economy. The vision of sustainable growth cannot be achieved in the equality in the growth in achieved.

The Impact of Inflation on Sustainable Development:

Inflation has become a thorn in the path of development. The increasing food inflation, depreciating value of rupee and decreasing purchasing power of the population are affecting the goal of sustainable development. At the same time, the international economic pressures are creating negative impact on the development process. That reducing purchasing power of rupee is a major concern.

The Relationship Between Unemployment And Poverty:

There are close relation between employment and poverty. The rate of poverty is increasing day by day in India. The state like Orissa, Bihar, Uttar Pradesh, Jharkhand, Chhattisgarh, Rajasthan and some states from the far east record highest poverty rate in India. It is mainly because of the lack of employment opportunities. Even the amount of migration of people from these States to the developed once is high. The state like Gujarat, Maharashtra Punjab, Andhra Pradesh and Karnataka has absorbed a number of migrated population from the economically backward regions. But the problems are getting more serious because these migrations. The people should be provided employment opportunities in their own state to stop the rate of migration.

The low rate of industrialization and unavailability of skilled labour high cost of production, high rate of interest on capital etc. are some of the very crucial issues. The rate of unemployment in agriculture sector is high as compared to other sector but the same time the number of population depending upon agriculture is also high. Therefore the rate of unemployment is increasing rapidly

According to the world Development Report, the poverty index in the world is increasing rapidly. But the rate of poverty in India is more serious. There is a continuous growth in the poverty in India. It is affecting the human development process and ultimately affecting the economic growth. The poverty rate has fallen down in the year 2012-13 this decrease the highest as compared to the rest of the world.

The National Sample Survey conducted the survey of poverty in India. Astonishingly the rural percentage of poverty is higher in India as compared to the urban one. Nearly 1/3 of the

Indian population in both rural and urban areas do not get bread for two times. This shows in economic backwardness of your country. One of the major problems arising today is the hunger and malnutrition and it is only because of poverty. The rural unemployment has increasing in the significant Manna. The states like Orissa, Bihar and Uttar Pradesh recorded high rate of rural unemployment in the first decade of the new Millennium. It is resulting in high rate of crime in these states. The government through its scheme like MNEREGA and food security bill has tried to reduce the influence of poverty and unemployment, but the results are not satisfactory.

How To Generate Employment And Reduce Poverty:

Off course, this is million dollar question today. The economic system is facing such as challenges that it must reduce the poverty from the country in some span of time. But as all the economists say, it will take huge efforts and big time to work out the plan. The ever increasing inflation is posting various challenges before the economy. The food inflation in particular is a very serious matter. At the same time, taking into consideration the vision of poverty eradication, the government has give subsidies on commodities like food grains. The uneven monsoon and the lack of technology awareness amongst farmers is another challenge to deal with food inflation. Thus the government needs to talk seriously steps towards poverty eradication and employment generation. Also it will have to keep an eye on the international trade policies. The current global economic conditions are also increasing a number of problems our country. Off course the countries like Britten and America also facing numerous problems regarding employment generation. The global recession of 2008 has affected many economies advisory. Therefore, it will talk some time to our economy to regain its momentum and create ample employment opportunities in different sector of the economy.

Suggestions:

1. There is need to change current education system: from traditional to more skill oriented.
2. The government should open Small Training Centre for small business at village level.
3. The government through PPP can arrange skill development programs at school and college level.
4. There is a need of promoting self employment in select sectors like service.
5. The instructions like any MSME, DIC and MCED required be strengthening and monitoring as to provide transparent services.
6. There is need of restructuring of Employment Guarantee Program.
7. There is an urgent need to establishment poverty eradication fund by government.
8. The government should promote low cost capital facilities for rural artisan and small entrepreneurs.
9. Village and cottage industries to be sent strengthened through special financial assistance plan.
10. More financial allocation to be made through NABARD for promotion of rural industrialization.

Summary:

Sustainable development is the ultimate aim of Indian economy. To achieve this goal, the problem like unemployment, poverty and inflation should be solved sooner than later. The government with the help of other institutions should try to find necessary measures employment generation and poverty eradication. The increasing number of employed people in the population is worrying factor. The global economics scenario is posing many other economic and political problems. To overcome these problems. Indian economy should accelerate itself towards sustainable and inclusive growth. The industrial and service sector needs to be strengthened with a view of providing more the more employment opportunities. The linkage between education and practical skills is to be created a large scale. The ever increasing inflation is there for the economy as it is affecting the resource mobilization and per capita income of the people.

There is need of providing wider scope for economic researches in the country. The poverty can only be reduced with increasing education facilities in the country. The skill based education is helpful to providing employment opportunities to the large number of population. There is a need of creating linkage between education and industry. Thus the employment generation in various sectors is the need of the hour.

References:

1. Dr. Mehta V.D. Poverty and Employment in rural India, NBS Publisher, New Delhi
2. Mishra, Poverty, Unemployment in Rural Development Ashish publisher, New Delhi
3. Dr.Singhavi Unemployment Problem in India National Publisher, New Delhi
4. Sagar, Sushma, Poverty Measurement, RBSA Publisher, Jaipur
5. Fonseca, Challenges of Poverty in India, Vikas Publication, Delhi
6. World Development Report, 2008
7. Survey of Indian Economy The Hindu, 2015

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta[®]
Peer-Reviewed International Journal

May 2020
Special Issue-34-01 | 01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

May 2020
Issue-34, Vol-01

Phondaghat Education Society's
Arts And Commerce College Phondaghat
Dist. Sindhudurg, Maharashtra, India,
organized
online International Interdisciplinary Conference
on
The role of Economy and Ecology in
Sustainable Development.

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh, Tq. Dist. Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

INDEX

Sr. No	Author	Title of Paper	Page No.
1	Praveen G. Saptarshi	Threats To Sustainable Development	17
2	Dr. Hemant Pednekar Mr. Sunil Pednekar	Sustainable Development in India	21
3	Prashant Sawant	Environmental Sustainability And Balance Growth	23
4	Biju Patir	Weaving And Sustainable Economic Development: A Special Reference to The Mising Community of Assam	29
5	Dr. Mukesh Kumar	The Role of online Education In Geographical Study	32
6	Devender Singh Dr. J. P. Gupta	Meteorological Drought And its Relationship With Groundwater Depth in Sonipat District of Haryana	36
7	Dr. Prakash R. Rodiya	Skill Indian And Its Impact on Economic Progress	42
8	Dr. Ajit Ashte	Impact of Lockdown on Indian Economy	46
9	Dr. Dilip K. Barsagade	Role of Civil Society Actors And Social Movements For Climate Justice	49
10	Dr N. P. Biradar	A Research Study on Lending Efficiency of Primary Agriculture Co-operative Credit Societies: A Case Study of Vijayapura District In Karnataka	53
11	Mr. Hemanta Chetia	Scope of Rural And Eco-Tourism For Economic Development In Majuli District of Assam	59
12	Dr. Shridhar Hadimani Malati S. Patgar	Changes In Information Communication And Technology: A Study	63
13	Dr. Disale M. Sadashiv	Prospective Teachers Attitude Towards You Tube Learning In Solapur District	67
14	Dr. S B. Shisode	Role of Plants in Sustainable Agriculture and Industry	71
15	Dr. Nasiket Suryavanshi	Sustainable Development And Developing Countries	75
16	Ramya Dr. Lancelet T.S.	Spatial Distribution of Mangroves In The Coastal Zone of Kannur District.	78
17	Dr. Harvinder Singh	Wetland And Environment Sustainability (A Case Study of Kanjli Wetland, Kapurthala)	84
18	Dr. Bapu Bhima Raut	Role of New Modern Technologies In Agriculture For The Economic Development	89
19	Dr. M. A. Lahori	Commensurate Your Remuneration -A Technique In Slowdown Economy	93
20	Dr. Gadekar Deepak Shejul Meena Eknath	Spatio-Temporal Analysis of Agricultural Density In The Akole Tahsil of Ahmednagar District, Maharashtra State, India.	97
21	Dr. R. G. Rasal	Facts of Indian Economy	103
22	Dr. Narke S.Y.	Geographical Analysis of tahsil Wise Female Occupational Structure: A Case Study of Ahmednagar D	107
23	Dr. Asawari Mokal	Biofertilizers- The Green Way, to Sustainable Farming And Agricultural Practises.	114

24	S.B. Ashture	Electrol Geography: A Case Study of Shekapur Village
25	Abnave Vikas B	Sugarcane Cultivation Issues Through A Sustainability Lens: Understanding From The Literature
26	Dr. Nandini Deshpande	Impact of Environmental Policies on Environmental Protection And Economy Growth In 21 st Century
27	Dr.Ganpat Gopal Gaikwad	Impact of Global Warming on Agriculture Sector In India
28	Dr. Ghadge Shrikant Tukaram	Water Resource Management For Sustainable Development: A Geographical Perspective
29	Dr. Carolline David	Sustainable Development In India In The Present Scenario.
30	Sandesh M.V.	Migration In India: Causes And Consequences
31	Dr. Balu Rathod, Sharad Auti Dr.Prakash Raut	Role of Ecology In Agricultural Sustainable Development Using Remote Sensing Techniques
32	Dr. Daisy Sheby Thekkanal	Role of Banking In Sustainable Development
33	Dr.Chandar H.Rohra	A Study of Vulnerabilities of Marriage Migration In India
34	Dr. Paresh Vidyadhar Joshi	Study of Economic Sustainability of Tourism Development In Sindhudurg District.
35	Dr.Heena Jayesh Ganatra	A Study of Sustainable Programmes By Mahindra And Mahindra Group
36	Dr. M.N. Bhajbhuje	Environmental Mycology of Industrial Area
37	Dr. Nandini P. Wagh	Impact of Natural Hazards on Eco-system
38	Dr.Vilas B.Zodage	Role of Travel & Tourism Industry In Sustainable Development Of India
39	Dr. Sheth Shabbir Z	Role Of Economy In Sustainable Development
40	Shejul Meena Eknath Dr. Gadekar Deepak Janardhan	Spatio-Temporal Analysis of Agricultural Density In The Akoletahsil of Ahmednagar District, Maharashtra State, India.
41	CA Ms. Soumya Nichani	Environmental Citizenship – A Study of Awareness Levels Among Citizens In Mumbai Metropolitan Region
42	Dr. Sumedha Naik	Role of Education In Sustainable Development Sindhudurg District
43	Uttam Kumar	Sustainability And Kingdom's Progress Aiming High- An Approach of Emerging Bhutan
44	Varun Jashnani	Long Run Effects of Pollution on Human Capital Indian Perspective
45	Anilkumar R. Pathare Jyoti A. Pathare	Socio-Economic Dimensions of Tribal Population Characteristics At Khambale Village, Nashik
46	Prof.Ravi Jagtap	The Study of E- Commerce And Its Importance
47	Dr. Vidhya Sharad Modi	Changes In Communication And Technology
48	Vishnupriya Dr. Lancelet.T.S	Heritage Walk In North Paravur & Kodungalloor Regions of Kerala- Contemporary Issues & Challenges
49	Vrushali Pravin Gharat	The Big Atrocity Dissuide In Vijay Tendulkars Drama KAMALA
50	Dr. S. Vijay kumar	Reverse Migration And Its Impact on Migrant Workers During Pandemic

pur	51	Mr. Ramkrishna Tukaram Thaware	Education Regarding Sustainable Development: A Role of Sustainable Education For India.	240
re	52	Shalaka Prakash Chavan.	A Study on Role of Women Empowerment In Sustainable Development.	244
mental	53	A. N. Wagh N. B. Pawar	Dye Yielding Plants of Baglan Region from Nashik District, (Maharashtra)	251
ntury	54	Harichandra Vishnu Kele	Impacts of Climate Change on Human And Ecology	255
ector In	55	V. B. Kunure And N. M. Valanju	Scope For Agro Tourism In Devgad Region.	262
le	56	Mr. Pradip Chandramani Mohite	Service Sector & It's Importance	266
: Present	57	Prof: Rahul S Mohile	A Study on Impact of Covid-19 on MSME Sector In India.	271
ces	58	Mrs. Rohini B.Yewale Dr. V.J.Pawar	Export of Turmeric An Analytical Study	276
iques	59	Rajendra S.Pawar Anilkumar R.Pathare Jyoti A. Pathare	Geographical Study of Economic Development of the Nashik District, Maharashtra (India)	281
at	60	Ranjana Rathod	An Assessment of Floriculture Efficiency In Solapur District, Maharashtra, India.	291
ration In	61	Prof. Sahebrao. Patil	Service Sector: The Backbone of Indian Economy	297
n	62	Mr.Shivaji V. Naik	Tourism Across the Sahyadri: Accelerated Growth of Hill Range Trekking	300
hindra	63	Prof.Savita.S.Wasunde	Sustainable Floriculture Development Through Socio-Economic And Environmental Perspective	305
	64	Mr.Dayanand V Thakur	Study of Economic Impact of Cashless India For Sustainable Development	310
inable	65	Rohini Girish Deshpande	Sustainable Development And Agrobased Industries In India	317
ent	66	Ms. Ruchita Pandhare	Impact of Migration on Environment Quality of Mumbai	322
ensity In	67	Dr. Rajaram Patil Dr.Shivram Thakur	Analysis of Human Resources In Maharashtra: A Case Study of Sangli District	328
wareness	68	Dr. Balaji Survase	Challenges Before India's Sustainable Development	332
olitan	69	Prof.Santosh Akhade	Present The Reality of Life Through Hawthornes ' The Golden Touch '	336
ent	70	Dr. Naveen Kumar	Water Harvesting Techniques in Thar Desert	338
ning	71	Shri.Karande R. Hanmant	Impact of Changes In Service Sector In India	344
	72	Sandesh Suryakant Sawant	Problem Of Migration And Population	348
apital	73	डॉ. लक्ष्मण रामभाऊ म्हस्के	शाश्वत विकास व सार्वजनिक आरोग्य सुविधा : विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य	354
lation	74	प्रा. डॉ. चंद्रशेखर ठाकरे	यवतमाळ जिल्ह्यातील ग्रामिण लोकांच्या व शहरी लोकांच्या यांच्यामधील पर्यावरणाची जाणीव - एक तुलनात्मक अभ्यास.	358
k	75	डॉ.जी.ए.देवकर	समकालीन मराठी कविता आणि शाश्वत विकास	363
nce	76	डॉ.राजेन्द्र आ.मुंबरकर	गरीबी आणि असमानतेचा कल	370
y	77	डॉ.मनोहर तुकुंभारे .	पाली साहित्यात प्रतिबिंबित पर्यावरण विकास	375
alloor	78	डॉ.मधुकर रा. वेदपाठक	भारतातील गरिबी कमी करण्यासाठी उपाय	377
Challenges				
ars				
nt				

79	प्रा.देविदास वि.डॉ.हारगिले	पर्यावरणीय निरंतरतेची भूमिका
80	सतीश आशिनाथ गोडे	भारतातील आंबा उत्पादन आणि निर्यात सद्यस्थिती आणि भवितव्य
81	प्रा. संजय एम. तडवी	ग्लोबल वार्मिंग एकचिकित्सक अभ्यास
82	केरवा नामदेव कांबळे	लातूर जिल्ह्यातील यात्रा केंद्राची केंद्रीयता: एक भौगोलिक अभ्यास
83	प्रा. राजाराम मारुती कांबळे	लोकसंख्या वाढीचा पाचगणी नगरपालिकेच्या नाग सुविधावरील परिणाम: एक अभ्यास
84	डॉ. संजय तायडे	देवगड तालुक्यातील स्थलांतरीत कुटुंबांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा अभ्यास
85	प्रा. हेमंत सुधाकर सामंत डॉ. विशाखा वंजारी	प्रेमचंद यांना आकर्षित करणाऱ्या विचारधारा आणि शाश्वत विकास
86	डॉ. सतीश कामत	२१ व्या शतकातील आंबेडकरी प्रेरणेची कविता
87	प्रदेविदास गोकुळ गवळी .	शाश्वतविकासातील अडथळे आणि पर्यावरणीय अर्थशास्त्र
88	प्रा. शरदकुमार उ. शेते	भारताच्या वाहतूक व्यवस्थेचा विकास
89	प्राकाळगापुरे .ए.ए.डॉ.	मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय लोकसंख्या वाढीचा भौगोलिक अभ्यास (२०११ ते १९९१.स.इ)
90	प्रा. वामन अं. गावडे	चिरंतन विकासामध्ये परिस्थितीकी शास्त्राची भूमिका
91	डॉ संतोष.रघुनाथराव रायबोले	स्त्री विमर्श एवं संजीव का 'धार' उपन्यास

PRESENT THE REALITY OF LIFE THROUGH HOWTHORNES ' THE GOLDEN TOUCH '

Prof.Santosh Akhade ,Arts and Commerce College, Phondaghat (Sindhudurg).

Nathaniel Hawthorne was an American writer. He made a heavy partition out of his books focusing on that event and the domness of individuals slant.'Hathorne ' was considered on independence day and he changed his name from the first spelling Hothorne including a 'W' because he might not want to be associated with his antecedents dealing in with make a trials. Howthrones formed various books not withstanding, is basically known for his most vital hits The Scarlet Letter and The House of Seven Gables. friendly friendly individual partner Herman Melville conferred his model novel Moby Dick two hits sidekick Hawthorne. As the author of The Scarlet Letter Nathaniel Howthrones has been made as a huge writer of the nineteenth century and the most perceptible recorder of new and its common history .The huge works including The Scarlet Letter,The House of the Seven Gambles and The Bliethedales Romance and Howthrones basic short stories and undeniable are analyzed in unobtrusive component.

The book moreover consolidates a succinct nineteenth century America composing will find this a compensating history and survey of Howthornes stipend with extraordinary highlight on late studies .Understudies of nineteenth century america composing will find this compensating and dazzling preamble to amazing creater. Nathaniel Howthrones heads also makers and inventors express their feelings and from different point of view their general public. Firstly a short story is a piece of prose-fiction that typically can be read in one sitting and focuses on a self- contained incident or series of linked incident with the intent of evoking a single effect or mood .The short story is a crafted form in its own right short to raise make use of plot resonance ,and other dynamic components as in novel but typically to lesser degree. While the short story is largely distinct from the novel authors generally draws from a common pool of literary technique .Short story writers may define their works as part of the artist and personal expression of the form This is a short introduction of short story.

Then Nathaniel Howthrones fall short story The Golden Touch makes an interesting reading Midas the king was found of gold coins that leads to disastrous consequence. King Midas loved gold more than anything else in the world. He had little daughter called Marigold and he loved her too. The more he he loved Marygold the more gold he wanted for her sake. Even he had forgotten music of which he was found of in his youth.But then he loved only the sound of golden coins one against another he was haunted by gold so he could not bear to touch anything that was not gold .He likes to count gold pieces to hold the bars of gold admire gold cups and plates one morning he was playing with golden coins in his treasure room and he noticed a trains thing he treasure was smiling at him in the light of the sunbeam. Midas told him that hewould like to be rich he wished that everything he touched could turn into gold. In his thirst of the gold Midas had forgotten everything.He thought that after the golden touch he could not regret and would be a happy. The next morning with the earliest soon win the golden touch had truly come

to him. His bed cloth had become a cloth of gold and he was excited he touched the legs of bed ,pillars, curtains and took up his spectacles that also torn into gold. He touched rose trees and it turned into gold.

The Golden Touch is a myth. The story of king Midas is myth about the tragedy of avarice and narrates what happens when true happiness is not recognized .Midas was a man who wished that everything he touched turn into gold. However he had not thought that this wish was not actually a blessing but a curse.He greed invites us to think and realize the consequence that may lead us to become slaves of our own desires. The phrase the Midas touch comes from this myth and is used to say that somebody has a good fortune.

The theme of king Midas and The Golden Touch is "Don't be greedy and enjoy what you have in life "we chose this theme because in the myth king with the us was a greedy and always wanted more gold but didn't appreciate his daughter Marygold or anything he already had. He only realized how blessed he was when he got his golden touch .King Midas is obsessed with gold .He once love it more than his own daughters. One day fairy boy comes into his golden room and grants him. The wish where he can touch anything and it will turn into the gold .the next morning he test his gifts and its works. As he gets breakfast the bread and water turns to gold as well as so he isn't able to eat his daughter Marygold runs in. He gives her her forgetting about his touch and turns her two gold. He then realized gold isn't everything and back the fairy to take away the curse .The fairy knows he has learned about takes it away as well as telling him how to reverse the effects. Midas and his daughter live happily every after without grid or gold. At the time of breakfast everything turned into gold and he was unable to eat anything when he was beantown and cast his daughter her body turn into a figure of a solid gold.then he experienced a lot of unhappiness he requested the stranger to take a back his blessing as he loved his daughter.Midas realised the reality of life -It is the common things of life which are valuable than riches. Howthrones has made humans aware of the realities of life through his The Golden Touch story.

Bibliography

- 1- Nathaniel Hawthorne- TheGolden Touch
- 2-Richard Grey -History of American Literature
- 3-Rama Brothers- Critical Study Book on Nathaniel Howthrones.
- 4-S.Prakash Rao - Current Perspectives on American

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - II,
April - June - 2020
Part - II

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - II

APRIL - JUNE - 2020

PART - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
1	“Moral Panic” in the South Asian perspective of Calvin and Hobbes by Bill Watterson P. Abubakkar Sithique Dr. Yunush Ahamed Mohamed Sherif	1-6
2	Celebrating the Canon: Fanfic as a Postmodern Literary Genre Praveena Thompson	7-12
3	Literature in Dissent: An Analysis of Poetry as performance in the recent protests in India Roshan Chacko	13-17
4	Train to Pakistan as a Postcolonial Novel Prof. Santosh Akhade	18-20
5	Tracing Historical Progress of Ideas from Jean Jacques Rousseau's - A Discourse upon the Origin and Foundation of Inequality among Mankind and Gustave Flaubert's Madame Bovary Leading to Postmodern Thought Ms. Saranya Francis	21-24
6	The Postmodern Cannibalistic Self in Mo Yan's The Republic of Wine Dr. Seema C.	25-29
7	Impact of COVID-19 on Indian Economic and FDI Dr. Sonali Tambuskar	30-35
8	Ethnic Conflicts as Represented by Khaled Hosseini in His Novels Sreevidhya S.	36-39
9	The Outcaste: As a Representative Work of Protest Literature Sruthi S. R.	40-44
10	Methods to Rule a Country: Niccolo Machiavelli's Foresight of Globalization and Political Perception of Post Colonialism in Niccolo Machiavelli's The Prince Suhash S. Dr. L. Judith Sophia	45-48
11	Postmodernism, Globalization and Indian English Literature Mrs. Suvarna Shankar Patil	49-53

CONTENTS OF PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
25	Uncertainty, Fragmentation, Hyperreality and Quest for Identity in the Postmodern Novel Al Arabian Novel Factory Ayesha M. I. Dr. V. David Arputha Raj	119-123
26	Impact of Covid-19 on Indian Economy at A Glance Dr. Jadhav Bhika Lala	124-131
27	Tradition Versus Modernity: A Postmodernistic Approach in the Select Novels of Amitav Ghosh B. Vijayashree Dr. C. Geetha	132-134
28	Impact of COVID-19 on Tourism Industry with Reference to Sindhudurg Tourism Prof. Dr. Babasaheb Vithoba Mali	135-137
29	The Schoolmaster: A Novel of Earl Lovelace Denies Boundary Dr. Balasaheb G. Gaikwad	138-142
30	A Brief Study on Postmodernism and Thrity Umrigar's Novel 'If Today Be Sweet' Dr. Bharat Arvind Tupere	143-147
31	Cultural Identity in Jean Rhys Wide Sargasso Sea C. Fansta Fernando	148-154

4. Train to Pakistan as a Postcolonial Novel

Prof. Santosh Akhade

Department of English, Arts and Commerce College, Phondaght, Sindhudurg.

Post colonialism is a term with multiple meaning and political association, witting across an implicated within these of modernism. In this brief introduction it is impossible to do justice to the complexity of intellectual debate that surrounds postcolonialism rapid evolution within the academia over the past decade. There already exist numbers numerous introductory text that seeks to grapple with definitional ambiguities and parameters. Yet it is possible to tease out some of the basic promises and concerns that they have shaped postcolonial movement and to show why it is continued to be a critical relevance in understanding the historical continuities that shape among other things alternative and emergent modernity the ongoing mimetic doubling between the west and the non-west end how postcolonialism intersect with process of global capitalism in imperial and contemporary world.

Postcolonialism reflect modernity from new perspective the cultural perspective post colonialism interpret colonialism contained in modernity, we deconstructs orientalism and cultural hegemonism and the terms western reflection of modernity into a an inquiry about the global relationship between the east and the west. Post colonialism brings forward a new theoretical domain that is the colonizational relationship between the east and the west in the process of modernization.

The post colonial indian english fiction witness at least three generations of indian novelists in english the first generation consists mainly the prominent figures like Mulk Raj Anand, R.K.Narayan and Raja Rao, the second like Babani Bhattacharya, Manohar Malgaonkar Anita Dasai, Kamla Markandya and order enriched the fiction. But the third generation of writers like Salman Rushdie, Vikram Seth, Arunaditi Roy etc. established the fame in the international arena. The post colonial Indian English fiction of upholds the in indian spirit : large it depicts indian thought emotion but english only in words. In this way new Indian English idiom originates at this moment.

Khushwant Singh's name is bound to go down in Indian literary history as one of the finest historian and novelist and forthright, political commentator and an outstanding observ

and social critic. He is known as one of the Indian year distinguished men of letters within an international reputation besides being a significant post colonial in English language. He is known for his clear-cut secularism wit and the passion of poetry. His assessment and comparison of social and behavioral trait of the people from Indian and West in full of outstanding wit. He has also numerous radio appearance at home and internationally had an extraordinary career as a writer. Singh is also known for his writing and Indian literature like *Train to Pakistan* (1956), *Delhi: A Novel* (1990), *The Company of Women* (1999), *Truth Love and a Little Malice* (2002), *The Good and the Bad and the Ridiculous* (2013).

He served as the editor of several later news magazines as well as two newspapers through the 1970s and 1980s.

Between 1980-1986 he served as a Member of Parliament in Rajya Sabha the upper House of the Parliament of India. Singh was bestowed with the Padma Bhushan in 1974 and in 2007 he was awarded the Padma Vibhushan the second highest civilian award in India.

Khushwant Singh is one of the novelists who successfully and realistically presented the events in them in his novels. His long spell as a journalist and his trips abroad in his professional capacity have brought him into contact with different kinds of people and variety of experience. He is a product of Western education and culture but he is at heart a Sikh an Indian. He has established himself as a distinguished writer of social realism with the publication of his first novel *Train to Pakistan* in 1956. This novel won him international acclaim along with the Grove India Fiction Prize. It is the value of love that the novel celebrates in his novel that won him international applause. *Train to Pakistan* is a very short novel despite its international repute. It contains just 181 pages regarding this in this aspect of the novel. K.S. Ramamurthy rightly points out that the novel is a classic like *Coolie*, *The Guide* and *The Kanakapura* despite its impressive size. *Train to Pakistan* is Khushwant Singh's best first and most important realistic novel. It is a grim story of individuals and communities caught in the whirlpool of participation of the subcontinent into the new India and Pakistan in 1947.

The novel *Train to Pakistan* initially titled *Mano Manjra* is casual Singh's best novel much of his reputation and English writer of excellence has come to him through his masterly creative work. The novel is based on the theme of India's partition in 1947. When nearly ten million people, Muslim from India and Hindu from Pakistan, left their location of new destination from

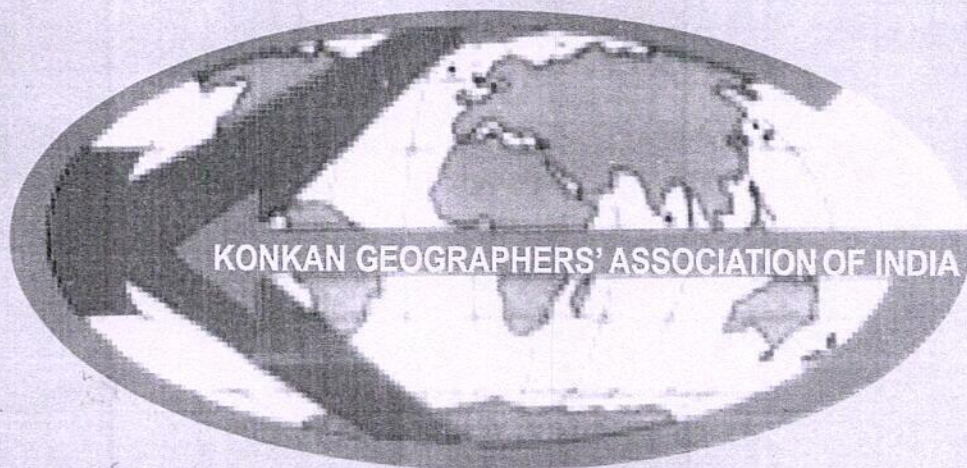
Interdisciplinary Journal
Registration No. 3341/2010

Vol. No. 24 January, 2020
ISSN 2277-4858

THE KONKAN GEOGRAPHER

*Interdisciplinary Peer Reviewed
National Level Research Journal***

Half-Yearly

Chief Editor
Dr. R. B. Patil

KONKAN GEOGRAPHERS ASSOCIATION OF INDIA
SINDHUDURG - MAHARASHTRA - 416602

THE KONKAN GEOGRAPHER

Interdisciplinary National Level Research Journal of the
KONKAN GEOGRAPHERS ASSOCIATION OF INDIA

INDEX

S.N.	Name of the Research Paper	Author	Page No.
1	Human Life and Co-relation of Environment and Agriculture	Dr. H. M. Pednekar	1-2
2	A Geographical Analysis of Rainfall distribution in Karnataka State	Dr. C. Mallanna Prof. D. A. Kolhapure	3-8
3	Food Crops versus Cash Crops: Policy Interventions : A Case Study of Kerala	Arunima Bhattacharya	9-14
4	Migration of Workers	Dr. S. A. Thakur Pradnya Nikam	15-18
5	Floods in India with special reference to Duars in W. Bengal	Dr. Moushumi Datta	19-22
6	Use of Agro Meteorological Instruments in Agriculture	Dr. S. B. Jadhav Mr. Rajesh S. Kamble	23-27
7	Flood : Climate Change the only Reason for Flooding in the Western Ghats - A Geographical Analysis	Dr. Prakash B. Hoier	28-33
8	Geographical Analysis of Tehsil-Wise General Landuse Pattern in Ratnagiri district of Maharashtra	Gurav S. T. Dr. D. C. Kamble	34-38
9	The Impact of Modern Agriculture on Public Health in Belgaum District: Organic Farming A Solution	Dr. S. I. Biradar Prof. D. A. Kolhapure Shri. B. N. Yaligar	39-44
10	Arvind Adiga's The White Tiger: Study of Social Issues	Prof. Santosh Akhade	45-46
11	Literacy – A qualitative aspect of Human Resource – A Geographical study in the district of Purulia.	Bhakta Ranjan Mahato Dr. Bhupal K. Mahto	47-52
12	Floods in Kerala and its Impact on Human Life	Dr. Achole P. B.	53-55
13	Geomorphological Regions of the Baghmundi-Ajodhya upland of the Purulia district West Bengal.	Dr. Arijit Kumar Ghosh	56-64
14	Climate change and its Impact on Indian Agriculture	Mrs. Anupama Kamble	65-67
15	Agriculture Labour in India : Problems	Prof. Kamlesh Kamble	68-70
16	Analysis of Management in Small Businesses	Prof. Madhura Sawant	71-72
17	Changing Agricultural Landuse Pattern in Raigad Dist. of MS	Deepak S. Narkhede	73-75
18	Study of Bagasse Based Co-generation Power Project Affiliated to Sugar Factory in Kolhapur Dist Benefited to Sugar Factories	Dr. Dafale B. Y.	76-78
19	To Study of Impact of Rainfall in Agri. Reduce Production in MS	Prof. Sarika S. Rane	79-80
20	A Study Role of MicroLevel Planning for Rural Development	Mr. Suryakant P. Mane	81-84
21	रत्नागिरी जिल्हातील दळणवळणातील मुलभूत सुविधांचा आणि साधनाचा विकास जिल्हावर झालेला परिणाम : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. आर. बी. पाटील प्रा. आर. डी. कांबळे	85-89
22	मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा. डॉ. सतीश कामत	90-92
23	भारतातील शाश्वत शेतीचा अभ्यास	प्रा. रूपाली माने	93-95
24	पश्चिम घाटातील महाजैवविविधता आणि जैवविविधतेचा -हास : भौगोलिक अभ्यास	डॉ. आर. बी. पाटील प्रा. डी. ए. केंगार प्रा. आर. डी. कांबळे	96-100

KONKAN GEOGRAPHERS ASSOCIATION, OF INDIA.
(Registration No. 3341/2010 Sindhudurg, Maharashtra)

DIRECTOR BODY

DR. S. A. THAKUR	CHAIRMAN	S P K College Sawantwadi, Sindhudurg
DR. R.B.PATIL	SECRETARY	A & C College Phondaghat Sindhudurg.
DR. S. N. PATIL	TREASURER	Kankavli College Kankavli Sindhudurg
DR. H. M.PEDNEKAR	DIRECTOR	ACS College, Onde, Vikramgad, Palghar
DR. R. N.KATKAR	DIRECTOR	S K Patil College Malvan Sindhudurg
DR. S.J.DHURI	DIRECTOR	J B Naik College Sawantwadi Sindhudurg
DR. P. C. WAGHMARE	DIRECTOR	Kankavli College Kankavli Sindhudurg
DR. D. S. NARKHEDE	DIRECTOR	C K T College New Panvel Raigad
DR. H. E. KARRAR	DIRECTOR	Burhani College, Mazagaon Mumbai
PROF. T. R. MAGAR	DIRECTOR	Uma College Pandharpur Solapur
PROF. H. R. YADHAV	DIRECTOR	S R M College Kudal Sindhudurg
PROF. S. M. BUVA	DIRECTOR	S P K College Sawantwadi, Sindhudurg
PROF. R. D. KAMBLE	DIRECTOR	Veer Wajekar ASC College, Phunde, Uran

Our association also publishes Geographical Reference Books of Life Members. The membership of the association is opened to all research, scholars and specialist from India and abroad. Our all back issues are available in the office of association. We celebrates Geography Day every year. GIS Training, Field Visit and Workshops are organised for T.Y.B.A. students. We have organised 8 National Conferences in various states of India.

'Arvind Adiga's the White Tiger : Study of Social Issues'**Prof. Santosh M. Akhade**

Dept. of English, Arts and Com. College, Phondaghat, Tal. Kankavali, Dist. Sindhudurg.

Research Paper Accepted on 23-12-2019, Edited on 05-01-2020

Arvind Adiga was born in India in 1974, and educated in India and Australia. Adiga began his journalistic career as a financial Journalist interning of the Financial Times. He was also a farmer correspondent for Times Magazine in India. Adiga's articles appeared also in Financial Times, Independent and Sunday Times, during his freelance period. He currently lives in Mumbai India. Adiga's debut novel, *The White Tiger* won the 2008 Booker Prize. He is the fourth Indian born author to win the prize. Salman Rushdie, Arundhati Roy and V. S. Naipal are these writers to bag the Man Booker prize.

The novel is described through letters by Balram Halwai to the premier of China. The premier of China will shortly be visiting India. *The White Tiger* is all about insignificant awareness in which the protagonist Balram narrates his story of life. Balram, the protagonist of the novel, is a representative voice of lower class symbolically depicted as rooster coop. Balram, the *White Tiger* has no friends. He is labeled as deprived class hero. He is struggling to liberate from age old slavery and misuse. The protagonist was raised in a large, poor family from the caste of Halwai. Balram's village is conquered and exploited by the four landlords. Balram becomes class aware. He journeys from rags to riches on account of his education. Education plays a role as an instrument of liberation for him. Arvind Adiga has represented the struggle of deprived class for liberation from social restrictions imposed on deprived class by upper class. He correctly gives a message that the Marginals are motionless waiting for their betterment and rights.

The White Tiger is mainly about contemporary Indian Social reality. It is a critique of India as a country lagging behind China and other developed countries in many fields. Poverty, corruption, ill practices, terrorism and pollution come in the progress of our country. We have to get rid of these problems.

Poverty is one of the serious problems in contemporary India. In villages feudal landlords control the poor tenants and the labourer class. The stork family exploit the small farmers, labourers and those who depend upon them. When Ashok was small his father and others were exploited and unjustly treated by the rich landlord and when he becomes driver he finds that the poor have to remain the Rooster Coop. He notices social injustice, exploitation and lives a wretched kind of life. He observes the life of drivers, servants, slum dwellers in cities. So they steal, pick up bad habits and become criminals. Poverty creates monsters. Balram himself is just such a monster. Those who cannot tolerate social injustice they become criminals.

Corruption in Indian society, politics and other fields is one of the important problems. As the novel progresses, corruption in the social and political life in India becomes more and more apparent. There is bribery between politician and wealthy top caste men. They give money to the politician so that during an election, their campaign and victory will be assured. The stork family finds a fixer and pays money to the minister to be exempt from paying taxes. The same political party led by the great socialist keeps getting elected over and over again corruption is at work in politics.

The police are corrupt and can be caught off with money easily by someone who is rich and powerful. An example of this is when Balram gives the police an envelope of rupees to smooth over the situation when one of the drivers accidentally runs over a boy. The police can also be bribed to do investigative work. This occurred when Balram given the police more than ten thousands rupees in exchange for raiding and disbanding a taxi service so that Balram could start up his

own. The poor usually stay in Darkness. The Great Socialists promises tend to fall through so they receive little to no financial aid from the government. In addition, the people of the Darkness receive a very limited education. Many children do not finish school because their families want them to work and they can not afford to pay for tuition and uniforms. Life is also difficult for school teachers as they often do not get paid for their job Balram recalls one occasion when his school teacher stole his student lunch money and sold the school uniforms off because he was not receiving his salary.

The stories of rottenness and corruption are not rare in the government health department particularly in hospitals. Balram's father suffering from T.B. is admitted in Lohia Universal Free Hospital. But he finds that doctors, medicine medical facilities are not available. The doctors and the people controlling them are corrupt So the patients suffer and they are deprived of the Medical services and facilities.

The institution of Indian family also attacked by Adiga. The bread winner, hard working family members are exploited by others. Balram's father works hard for his family. The granny controls the family. She does not care for the education of the children. She wants them to work in the tea shop or as labourers. Child labour is one of the problems in Indian Society. Balram works in the tea shop before he becomes a major or adult.

Dowry system is also a curse. Balram's cousin sister marries and the family is required to spend a lot of money in the form of dowry. Balram has to leave school. In Krishan's marriage the Granny takes huge dowry and other items Balrams father has to work as a rickshaw-puller. He drives, prostitutes and children working in the tea shops and other places Wretched unemployment is one of the problems in India Ramprasad and Balram use different tactics to get jobs as drivers.

Terrorism is also social, political and economic problems in India. The Naxalites kidnap the children of the landlords and kill them. The landlord further harass the families of those who helped the terrorists or the Naxalities.

Lastly pollution is also a problem. Balrams describes the river Ganga and its water which is polluted and it has become dirty. The slum area in cities like Delhi is full of pollution. The old Delhi is called a dark place. The writer compares India with China. He finds China going ahead of India in providing sewage, drinking water, good medical facilities, roads, scope for sports etc.

Arvind Adiga has represented the struggle of deprived class for liberation from social restrictions imposed on deprived class by upper class, Balram Halwai the protagonist is the envoy of the attiring psychological make up of the Indian deprived class. And this deprived class is no longer satisfied to spend their lives away in deficiency and poverty but want to opportunities to walk ahead in the race of life to escape the longstanding hierarchy.'

Thus Arvind Adiga raises the voice of self conscious aspects of the society and advices of dominants to be careful through the novel The White Tiger.

Bibliography :

- 1) Adiga Arvind – The White Tiger.
- 2) Thakur Anita The Significance of Social Awareness in the Novels of Arvind Adiga.
- 3) Saini Ashok – Perspective on Arvind Adigas The White Tiger.
- 4) Prof. Ghodke Bhasker D., Pragmatic Analysis of Arvind Adiga's - The White Tigar.
- 5) Journal of English Language, Literature and Culture.
- 6) <http://theachiversjournal.com>

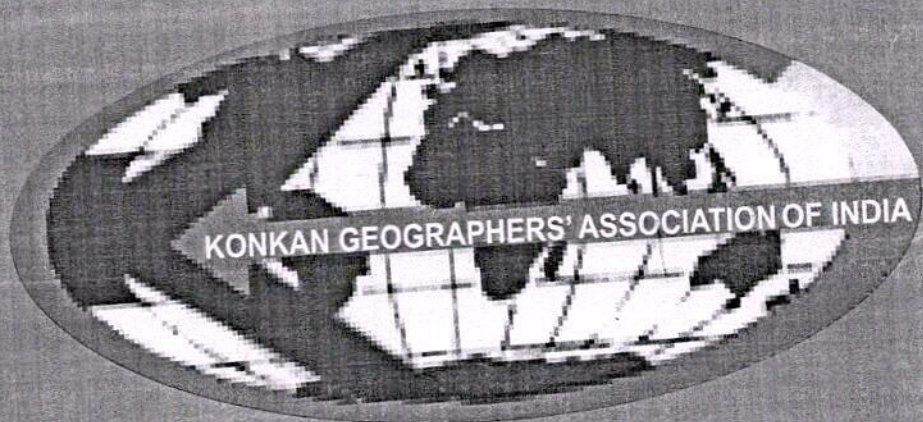
National - Journal
Registration No. 3341/2010

IJS Impact Factor (IIFS) 6.625
Vol. No. 30
June-July, 2023
ISSN No. 2277-4858

THE KONKAN GEOGRAPHER

Interdisciplinary Peer Reviewed Refereed
National Research Journal

Half-Yearly

Co-Editor
Dr. S. A. Thakur

Chief-Editor
Dr. R. B. Patil

KONKAN GEOGRAPHERS' ASSOCIATION OF INDIA
SINDHUDURG, MAHARASHTRA - 416602

Journal Volume No. 30 (June-July 2023)

THE KONKAN GEOGRAPHER

ISSN No. 2277-4858, Impact Factor *IIFS* 6.625

National Interdisciplinary Peer Reviewed Referred Research Journal
KONKAN GEOGRAPHERS' ASSOCIATION OF INDIA

INDEX

Sr. No.	Name of the Research Paper	Author	Page No.
1	Changing Pattern of Demographics Characteristics of Khagaria District Bihar from 1991-11 Using Geospatial Techniques	Deepika Bharti, Vivek Chandra Abhay K. Singh	01
2	Impact of Eco-Tourism on Locals in Sattari Taluka - Goa	Siddhi C. Rane Vijaya A. Nemikal	06
3	Analysis of Child's Self-Development and Behavior	Chinmai D. Churi Dr. R. B. Patil	10
4	A Study of Rabindranath Tagore's Philosophy on Environment	Rakesh Baidya Dr. Subhasis Mondal	15
5	Spatial Analysis of Water Resource Availability and Extraction in Hangal Taluka	Dr. Prakash B. Holer	1
6	Housing Quality of Slum Dwellers : A Case Study of Belagavi City - Karnataka State	Dr. M. S. Kurani	29
7	Prevalence of Anaemia among Children and Women in Rajasthan : NFHS-5 Vs NFHS-4	Alok Chauhan	34
8	GIS-Based Analysis of Areal Aspects of Basin Morphometry of the Saptlingi Basin	Patil Sardar Ananda	39
9	Levels of Agricultural productivity in Jamtara District, Jharkhand : A Block Level Analysis	Vikram Kumar Mandal Dr. Sarvottam Kumar	44
10	Impact of Tourism on Land Cover Change : A Case Study of Coastal Belt of Pernem Taluka	Ramnath Gaonkar Sachin Gaonkar	49
11	Tourism Growth and Development of Rajpur Sonarpur Municipality in West Bengal	Soma Naskar Dr. Subhasis Mondal	55
12	An Analysis of the Upsurge in COVID-19 Related Biomedical Waste and Its Challenges in the Select Covid Hospitals of Goa, India	Mr. Kiran Prakash Naik Ms. Dixita Shinde	61
13	Morphological and Functional Analysis of AUSA Town	S. B. Ashture	66
14	Major Glacial Lakes & Landuse of the Upper Chamoli and Adjacent areas	Dr. Deepa Bhattacharyya	70
15	Translation Studies in Indian Literature	Vinodsinh V. Patil	76
16	Female Characters in Sudha Murthy's Novel	Santosh M. Akhade	80